

ՇԻՐԱԿԻ

ՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2

902:6

2-64

62.) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2

ԵՐԵՎԱՆ - ԳՅՈՒՄՐԻ 2014

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՎՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ

5144

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И
ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ШИРАКА**

2

**ARCHAEOLOGICAL AND
HISTORICO – ETHNOGRAPHICAL STUDIES
IN SHIRAK**

SHIRAK CENTRE OF ARMENOLOGICAL STUDIES
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES RA

Ереван-Гюмри

2014

Yerevan-Gyumri

Издательство "Гитутюн" НАН РА

"Gitutyun" Publishers NAS RA

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱԶԵՅԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ ԱԴԱՆՅԱՆ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԷՍՔԻԶՆԵՐ
(պատմագագրական ուսումնասիրություն)

КАРИНЕ БАЗЕЯН, ГРИГОР АГАНЯН
АЛЕКСАНДРАПОЛЬ: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭСКИЗЫ
(историко-этнографические исследования)

KARINE BAZEYAN, GRIGOR AGHANYAN
ALEKSANDRAPOL: ETHNOGRAPHICAL SKETCHES
(historio-ethnographic study)

ԼԱՍԻՐԱ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ
ԳԵՎՈՐԳ ԲՐՈՒՏՅԱՆ. Կյանքի ու գործի

ЛАУРА АТАНЕСЯН
ГЕВОРГ БРУТЯН: Жизнь и творчество

LAURA ATHANESYAN
GEVORG BRUTYAN: Life and work

ՀՏԳ 391/395=919.81

ԳՄԴ 63.5 (2 Հ)

Շ 642

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գլխավոր խմբագիր՝ Ս. Ա. Հայրապետյան

Հատորի պատասխանատու խմբագիր՝ Շ. Շ. Հարությունյան

Շ 642 Շիրակի հնագիտական և պատմազգագրական ուսումնասիրություններ /Խմբագրական խորհուրդ՝ Ս. Հայրապետյան, Ս. Գևորգյան, Կ. Բազեյան, Լ. Եզանյան, Կ. Սահակյան, Վ. Հարությունյան - Եր.: Գիտություն, 2015.

Պ. 2. Ալեքսանդրապոլ. Ազգագրական էսքիզներ (պատմազգագրական ուսումնասիրություն)/ Կարինե Բազեյան, Գրիգոր Աղանյան; Գիտ. խմբ.՝ Ս. Վարդանյան.- 2015. - 117 էջ + ներդիր:

2. Գևորգ Բրուտյան. Կյանքն ու գործը (1888-1952)/ Լաուրա Աթանեսյան; Գիտ. խմբ.՝ Լ. Ներսիսյան, 2015, 41 էջ+ ներդիր

ՀՏԳ 391/395 = 919.81

ԳՄԴ 63.5 (2 Հ)

ISBN 978 - 5 - 8080 - 1135 - 9

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2015

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2015

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱԶԵՅԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՆՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԷՍԷՔԻԶՆԵՐ

(պատմազգագրական ուսումնասիրություն)

Գիտ. խմբագիր՝ Բ. Գ. Ք. Սվետլանա Վարդանյան

ՆՆՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դասական ազգագրության մեջ ժողովրդական մշակույթի կրողը համարվել է գյուղական բնակչությունը, իսկ քաղաքայինը դիտվում էր արտաքին ազդեցության երևույթ: Ըստ այդմ քաղաքային մշակույթն ընդունվում էր որպես քաղաքակրթության բաղկացուցիչ, որը համահարթում է էթնիկական մշակույթի ավանդական առանձնահատկությունները: Այդ է պատճառը, որ քաղաքային բնակչությունը ազգաբանորեն թերի է ուսումնասիրված: Սակայն 20-րդ դարավերջից ազգագրության մեջ քաղաքի ազգագրական ուսումնասիրությունը դարձավ գիտահետազոտական նոր ուղղություն: Այդ ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ գյուղաբնակների հետ միասին քաղաքային բնակչությունը մեծ դեր է խաղացել և շարունակում է խաղալ ժողովրդի էթնիկ մշակույթի պահպանման ու զարգացման մեջ: Քաղաքներում ավելի պարզ են դրսևորվում այն սպլենդորիկ ազդեցությունները, որոնց ենթարկվում է էթնիկական մշակույթը, ուստի ժողովրդի ավանդական մշակույթի ուսումնասիրությունը թերի կլինի առանց քաղաքի ու քաղաքային բնակչության հետազոտության:

Այս տեսանկյունից կարևորելով նաև հայկական քաղաքների համալիր պատմագրական ուսումնասիրությունը և հաշվի առնելով այն, որ քաղաքային համայնքը որպես հայ ժողովրդի հասարակական համակեցության ձև, մինչև օրս հանգամանորեն չի լուսաբանված (բացառությամբ Կ.Վ.Սեդրոսյանի հետազոտությունների), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ազգագրագետների խումբը ձեռնամուխ եղավ այդ բացը լրացնելուն: 2005թ. ՀՀ ԿԳ նախարարու-

թյան մրցույթին ներկայացվեց և հաստատվեց «Ալեքսանդրապոլ – Լեռնական – Գյումրի քաղաքի պատմագրական ուսումնասիրությունը» թեման:

Թեման առաջարկվեց՝ նկատի ունենալով այն, որ XIX դ. երկրորդ կեսից Արևելյան Հայաստանում իր ուրույն կենցաղամշակութային համալիրն ունեցող Ալեքսանդրապոլ քաղաքը Արևմտյան Հայաստանի Կարին, Կարս, Քայազետ քաղաքների էթնոմշակութային բազմաթիվ արժեքների կրողն է և իրենից ներկայացրել ու այժմ էլ ներկայացնում է արևելահայ ու արևմտահայ մշակույթների յուրատեսակ խառնարան: Քաղաքի կենցաղամշակութային համալիրը, որը ավանդական հայկականի և դրսեկ՝ ինտերնացիոնալ, ուրբանիզացված արժեքների ու տարրերի հաջող խառնուրդի լավագույն օրինակ է, դիտարկվում է առավել վաղ ուրբանիզացիայի դրսևորումների և աղապատացված քաղաքների շարքում:

Հայտնի է, որ քաղաքը մշակութային բաց համակարգ է և շուտ է աղապատացվում նորին: Սա վերաբերում է նաև Ալեքսանդրապոլ-Գյումրի քաղաքին: Իր կենցաղամշակութային համալիրի բազմաթիվ ավանդական տարրերի կողքին քաղաքային մշակույթը բավական շուտ ընդունում, ընկալում և նորովի էր արտահայտում դրսեկ երևույթները՝ տալով դրանց նոր որակներ, որոնք դրսևորվում էին տեղական խոսվածքում և առտնին կյանքում: Սակայն այստեղ նորութային արժեքները դժվարությամբ էին մուտք գործում, ինչը պայմանավորված էր քաղաքային բնակչության էթնիկ և կոնֆեսիոնալ բազմազանությամբ, քանի որ

Մենագրությունը նվիրված է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգագրական պատկերի վերլուծությանը, որն ընդգրկում է XIX դ. 30-ական թթ. մինչև XX դ. առաջին քառորդն ընկած ժամանակաշրջանը: Աշխատության մեջ օգտագործվել են քաղաքի ազգագրությանը վերաբերող բազմաթիվ նոր՝ արխիվային և պարբերական մամուլում հրատարակված, ինչպես նաև հեղինակների կողմից հավաքած դաշտային ազգագրական նյութեր, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Ներկայացված մի շարք երևույթների ու իրողությունների վերաբերյալ հեղինակների գիտական հետազոտությունները տարբեր տարիներին հրատարակվել են առանձին գիտական հոդվածների ձևով: Աշխատանքն ուղղված է պատմաբան-ազգագրագետներին, մշակութաբաններին և հասարակության ամենալայն շրջանակներին:

գերակշռող հայերի կողքին ապրում էին թուրքեր, հույներ, ռուսներ, հայ գնչուներ: Քաղաքը հիմնադրած արևմտահայ արհեստավորներն ու առևտրականները, որոնք հայկական ավանդական քաղաքային մշակույթի կրողներ էին, նոր մշակութային դաշտում՝ Արևելյան Հայաստանում, փորձում էին ստեղծել իրենց հարավատ քաղաքային միջավայր՝ մերժելով տեղական սովորույթները:

Այս բոլորով հանդերձ՝ նորը կարողանում էր մուտք գործել Ալեքսանդրապոլ և կայուն տեղ գրավել բնակչության կենցաղում: Այդ պրոցեսը շատ հետաքրքիր դրսևորումներ ուներ, քանի որ ընթանում էր հին-նոր, քաղաքային-ցյուղական, յուրային-օտար հակադրությունների պայմաններում: Այդ է պատճառը, որ XIX դ. վերջին և XX դարասկզբին քաղաքում հստակ տարանջատված, բայց իրար կողքի կենցաղավարում էին հին-ավանդականը՝ արհեստավորականների և նոր-եվրոպականը՝ մեծահարուստ առևտրականների միջավայրում: Ալեքսանդրապոլում մեկտեղված են տեղական (արևելահայկական և արևմտահայկական), ռուսական և արևմտաեվրոպական մշակույթների բազմաթիվ դրսևորումներ, որոնք երևակվում են քաղաքաշինության, արհեստների ու առևտրի և առավել ցայտուն քաղաքի բնակչության սոցիոնոմոստիվ ու հումանիտար մշակույթներում: Ալեքսանդրապոլին հատուկ էթնոմշակութային բազմաթիվ երևույթներ եզակի են իրենց տեսակի մեջ և արդյունք են ուրբանիզացիան այն գործընթացների, որոնք տեղի ունեցան XIX դ. ողջ ընթացքում և XX դարասկզբին:

Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի ազգագրական համալիր ուսումնասիրությունը գիտական նոր մոտեցման կարիք ուներ: Քանի որ աշխատության վերնագիրը ժամանակին հուշել էր մեր ուսուցիչը՝ հայ ազգագրության նվիրյալ ու մեծ գիտնական Յու.Մկրտումյանը, ուստի մենք առաջնորդվել ենք նրա առաջարկած «մշակույթի տեսությամբ» ու դրան համա-

պատասխան դասակարգումներով՝ մենագրությունը նվիրելով նրա հիշատակին:

Գրքի առաջին գլխում, որը վերնագրված է «Ալեքսանդրապոլի առաջնային արտադրության մշակույթը» ներկայացված են քաղաքի հիմնական տնտեսական զբաղմունքները՝ ցյուղատնտեսություն, արհեստներ և առևտուր: Երկրորդ՝ «Ալեքսանդրապոլի կենսապահովման մշակույթը» գլխում ուսումնասիրվել են քաղաքաշինական առանձնահատկությունները, քաղաքային բնակարանը և դրաներսույթը, ավանդական ուտեստն ու տարագը: Երրորդ գլուխը նվիրված է քաղաքի սոցիոնոմոստիվ մշակույթին, որում հատուկ տեղ է հատկացված էսնաֆոթյուններին և քաղաքային ինքնակառավարման կառույցներին, ընտանիքին ու ընտանեկան ծխաշաքիռ: Չեն անտեսվել նաև Ալեքսանդրապոլի հանրության բնորոշ այնպիսի մշակութային երևույթներ, ինչպիսիք են ժամանցը, բամբասանքը, լութիությունը և թաղային կոնիվերբը: Ալեքսանդրապոլի հումանիտար մշակույթի որոշ կարևոր բաղկացուցիչներ՝ մասնավորապես ազգային եկեղեցական տոները, քաղաքային տոնածիսական կյանքը, ինչպես նաև ժողովրդական բժշկության եղանակները ներկայացված են չորրորդ գլխում:

Կուսակցությունների Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաստատումը

Ռուսական կայսրությանը միացած Արևելյան Հայաստանում XIX դ. 30-40-ական թթ. կազմավորվեց մի քաղաք, որն իր կենցաղամշակութային համալիրով էականորեն տարբերվում էր երևանի նահանգի մյուս քաղաքներից: Նորաստեղծ Ալեքսանդրապոլը դարձավ Արևմտյան Հայաստանի երեք հայտնի քաղաքների՝ Կարինի (Էրզրում), Կարսի և Բայազետի մշակութային ավանդույթների կրողն ու դրանց համակենցության (սիմբիոզ) լավագույն օրինակը: Հայ իրականության մեջ դեռևս անտիկ շրջանում և միջնադարում հաջողված

կամ անհաջող փորձեր էին արվել նոր հիմնված քաղաքներում վերաբնակեցնել այլ քաղաքների բնակիչներին (Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Դվին, Արշակունյաց, Կարս և այլն): Փաստ է, որ այս քաղաքների հիմնումը կատարվել է հայոց պետականության գոյության պայմաններում: Ալեքսանդրապոլի պարագան այլ էր, քանի որ այն հիմնվեց օտար՝ ռուսական պետականության պայմաններում: Քաղաքն ու քաղաքաբնակները, պահպանելով ցցուն արտահայտված էթնիկ կամ ավանդության դիմագիծը, կարողացան հաջողությամբ իրենց կենցաղամշակութային համալիր ներմուծել ռուսական և եվրոպական քաղաքներին բնորոշ արժեքամակարգեր և մշակութային տարրեր: Քաղաքատեղի ընտրությունը, թաղամասերի դասավորությունը, փողոցների հստակ օրգանիզացիան (հյուսիս-հարավ, արևելք-արևմուտք), քաղաքի կառուցապատումը՝ ըստ նախապես հաստատված գլխավոր պլանի, և այլ բնույթի նորամուծություններ հայկական քաղաքաշինության մեջ չտեսնված երևույթ էին: Բնավ էլ պատահական չէր, որ Արևելյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի բնակիչները «քաղաք» հասկացության տակ պատկերացում էին կա՛մ Թիֆլիսը, կա՛մ Ալեքսանդրապոլը:

Ալեքսանդրապոլը հիմնադրվեց պատմական Կուսակցության բնակատեղի հարակից տարածքում՝ Ախուրյանի ձախ ափին՝ ներառելով երկու փոքր գետակ՝ Գյումրի չայը և Լորդոբան: Քաղաքի կլիմայական պայմանները բավական խիստ են՝ երկարատև և սառնաշունչ ձմեռ, չորային եղանակ և տափաստանային ուժգին քամիներ: Բացի այդ, քաղաքը գտնվում է սևյամիկ ակտիվ գոտում և վերապրել է մի քանի կործանիչ երկրաշարժեր:

Պատմական տեղանք. Հնագիտական պեղումների արդյունքները վկայում են, որ ներկայիս քաղաքատեղին բնակեցված է եղել դեռևս վաղ բրոնզի դարից: Ք.ա. III հազարամյակի սկզբում և հետագա դարերում կյանքն այնտեղ չի դադարել: Բնակատեղին երբեմն

ընդարձակվել էրբեմն մեծ գյուղաքաղաքի է վերածվել (XI-XIIIդդ.), երբեմն նրա բնակչությունը նորացել է, ու այն վերածվել է աննշան բնակավայրի (XVII-XVIIIդդ.):

Կուսակցության անունով բնակատեղին առաջին անգամ հայկական գրավոր աղբյուրներում հիշատակում է Ղևոնդ պատմիչը: Նրա հարոզմամբ 774թ. Արտավազ Մամիկոնյանը, մտերմեցնելով Դվինի ամիրային, զենք ու սպառազինություն ձեռք բերեց՝ իբր նրա թշնամիների դեմ կռվելու նպատակով և զարկ Շիրակ «...նա (*ինս' Արտավազը*-հեղ.) հասավ Շիրակ գավառի Կուսակցության գյուղը և սպանեց գլխավոր հարկահանին ու նրա մոտ եղած ամեն ինչը վերցնելով՝ ամբողջ տնով զնաց Կրաց աշխարհի կողմերը...»¹ Պատմական Կուսակցության տարածքում Չերքեզի ձոր կոչվող վայրում, XIX դ. ռուս զինվորականները հողային աշխատանքների ժամանակ հանդիպեցին կենտրոնագրերի խաչաձև հորինվածքով մի կառույցի ավերակների, որը VII դ. Ճարտարապետության կնիքն էր կրում: Հավանաբար այն հենց հռչակավոր Դարեվանքն է: Այստեղ է գործել միջնադարի ականավոր հոգևոր և մշակութային գործիչ Բարսեղ ճոնը, որի մասին վկայում է Վարդան Բարձրբերդցին: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ մինչև Տրապիզոն մեկնելն այստեղ է ուսանել միջնադարյան հայ մեծանուն գիտնական Անանիա Շիրակացին: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Դարեվանքում են հաստատվել բյուզանդական Ռոմանոս կայսեր կողմից հալածված Հակոբիկյան միաբանության ճգնաժամային անդամները:

Բնակավայրի վերաբերյալ գրավոր հաջորդ հիշատակությունը՝ Կուսիկի անվամբ, 1209թ. թվագրվող ձեռագիր հիշատակարանն է, որը թողել է Հովասափ անունով մի հոգևորական. «Ես մեղուցեալ և յետինս ի կրոնաուորս Ովասափս, որ կի ազգա եւ տոհմի ի մեծ գեաւաքաղաքն Կուսիկոյ...»² Հետագայում, բարբա-

¹ Ղևոնդ, Պատմություն, Կյուրգն. և ժամեր. Ա.Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1982, էջ 112:

² Մաշադի անվան Մատենապարան, ծեղագիր քիվ 1886:

ռային առանձնահատկություններից էլնելով, առաջանում են բնակավայրի **Գումրի, Գումրի, Գիմրի** անվանումները: Տվյալ բնակավայրի մասին տեղեկություններ այլևս չեն հանդիպում ընդհուպ մինչև XVIII դ. առաջին կեսերը: **Գումրի** անվամբ այն իշխատակվում է նախ բուրբակյան Արիֆ Անուեղ փաշայի՝ 1724թ. Երևանյան արշավանքի ժամանակ և նույն դարի երեսնական թվականների վերջերին պարսից Նադիր շահի հրամանով կազմված Շորագյալի սուլթանության գյուղերի ցուցակում:² Հետագայում այն է, որ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբու»-ում ոչ մի հիշատակություն չկա հիշյալ բնակավայրի մասին, որը արդեն XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին վարչական առումով մտնում էր Երևանի խանությանը ենթակա Շորագյալի սուլթանության մեջ:

1801թ. Վրաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո ռուսական քաղաքական շրջաններում աճեց հայկական հողերին տիրանալու ձգտումը: Ռազմական նպատակների իրագործման համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող Գումրի³ բնականաբար չէր կարող վրիպել ռուսական զինվորականության ուշադրությունից: Ռուսական հրամանատարության ռազմական ծրագրերում արդեն ուրվագծվում էին բնակավայրը ռազմական հենակետի վերածելու նկրտումները:

XIX դարակազմի Գումրին մի փոքրիկ գյուղ էր Չերքեզի ձոր (*Չարքզի ձոր*) կոչվող վայրում, որի բնակիչները ժամանակին ձորից աստիճանաբար բարձրացան բլրի վրա, որն էլ հետագայում դարձավ նոր ձևավորվող քաղաքի «Գեղոցոց մահլեն» (թաղը): Նրանից ներքև ավելի ուշ առաջացավ քաղաքի հիմնական թաղամասերից մեկը՝ «Չորի մահլեն» կամ «Չորի բողազը»: Ժամանակակիցների վկայությամբ XIX դարակազմի Գումրի գյուղն ուներ մի հին Լեկեղեցի, տարբեր թաղամասերում բնակվում էին մոտ 30 տուն պարսիկներ և 20 տուն պարսկահայտակ հայեր:⁴ Ամրոցի կառուցումից հետո գյուղն աստիճանաբար տեղափոխվեց ավելի վեր՝ հյուսիսարևմտյան կողմ, իսկ հին Լեկեղեցու տեղում, Ալեքսանդրապոլի գավառապետ իշխան Արդուրյան Երկայնաբազուկի միջոցներով, 1857թ. կառուցվեց նորը՝ Ս. Նշան Լեկեղեցին:⁵ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, թե Մարմաշենի վանքից 5-6 մղոն վերև 1,5 մղոն հեռու Արփաշայի (Ախուրյանի) ափից, կա մի հին գյուղ՝ Գումայրին, որտեղ մինչև 1800թ. կար նաև ամրություն: Այդ գյուղն այլազգիներն անվանում էին Գիւմրի կամ Գիւմրի և ուներ հազիվ 70 տուն:⁶ 1826 թվականին Երևանի Հյուսիսի Ղուլի խանի արշավանքի հետևանքով Գումրին վերածվել էր 50 տնից բաղկացած գյուղի:⁶

Աղբյուրների հավաստմամբ 1804 թվականին, Երբ ռուսական կազակային առաջին խմբերը մտան Գումրի, գյուղի շրջակայքն ամայի էր: Այստեղ տեղակայված կազակային սահմանապահ կայազորի զինվորների համար բնակավայրի հարավային կողմում կառուցվեց բնակելի թաղամաս, որը հայտնի է «Գազաչի պոստ» անվամբ: Գարձ ժամանակ անց այստեղ ստեղծվեց լավ ամրացված սահմանային կայան, որում տեղակայված էր ռուսական բա-

վականին մեծ մի կայազոր: Ռուսների գործի ատկայությամբ պայմանավորված՝ Գումրին սկսեց դեպի իրեն ձգել պատերազմներից ու գրկանքներից այս ու այն կողմ ցրված հայերին: Ռուսական հովանավորության ներքո պատեղով անկյուն փնտրող նորեկները տեղավորվեցին «Չորի մահլայում»: Հարկ է նշել, որ Շիրակի և Գումրու միացումը ռուսական կայսրությանը պաշտոնապես վավերացվեց 1813թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյումրիստանի պայմանագրով:⁷

1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբում պարսիկներին հաջողվեց ստիպել ռուսներին նահանջել մինչև Գումրի, սակայն որևէ լուրջ հաջողության նրանք այլևս չհասան: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Գումրին դարձավ ռուսական զորքերի գլխավոր հենակայան (ֆորպոստ), որտեղից գեներալ Բ. Պասկևիչի զորքերը հարձակում ծավալեցին դեպի Ախալցխա-Ախալքալաք և Կարս: Այս պատերազմի արյունքները հիմնավորապես փոխեցին Գումրու ճակատագիրը և նոր բնակավայրի՝ Ալեքսանդրապոլի հիմնադրման սկիզբը դարձան:

XIX դարի առաջին քառորդին Գումրին՝ իրրն բնակավայր, ոչ մի հեռանկար չունեցավ քանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր գտնվել պարսկական տիրապետության ներքո, որտեղ շինարարական գործունեություն ծավալելու համար տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակ էին: Գրությունն զգալիորեն փոխվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միավորվելուց հետո, Երբ ցարական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների կողմից, ճիշտ է, դանդաղ, սակայն որոշակի հետևողականությամբ ու ծրագրով իրականացվող քաղաքաշինական միջոցառումների արդյունքում Հայաստանի տարբեր շրջաններում իրար հետևից վերակառուցվեցին կամ հիմնվեցին նոր քաղաքներ: Վերջիններից էր արևմտահայ գաղ-

թականների կողմից Գյումրի գյուղի հարավային մասում՝ Ախուրյան (Արփաշայ) գետի ձախ ափին հիմնված, 1837թ. քաղաքի կարգավիճակ ստացած Ալեքսանդրապոլը: Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին երեսնամյակին:

Քաղաքի բնակչության ձևավորումը և ներէթնիկ կազմը. Այդիանապոլի պայմանագրի կնքմանը հաջորդած արևմտահայերի գաղթին որոշակի կազմակերպվածություն հաղորդելու նպատակով Թիֆլիսում, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ջավլիսյալու գլխավորությամբ, հիմնվեց հատուկ կոմիտե, որն զբաղվելու էր գաղթականներին ընդունելու, տեղաբաշխելու, օժանդակություններ և արտոնություններ տալու խնդիրներով:⁸ Հիշյալ պայմանագրի ստորագրումը օսմանահպատակ հայությանը դրեց անլանելի վիճակի մեջ: Պատերազմի ընթացքում ռուսների կողմից գրավված շրջանները Թուրքիային վերադարձնելու որոշումը արևմտահայության մի մասին թուրքական հաշվեհարդարից խուսափելու համար հարկադրեց օգտվել պայմանագրի 13-րդ հոդվածից, անցնել ռուս-թուրքական սահմանը և ընդունել ռուսական հպատակություն:

Գովառայան կորպուսի գլխավոր հրամանատար գեներալ Բ. Պասկևիչի առաջարկությամբ նորեկները տեղավորվելու էին հետևյալ կերպ. Էրզրումի փաշայությունից՝ Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջան, Կարսի փաշայությունից՝ Փամբակի-Շորագյալի դիստանցիա ու Հայկական մարզ և Բայազետի փաշայությունից՝ Հայկական մարզ:⁹ 1830թ. զարնանը սկսվեց և հունիսին իր բարձրակետին հասավ արևմտահայերի արտոնված ներգաղթը: Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած 14000 ընտանիքներից 3491-ը հաստատվեց Շիրակում, այդ թվում նաև՝ Գյումրիում ու դարձավ ապա-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005:
² Հարկ է նշել համարում եղել, որ գիտակատրոնն հիմնավորված է, մեր կարծիքով, հզոր տարբերակ բնակավայրի Գումրի կամ Գիւմրի անվանումն է Ցավոք, օտարառուտ է «Գումրի» անվանածը քաղաքացիություն տալուց ոչ միայն պատմագրության կամ այլ բնութի պայրայններում, այլև պաշտոնապես՝ մեր ժամանակներում, երբ այսպես ասած՝ «տեղորոշվել» արդյունքում 1, ենթանկարը վերանվանվեց Գումրի: Նախկին և ներկա քաղաքի ոչ մի բնակիչ, ելնելով բարդառային առանձնահատկություններից, չէր կարող սեփական բնակավայրը Գյումրի կոչել, քանի որ իր երկարատար խոսվածքի մեջ բառամիջում միշտ արտաբերվում էր ու կամ ի, օր՝ ձիւն-ձուն, հիւս-հուս, այլիւ-արու, հարիւր-հարար և այլն: Արդևանդեթ, ավելորդ բանավեճերից խուսափելու համար տեքստում օգտագործել ենք Գյումրի տեղանվանական ձևը:

³ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Ս.Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:
⁴ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, գործ 103, Նիկողոսյան Ն., Գյումրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.):
⁵ Ղ.Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացոց, Վենետիկ, Մ. Ղապար, 1881, էջ 15-4:
⁶ Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1984, էջ 458:

⁷ Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը.... էջ 77:
⁸ Աղ. Երիցյան, Ամենայն հայոց կայսրոնությունը և Գովառայանի հայր 19-րդ դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 351: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 191-192:

գա Ալեքսանդրապոլի քաղաքային բնակչության հիմնական կորիզը:¹

Կոմիտեն գործելու էր Պասկևիչի՝ 13 կետից բաղկացած հատուկ հրահանգի համաձայն և պարտավոր էր մինչև 1830թ. գարուն մանրամասն տեղեկություններ հավաքել Վրաստանում, Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի մյուս ռուսական պրովինցիաներում պետական ամայի հողատարածությունների վերաբերյալ: Քրիստոնյաների վերաբնակեցման կոմիտեի ընդհանուր կանոններով բոլոր գաղթականները բաժանվելու էին երեք կարգի՝ 1. վաճառականներ կամ առևտրով զբաղվողներ, 2. արհեստավորներ կամ որևէ արհեստով զբաղվողներ և 3. հողագործներ կամ գյուղացիներ: Ստանալով բավարար քանակությամբ հող՝ նրանք բնակություն էին հաստատելու առավելագույն պետական հողերի վրա՝ ամբողջական գյուղերով այնպես, ինչպես նախկինում:

Կոմիտեն գաղթականներին տեղաբաշխելիս պարտավոր էր խստիվ ղեկավարվել վերոհիշյալ դասակարգմամբ: Դա թույլ կտար առաջին երկու խմբերին, որոնք մեծ մասամբ քաղաքաբնակներ էին, գաղթելուց հետո տեղավորվել քաղաքներում, իսկ երրորդ խմբի գաղթականներին՝ գյուղերում: Մինչդեռ գաղթականների վերոհիշյալ դասակարգումը հակասության մեջ էր մտնում դեռևս 1829թ. հունվարի 5-ին Ի. Պասկևիչի՝ ցարին ներկայացրած նախագծի հետ, որի համաձայն՝ Փամբակ-Շարաքայի դիստանցիայում հաստատվելու էր Կարս քաղաքից (հետագայում նաև Բայազետ, Կարին, Բասան և այլ քաղաքներից) ու համանուն փաշայությունից գաղթած քրիստոնյա բնակչությունը: Արդյունքում ստեղծվեց մի անորոշ իրավիճակ, երբ հարյուրավոր արևմտահայ քաղաքաբնակ ընտանիքներ հաստատվեցին մի տարածքում, որտեղ որևէ քաղաքատիպ բնակավայր գոյություն չուներ: Այնուհանդերձ միայն Գյումրիում հաստատվեց

ռուս-թուրքական սահմանն անցած ավելի քան 1250 ընտանիք:²

Արևմտահայ քաղաքաբնակ գաղթականներին Գյումրիում տեղավորելու մասին գաղթականության հարցերով զբաղվող կոմիտեի (Переселенческий комитет) ընդունած որոշման պատճառներն էին. նախ՝ XIX դարի 20-ական թվականների վերջերից սկսած, կառավարական շրջանակներում արդեն կարծիք էր ձևավորվել Գյումրին քաղաքի վերածելու մասին, և հետո, ըստ արխիվային փաստաթղթերի, կարսեցիներն իրենք, դեռևս 1829 թ. դեկտեմբերին գեներալ մայոր Բերխմանից անցազրեք ինդրևլով, ցանկացել էին բնակություն հաստատել հենց Գյումրիում: Կարսեցիների այս ցանկությունն իր պատճառներն ուներ: Դեռևս նախորդ դարում Կարսից և հարակից գյուղերից որոշ ընտանիքներ հաստատվել էին Ախուրյանի ձախ ափին գտնվող Գյումրյակ պարսկական մարսատան շրջակայքում և աշխույժ առևտուր էին անում պարսկահպատակ տարածքներում:³

1829-1831թթ. արևմտահայերի մեծ գաղթը ռուսահպատակ դարձրեց Կարս քաղաքի գրեթե ողջ քրիստոնյա բնակչությանը՝ 693 ընտանիքի կամ շուրջ 5000-5500 մարդու: Ռուս-թուրքական սահմանն անցած կարսեցիների 600 ընտանիք, այդ թվում նաև՝ 150 ընտանիք հույներ, Կանցի Մարտիրոսի ու Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաժապետի (վերջինս մինչև 1837թ. մարտի 27-ը կաթողիկոսի հրամանով եղել է տեղի գաղթականների առաջին հոգևոր առաջնորդը) զվաճվորությամբ տեղավորվեցին Գյումրիում:⁴

Կարսեցիների հետ միաժամանակ Արևմտյան Հայաստանի տարածքից գաղթեցին նաև Բայազետի փաշայության քրիստոնյաները: Բայազետցիները, հիմնականում քաղաքից

գաղթածները, հաստատվեցին ապագա Նոր Բայազետում և Գյումրիում: Գաղթից հետո Գյումրու բնակչության մեջ բայազետցիները թվով երկրորդն էին կարսեցիներից հետո և կազմում էին Գյումրիում տեղավորված կարսեցիների քանակի կեսը՝ մոտավորապես 300 ընտանիք:⁵

Ռուսական իշխանությունների որոշմամբ Երզրումցիները հաստատվելու էին Ախալքալաքում և Ախալցխայում: Սակայն գաղթի վերջում Կարս հասած Երզրումցի 200 ընտանիք տեղավորվեց Գյումրիում և, մեծ մասամբ լինելով հայ կաթողիկ, հիմնեց «Ֆրանսիացիների մահիկն»: Երզրումի փաշայությունից Գյումրի գաղթեցին նաև «թոնդրական» կոչվող հայ բողոքական աղանդի ներկայացուցիչներ: Երզրումցիների հետ Գյումրիում հաստատվեցին և իրենց բաղը՝ «Բոշի մահիկն», հիմնեցին նաև 30-40 ընտանիք հայ բողոքները (գնչուները կամ «մաղագործները»): 1829-1831թթ. ընթացքում ռուս-թուրքական սահմանն անցան ու Գյումրիում հաստատվեցին նաև մոտ 100-120 ընտանիք բասեցիներ ու մշեցիներ:

Այսպիսով, 1829-1831թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությանից Գյումրի գաղթեց 1250 ընտանիք կամ շուրջ 6600-6800 մարդ, որոնք էլ դարձան 1837թ.-ին հիմնված քաղաքի բնակչության կորիզը: Ներգաղթից անմիջապես հետո բնակավայրի բնակչության թիվն աճեց և հասավ 1350 ընտանիքի կամ 7250 մարդու, որի 96% ը հայեր էին, 1%-ը՝ հույներ, 3%-ը՝ մանուկականներ:⁶ Շնորհիվ արևմտահայերի ներգաղթի, XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից սկսած, Գյումրին դարձավ ամենամիառար բնակչությամբ հայկական քաղաքը ոչ միայն Արևելյան, այլ նաև Արևմտյան Հայաստանում: Ալեքսանդրապոլի Լթնծոճողվող գրական պատկերը XIX դ. և XX դ. առաջին քա-

ղորդում ներկայացված է ստորև բերված աղյուսակում:⁷

Տարեթիվը	Բնակչությունը	Հայեր	Այլը
1832	7250	6960	287
1842	9385	8930	455
1848	11018	10542	476
1850	11280	10772	508
1860	13013	12285	728
1867	17272	16495	777
1869	18394	17566	828
1873	19976	18996	980
1886	24230	22912	1318
1897	30616	29240	1364
1908	32901	31255	1646
1914	51316	49006	2310
1919	51000	48705	2295

Ներգաղթյալների տեղավորման կոմիտեն նորեկներից պահանջում էր տևեր կառուցել հաստատված ճակատամասով (ֆասադով) ուղիղ գծի վրա, հարմարություններով օժտված, և թողնել «երեք սաժեն լայնությամբ» (մոտավորապես 6,5 մետր) փողոցներ:⁸ Օգտվելով ռուսական կառավարության տված վերոհիշյալ արտոնություններից և ընձևոած հնարավորություններից՝ արևմտահայ գաղթականներն ըսկըսեցին տներ կառուցել նաև Գյումրիում: Աստիճանաբար առաջացան նոր թաղամասեր: Ի դեպ, սկզբնական շրջանում սրանք ձևավորվեցին տարևրայնորեն ու առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրագրի, և բնակչությունը դրանցում ինքնաբերաբար տեղաբաշխվեց կամ ըստ ազգային պատկանելության (օրինակ՝ «Թուրքի մահլան»), կամ ըստ դավանանքի

¹ Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը..., էջ 80:

² Յ. Գեղամեանց, Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ» Տիֆլիս, 1880 N 4, ապրիլ, էջ 56:

³ Т. Аконян, Развитие Ереваня после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Ер., 1978, стр. 79.

⁴ Կրպե, Կարս քաղաքը, Սուկուա, 1893, էջ 79:

⁵ Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը..., էջ 81:

⁶ Ա. Հայրապետյան, Էթնոմորֆոլոգիայական և կրոնաազգայնաբանական պատկերը Ալեքսանդրապոլի գավառում (1840-50-ական թթ.), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 77-78:

⁷ Երոթերը վերցված են ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական այլուրներից, ինչպես նաև հայ մի շարք հետազոտողների ժողովրդագրական հետազոտություններից՝ Չ. Կորկոսյան, Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931թթ.), Եր., 1932; Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Եր., 1959; Հ. Սարգսյան, Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը XIX դարի վերջերին, ՇՀՀ Գիտական աշխատություններ, հ. I, Գյումրի, 1998; Г. Саркисян, Население Восточной Армении в XIX- начале XXв., Этнодемографическое исследование, Ер., 2002: Ա. Հայրապետյանի վերը նշվ. աշխատությունը, ինչպես նաև նույն հեղինակի աշխատանքները յուր ստեղծման՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2011 գրքեր ու այլ նյութեր:

⁸ Աղ. Երիցեանց, նշվ. աշխ., էջ 440-441:

(օրինակ՝ «Ճանաչելի մահլա») և կա՛մ նույնիսկ ըստ գրադմունքի (օրինակ՝ «Ռանչպարների մահլա»)։¹ Դեռ դարի սկզբին այստեղ բնակություն հաստատած ռուս զինվորականներն ունեին իրենց թաղը, որը գտնվում էր քաղաքի հարավային մասում և կոչվում էր «Ռուսակայա պրոդոա» (տեղաբնակներն անվանում են «Մլաբոդկա»)։ Մոտ 40-50 տուն մահմեդականները Գյումրու հարավ-արևելքում (այժմյան ավտոկայանից մինչև հին գերեզմանոց) հիմնեցին «Թուրքի մահլեն»։ Դրանից վերև՝ դեպի հյուսիս, 150 տուն հույները հիմնեցին «Ռոսմոցը» կամ «Հունաց մահլեն»։ 30-40 տուն հայ բոշաները հիմնեցին «Բոշի մահլեն» (այժմյան Սայաթ-Նովա փողոցից մինչև նախկին հանրախանութ ընկած տարածքը)։ Մոտ 50 տուն հայ կաթոլիկների ջանքերով հիմնվեց «Ճանաչելի մահլեն»՝ իր եկեղեցով (Օրիորդաց գիմնազիայից մինչև Ջինվորական կոմիսարիատ ընկած տարածքում)։ «Հունաց մահլից» հյուսիս խոզուկ տներ էին կառուցել աղքատ գաղթականները, որոնց թաղը «Հողեպլան» էր կոչվում, իսկ հին գյումրեցիներն էլ բերդի կառուցման պատճառով տեղավորվել էին գերազանցապես «Չորի մահլում»։²

Մինչև 1837թ. վերոհիշյալ թաղերի նեղ, ծուռուծուռ փողոցներով, փողոցահայաց բուրբուռ «կույր»՝ առանց պատուհանների սուֆաշար պատերով ցածրիկ տներ ունեցող բնակավայր էր Գյումրին։ Եվ քանի որ մինչև XIX դարի 30-ական թվականների վերջերը Գյումրիում կատարվող քաղաքաշինական միջոցառումները հիմնականում ունեին ռազմական նշանակություն, ապա բնակավայրի վերաբերյալ մտայն պատկերն անփոփոխ մնաց նաև հաջորդ երեք-չորս տարիների ընթացքում։ Այնպես որ 1837թ. վերջերին Նիկոլայ I ցարի Անդրկովկաս կատարած այցելության արդյունքում, նախ քաղաքի կարգավիճակ ստանալով, իսկ կարճ ժամանակ անց նաև Ալեքսանդրա-

պոլ վերանվանվելով հանդերձ, նորաստեղծ այս քաղաքը ժամանակակիցների հուշերում մնաց որպես տիպիկ ասիական քաղաք։ Քաղաքի հետագա կառուցապատումը և պլանային շինարարությունը փոխեցին նրա «ասիական» տեսքը. հայտնվեցին մայթերով (սա նորություն էր արևելահայ քաղաքաշինության մեջ), ուղիղ և սալարկված փողոցներ, հասարակական և կրոնական նշանակության կառույցներ, որի արդյունքում XIXդ. 30-40-ական թթ. գյուղաքաղաք հիշեցնող խոզուկ Ալեքսանդրապոլը մի քանի տասնամյակում դարձավ սեփական դիմագիծ ունեցող շեն ու գեղեցիկ քաղաք։³

Նորաստեղծ քաղաքի անվանակոչությունը կապված է ռուսական Նիկոլայ I ցարի 1837թ. հոկտեմբերի 4-ին Գյումրի այցելելու և կառուցվող բերդի աշխատանքներին ծանոթանալու հանգամանքի հետ։ Ցարի կարգադրությամբ բերդն անվանվեց Մուրբ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի անունով, բերդի տարածքում հիմնվեց ուղղափառ Սբ Ալեքսանդրա եկեղեցին, իսկ քաղաքը 1840թ. բարձրագույն հրամանով անվանվեց Ալեքսանդրապոլ՝ սրբուհի Ալեքսանդրա նահատակի անվամբ, այլ ոչ թե ցարի կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆյոդորովնայի, ինչպես կարծում են որոշ հետազոտողներ (ռուսական իրականության մեջ ավանդույթ էր նոր հիմնված քաղաքներին որևէ սրբի անվանակոչության տոնի առթիվ սրբերի անունով կոչելը, օր. Սանկտ Պետերբուրգ)։ Հարկ է նշել, որ քաղաքաբնակները շատ շուտով Ալեքսանդրապոլը «կրճատեցին» և խոսակցական մակարդակում կիրառելի դարձրեցին Ալեք Պոլ և ավելապուրջ անվանաձևերը։ Հատկանշական է նաև, որ հնաբնակներն ու գյուղարևակներն իրենց շարունակում էին զգալ որպես **գիմրեցիներ** և ոչ թե **ալեքսպուցիներ**։⁴

³ Ա.Շարպույեյան, Արևելյան Շիրակը..., էջ 179:

⁴ Կ.Սեդրոյան, Արևեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեհիստակցիների կենցաղում, ՀԱԲ, պրակ 6, էր., 1974, էջ 166:

Գ Լ ՈՒ Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ա Լ Ե Ք Ս Ա Ն Գ Ը Ա Պ Ո Ղ Ի Ա Ռ Ա Ջ Ը Ա Յ Ի Ն Ա Բ Տ Ա Դ Բ ՈՒ Թ Յ Ա Ն Մ Շ Ա Կ ՈՒ Յ Թ Ը

Գյուղատնտեսական զբաղմունքներ, արևոտոր, արդյունագործություն

Հին գյումրեցիները (տեղաբնիկներ) զբաղվում էին երկրագործությամբ (ռանչպարություն), անասնապահությամբ և արհեստներով։ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ձևավորումից հետո էլ հնաբնակները, համահավաք (կոմպակտ) ապրելով նորաստեղծ «Գևոցոց մահլա», «Չորի բողազ» կամ «Ռանչպարների մահլա» թաղամասերում, շարունակեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ (1840-50-ական թթ. սկսած՝ հատկապես բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակությամբ)։ Քաղաքի ռանչպարների շարքերը համակրեցին նաև կարսեցի գաղթականության մի մասը՝ մոտ 150 տուն և Արևմտյան Հայաստանի որոշ պատմագրավորներից (Ալաշկերտ, Մուշ, Բասեն և այլն) Ալեքսանդրապոլ գաղթած վերաբնակիչները։ Բոստանչիությունը դարձավ Ալեքսանդրապոլի բնակչության բավական ստվար հատվածի հիմնական զբաղմունքը և որոշ ընտանիքների համար տոհմական անվանաձև («Ռանչպարներ», «Բոստոնցոնք» և այլն)։ Մինչև 1870-ական թթ. պահպանվել էին նույնիսկ հողագործական համայնքները՝ «հին ոյաթ» և «թագա (նոր) ոյաթ»՝ ինչպես նաև գյուղական համայնքներին բնորոշ փոխօգնության ավանդական եղանակները (խար, համկյալ և այլն)։ Պատահական չէր, որ ռուսական իշխանությունները բավական երկար ժամանակ ալեքսպուցիներին հարկադրում էին թե՛ որպես գյուղացիներ և թե՛

որպես քաղաքաբնակներ։ Տեղափոխվելով նոր թաղամասեր՝ հին գյումրեցիներն ու երկրագործությամբ զբաղվող նորաբնակներն իրենց բնակարանային համավիթերը կառուցեցին ավանդական եղանակով՝ գյուղատիպ կցակառույցներ, զուռ, հարդանոց և այլն։ Գյուղատնտեսական զբաղմունքների տարածվածության մասին էին խոսում բազմաթիվ ձիթհանների և ջրաղացների առկայությունը, որոնք ձեռներեց ալեքսպուցիների համար դարձել էին լավ եկամտի աղբյուր։ Հայտնի էին՝ Գյուղակ Մկոյնեց, Տեր Ավագեց, Մատանա Պապոյեց, Մխոյեց, Խեչիկեց, Բոյաջոնեց, Պեպանեց, Մալոյեց ձիթհանները,² Չիթոդցոնեց, Խաչատուր Օհանջանյանի, Ունանեց, Անուշեց, Արշակ աղի, Ղանդիլեց, Վանցոնեց, Բարայովեց ջրաղացները։³ Գյուղատնտեսական զբաղմունքները քաղաքի տնտեսության մեջ երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց կարևոր նշանակությունը, սակայն XIXդ. վերջերից սկսած՝ դրանք կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը՝ վերածվելով օժանդակ կամ սեզոնային զբաղմունքների, իսկ նախկին ռանչպարներից շատերը դարձան հմուտ արհեստավորներ և առետրականներ։

Հանրահայտ փաստ է, որ համեմատաբար երիտասարդ քաղաք Ալեքսանդրապոլը, կարճ ժամանակահատվածում տնտեսական

² Նույնը:

³ Գ.Աղայան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ-XX դարակիզիվ), ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. X, Գյումրի, 2007, էջ 79:

¹ Ն. Ավետիսյան, Քաղաքների զարգացումը Մովսեսական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914թթ., ՊԼՀ, № 3, էր., 1978, էջ 57; Ա.Շարպույեյան, Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, № 297, էջ 3:

² Ն.Նիկողոսյանի նյութերը, տեսք 1:

¹ Կ.Սեդրոյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

աճի աննախընթաց ցուցանիշներ ապահովելով, կարողացավ դառնալ Անդրկովկասի նշանավոր առևտրաարդյունագործական կենտրոններից մեկը: Արդեն 1840-ական թթ. սկզբին «Երիտասարդ» քաղաքն իր քաղաքային եկամուտներով Անդրկովկասում գրավում էր 8-րդ տեղը՝ առաջ անցնելով Գորիից, Մղնախից, Նախիջևանից և Բաքվից: Երկու երեք տասնամյակ հետո այս ցուցանիշները բարելավում են և Ալեքսանդրապոլն իր տնտեսական համախառն արդյունքով և քաղաքային եկամուտներով շրջանցում է նահանգային կենտրոններին (Երևան, Ելիզավետպոլ, Բաքու)՝ ընդհուպ մոտենալով Թիֆլիսին:¹

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության արագ զարգացումը պայմանավորված էր մի շարք նպաստավոր գործոններով:

Արևմտյան Հայաստանից (Կարս, Կարին, Բայազետ) ներգաղթած բնակչությունը աչքի էր ընկնում իր բացառիկ աշխատասիրությամբ և ձեռներեցությամբ: Ներգաղթածների այս հատկությունները հիացրել են հայ և ռուս հետազոտողներին: 1836թ. Փամբակ-Շորաքայի դիտանցիան ուսումնասիրած ռուսական բանակի սպա Ն. Ֆլորովսկին Գյումրու նորաբնակների մասին գրում էր. «Նրանք բանիմաց են և հակում ունեն դեպի լավ տնտեսությունը, հատկապես թուրքիայից նոր գաղթածները: Օգտակար նորամուծությունն այնտեղ ամենափոքր ղժվարությունների անգամ չի հանդիպում»:² 1838թ. մայիսին Կովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոզենի հետ քաղաք այցելած Խաչատուր Աբովյանը նա հիացմունքով է խոսում նորաստեղծ քաղաքի բնակիչների աշխատասիրության, շինարարական տաղանդի և բարձր ճաշակի մասին: Մեծ լուսավորիչը համոզված էր, որ «...ժամանակի ընթացքում այն (իմա. Գյումրին-հեղ.) շատ կպայծառանա»:³ Մինչև XIX դ. կեսերը Արևմտյան Հայաստանի

առևտրաարհեստավորական կենտրոնները՝ Կարինը, Կարսը, Վանը, Երզնկան, Բայազետը, իրենց զարգացման մակարդակով և քաղաքային տնտեսության համախառն արդյունքով զգալիորեն գերազանցում էին ոչ միայն արևելահայկական քաղաքներին, այլև բուն Օսմանյան տերության, հարևան Պարսկաստանի ու Կովկասի բազմաթիվ քաղաքներին: Արևմտահայ գաղթականներն իրենց հետ բերեցին վերը հիշված կենտրոնների (Կարինի և Կարսի արհեստագործական և Հին Բայազետի առևտրական) բազմադարյան ավանդույթները և նոր բնակավայրերում՝ Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Նոր Բայազետում ու հատկապես Ալեքսանդրապոլում, պարարտ հող գտան, ուր առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին՝ դրանք խորացնելու և զարգացնելու համար:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հաջորդ նախապայմանը քաղաքի ռազմատրատեգիական բարենպաստ դիրքն էր: XIX դ. առաջին երեսնամյակին միայնաց հաջորդող ավերիչ պատերազմները ծանր հարված էին հասցրել Ռուսաստանին սահմանափակ օսմանյան և պարսկական տարածքների տնտեսությանը: Այս պետությունները 1828-1830թթ. հայերի զանգվածային արտագաղթից հետո զրկվեցին ամենաաշխատասեր, բանիմաց և, ինչու չէ, ձեռներեց բնակչությունից: Օսմանյան արևելյան վիլայեթներն արդյունագործական ապրանքներ արտահանողից վերածվեցին ներմուծողի, որից առավել օգտվեցին Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի առևտրաարհեստավորական խավերը: Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն ու առևտրականները արագ կողմնորոշվեցին հարևան Երկրների շուկայի պահանջարկի խնդրում և շուտով մենաշնորհային դիրք գրավեցին մի շարք ապրանքատեսակների արտադրության և արտահանման ասպարեզում (մետաղամշակության, փայտամշակության ապրանքներ, շինարարական արհեստներ, կաշվի, հացահատ-

կի և աղի արտահանում և այլն):⁴ Նույնիսկ Ալեքսանդրապոլից բավական հեռու գտնվող Կողդի նշանավոր աղահանքերում արդյունահանվող աղը մեծածախ գներով ներմուծվում էր Ալեքսանդրապոլ և այնտեղից միայն արտահանվում հարևան տարածաշրջաններ:⁵ Միջոտրդ մեծածախ առևտուրը ողջ Արևելյան Հայաստանում և մասամբ նաև Անդրկովկասում ու հարևան տարածաշրջաններում դարձել էր ավերպուցի վաճառականների մենաշնորհը, ուստի պատահական չէր, որ 1845թ. Անդրկովկասում առաջիններից մեկն այստեղ բացվեց ամենամյա երկշաբաթյա տոնավաճառ (համամատույցյան համար ասենք, որ Ելիզավետպոլում տոնավաճառ բացվեց 1846թ., Գորիում 1852թ. և այլն):⁶ Մեծածախ առևտրի զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեին նաև քաղաքի կիրակնօրյա շուկան, որն աչքի էր ընկնում իր մարդաշատությամբ և իրականացվող առևտրական գործարքների մեծ ծավալներով: Ընդարձակ էր նաև ավերպուցի առևտրականների կապերի աշխարհագրությունը, որը չէր սահմանափակվում հարևան Երկրներով (Թուրքիա, Պարսկաստան, Վրաստան), այլև տարածվում էր դեպի Ռուսաստան և Ռուսիան (Մոսկվա, Մանկո Պետերբուրգ, Նիժնի Նովոգորոդ, Ռարկով), Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպա (Վարշավա, Լայպցիգ, Մարսել և այլն): Ալեքսանդրապոլից վաճառականներն առևտրական ներկայացուցչություններ ունեին Մանկո Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Մարսելում և բուն Հայաստանից միակն էին, որ մասնակցում էին Նիժնի Նովոգորոդի ամենամյա հոջակավոր տոնավաճառին:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացմանը նպաստեցին նաև մի շարք վարչական ու ռազմաքաղաքական գործոններ:

¹ Գ. Աղանյան, Ալեքսանդրապոլի տնտեսության զարգացման ինքնակյան միտումներ..., էջ 78:

² Պետրոս Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում, «Մեղու Հարստանի», Թիֆլիս, 1869, № 2:

³ Վ. Պարսամյան, Նայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Ռուսումնասիրություն և փաստաթղթեր, Եր., 1958, էջ 89:

Դառնալով համանուն գավառի կենտրոն՝ Ալեքսանդրապոլն ստացավ ադմինիստրատիվ-կառավարչական արտոնություններ: Քանի որ Ալեքսանդրապոլը գավառի միակ քաղաքային բնակավայրն էր, որտեղ կենտրոնացված էին տնտեսական և վարչական բոլոր լծակները, այստեղ էին գալիս հարևան գյուղերի բնակիչները, և քաղաք այցելող յուրաքանչյուր ոք ինչ-որ կերպ առևտուր կամ փոխանակություն էր կատարում: 1828-29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ալեքսանդրապոլը և գավառը շուրջ 90 տարի՝ մինչև 1918 թ., գերծ մնացին ավերիչ պատերազմներից, ինչը նա նպաստեց քաղաքային տնտեսության բնական և արագ տնայկրով զարգացմանը: Մինևոյն ժամանակ XIX դ. երկրորդ կեսի ռուս-թուրքական երկու պատերազմները (1853-1856 թթ., 1877-1878 թթ.) էապես նպաստեցին քաղաքի տնտեսության զարգացմանը: Հետազոտողներից շատերը, օրինակ, նշանավոր գրող Ատրաբեկ, իրավա-ցիտներն նշում են, որ այս պատերազմների ժամանակ ավերպուցի արհեստավորները մեծածավալ ռազմական պատվերներ էին ստանում և սպասարկում էին ռուսական բանակին: Հարկ է նշել, որ Անդրկովկասում հիշյալ ժամանակահատվածում երկաթուղու բացակայությունը ղժվարացնում էր կապերը մետրոպոլիայի՝ Ռուսաստանի կենտրոնական արդյունաբերական զարգացած շրջանների հետ, և ռուսական պետությունն ու բանակը ստիպված էին շատ դեպքերում ապավինել տեղական արտադրողներին: Հատկապես շատ պատվերներ ունեին երկաթագործ վարպետները (դարբիններ, պայտագործներ, պայտարներ, մեխագործներ),⁴ զինագործները (ավերպուցի նշանավոր զինագործ Կարանյանների ընտանիքը պատվեր ուներ վերանորոգելու ռուսական բանակի շարքից դուրս եկած կամ

¹ Նույն տեղում, էջ 77:

² Описание Российских владений за Кавказом, ч. II, СПб., 1836, с. 305.

³ Ն. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, և.7, Եր., 1952, էջ 46:

⁴ Գ. Աղանյան, Պայտի հետ կապված արհեստները երկաթագործության համակարգում, Հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ., Ազգաբնակչության բնակավայրի հետազոտությունների արդյունքները, գեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1990, էջ 5-7:

վնասված սառը զենքը և հրազենը),¹ անվագործները և սայլ պատրաստողները (առանց բացառության բոլոր գրաստային փոխադրամիջոցներն անցնում էին Թիֆլիս-Ախալցխա-Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Երևան Ալեքսանդրապոլ-Կարս խճուղիներով), թաղիքագործները, վրանագործները, կաշեգործները և կոշկակարները: Միևնույն ժամանակ ալեքսանդրապոլի վաճառականները հաստով պատենտ (արտոնագիր) էին ստանում որոշակի ապրանքներ հատկապես բանակին մատակարարելու համար:

Ավելի ուշ՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, պատկերն արմատապես փոխվեց, քանի որ գործող երկաթուղու գոյության պայմաններում ռուսական կապիտալն ամբողջովին վերահսկելի դարձրեց ռազմական մատակարարումները և գորքի սպասարկումը, ինչը լուրջ հարված հասցրեց տեղական արդյունաբերությանն ու առևտրին:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության մեջ բավական էական փոփոխություններ տեղի ունեցան Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ (1898թ.), Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա (1903թ.) և Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղիների շինարարության և շահագործման արդյունքում:² Այս երկաթուղիների կառուցումը մի կողմից նպաստեց տնտեսական կապերի սերտացմանը Կովկասի և Ռուսաստանի քաղաքների հետ՝ միաժամանակ խոցելի դարձնելով քաղաքի ավանդական շուկան, քանի որ երկրի եվրոպական մասից ներկրված էժանագին ֆարրիկագործարանային ապրանքների հետ մրցակցությունում տեղական արհեստավորական արտադրանքը զգալիորեն զիջում էր: Այս հանգամանքը պատճառ դարձավ արհեստների որոշ ճյուղերի

անկման կամ էլ վերադարձավորման:³ Ալեքսանդրապոլը XXդ. սկզբին դարձավ երկաթուղային խոշոր հանգույց և պատեղ կառուցվեց երկաթուղային ամենամեծ դեպոներին մեկը Անդրկովկասում:⁴

Քաղաքային տնտեսության զարգացման գործում մեծ նշանակություն ուներ մաքսատան գոյությունը: Դեռևս պարսկական տիրապետության շրջանում մաքսատուն կար Գյումրու մերձակա թուրք-պարսկական սահմանին, իսկ ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո ռուսական խոշոր մաքսատուն հիմնվեց բուն քաղաքում: Մաքսատան եկամուտները տարեցտարի աճում էին և, 1870-ական թթ. վերջին առևտրափոխանակության և տարանցիկ առևտրի ծավալների մեծացմանը զուգընթաց, բազմապատկվել էին: Սկզբնական շրջանում գործում էր 1821թ. ընդունված, հատուկ Անդրկովկասի համար մշակված մաքսային օրենսդրությունը, որը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում եվրոպական ապրանքների ներմուծման համար, սակայն 1831թ. ընդունվեց նոր օրենք, որը հովանավորչական (պրոտեկցիոնիստական) բնույթ ուներ և խրախուսում էր տեղական ու ռուսաստանյան արտադրողներին: Եվրոպայից ներմուծվող որակյալ ու էժանագին ապրանքների վրա դրվեցին բավական մեծ մաքսային տարիֆներ՝ 5% և ավելի, որը կիրառելուց հետո միանգամից աճեցին քաղաքի մաքսատան եկամուտները: Այսպես՝ էթե 1832թ. մաքսային եկամուտները կազմում էին 877 արծաթ ռուբլի, ապա 1833թ. այդ թիվը հասավ 1447 ռուբլու:⁵ Հարկ է նշել, որ հովանավորչական այս քաղաքականությունը միևնույն ժամանակ բավական մեծ վնաս էր հասցնում տեղական տարանցիկ առևտրի շուկային, քանի որ Բաթումի և Տրապի-

զոնի նավահանգիստներ բերվող եվրոպական ապրանքները, շրջանցելով Ալեքսանդրապոլի և Երևանի մեծածախ շուկաները, բերվում էին Թավրիզ ու Սպահան և տարածվում մերձավորարևելյան երկրներում: Դրա պատճառով էլ, 1846 թ. նոր մաքսային օրենսդրությամբ, օտարերկրյա ապրանքների մաքսային տարիֆները փոխվեցին: Այս նորամուծությունը մեծ եկամուտներ չբերեց քաղաքի մաքսատանը, քանի որ ռուս-թուրքական սահմանը Ալեքսանդրապոլից հեռանալուց հետո (1878թ. Կարսի մարզը միացվեց Ռուսաստանին) դրա դերն զգալիորեն նվազեց, իսկ եկամուտները սլավասեցին:

Տարանցիկ առևտրի կենտրոն լինելու հանգամանքը թելադրում էր իջևանատների (քարավանատներ կամ տեղական բարբառով՝ խաներ) և ավելի ուշ հյուրանոցների թվի ակրեդիտ աճ: 1838թ. Ալեքսանդրապոլում կար Լեկու, 1863-ին՝ յոթ, իսկ 1900-ականների սկզբին շուրջ տասը իջևանատուն:⁶ Գրավոր զանազան աղբյուրներում պահպանվել են այդ իջևանատներից մի քանիսի անուններն ու կացնները՝ «Ալմայի խան» (կամ Արմայի),⁷ գտնվում էր 23 փողոցում, «Մուլա Ալու խան» և «Սիատչոնց խան»՝ 25-ում, «Կարմիր խան», «Բաբայովնց խան», «Նազարեթ աղայի խան», «Օխտակապրանց խան», «Շիլաջոնց խան», «Գինոսենց խան»՝ բոլորը 27 փողոցում,⁸ ինչպես նաև «Դավի (ուղտ) խան»՝ Սլարոկյա թաղամասում: 1914թ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլում կար հինգ հյուրանոց,⁹ որոնց անունները ցավոք չեն հիշատակվում: Իջևանատները գտնվում էին հիմնականում շուկային հարակից փողոցներում, որտեղ էլ տեղակայ-

ված էին գրաստային փոխադրամիջոցները սպասարկող արհեստավորների կրպակները, մառանջիների (սայլի անիվ պատրաստողներ) արհեստանոցները գտնվում էին 27 փողոցում, պայտագործների, պայտարների և մյուս երկաթագործների արհեստանոցները 25 փողոցում և այլն:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության երկու հիմնական բաղադրիչները՝ արհեստներն ու առևտուրը, իրենց համախառն արդյունքով, եկամուտների, պետական և քաղաքային բյուջե մուծվող հարկերի և տուրքերի չափերով բավական տարբերություններ առնեին: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ մինչև 1895-96թթ. քաղաքային տնտեսության տարբեր ճյուղերի եկամուտների հաշվարկը կատարվում էր արծաթ ռուբլով, իսկ դրանից հետո՝ ոսկի ռուբլով: Բանն այն է, որ XIXդ. 90-ական թթ. ֆինանսատնտեսական և դրամական բարեփոխումների շնորհիվ ռուսական ռուբլին դարձավ կոնվերտացվող ու մրցունակ արժույթ և, բնականաբար, ռուսական վիճակագրական տեղեկատվությունն սկսեց ներկայացվել ոսկե ռուբլու հաշվարկով, որը ավելի թանկ ու գնողունակ էր, քան մինչդեռիցայն չկոնվերտացվող արծաթե ռուբլին:

Առաջին հստակ վիճակագրական տեղեկությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների տարեկան եկամտի մասին ունենք 1863 թ. կտրվածքով: Ըստ այս տեղեկության արհեստավորների ընդհանուր արտադրանքի ծավալը դրամական համարժեքով կազմել է շուրջ 160 հզ արծաթ ռուբլի:⁵ Հարկ է նշել, որ Վ. Արախամյանը, հենվելով մեկ այլ փաստաթղթի վրա, առանձնացնում է ըստ արհեստի ճյուղի ստացվող եկամուտները, որոնց հանրագումարը կազմում է մոտավորապես 115 հզ արծաթ ռուբլի:⁶ Այստեղ նկատվում է որոշակի անհամապատասխանություն, քանի որ 160 հզ ռուբլի

¹ Գ. Աղայան, Հայկական զինագործությունը XIX-XXդդ. սկզբին (րտա Կարևո և Ախալցխայի երթերի), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 136:

² Կ. Կոզմոյան, Լեհիսական, Եր., 1957, էջ 15:

³ Գ. Աղայան, Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լեհիսականում (XIXդ. երկրորդ կես-XX դ. առաջին կես), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 48:

⁴ Գ. Աղայան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության..., էջ 79:

⁵ Նայն տեղում, էջ 80:

¹ Գ. Աղայան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության..., էջ 79:

² Այն ամենամեծն ու նշանավորն էր, որի հետ կապված մինչ օրս մարդկանց բազմությունը, միտքը և աշխույժ կրոնությունը ցույց տալու համար քաղաքի հնախնայները օգտագործում են «Նառավ Ալմայի խանը» դարձված:

³ Գ. Աղայան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության..., էջ 79:

⁴ ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԻ ԲԲԱ, ԲԲ II, և. Նիկողոսյանի կրթությունը, էջ 7378:

⁵ Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, отд. III, с. 52.

⁶ Վ. Արախամյան, Հայ համարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դ. սկիզբ), Եր., 1971, էջ 57-58:

ծավալ ունեցող արհեստավորական արտադրանքը չէր կարող ապահովել 115 հզ ռուբլի եկամուտ: Ամենայն հավանականությամբ, հետագոտողը շփոթել է *էկամուտ* և *ծավալ* հասկացությունները: Նման սպրդումները և տարբերություններն ընդհանրապես հատուկ են Վ. Աբրահամյանի աշխատությանը, ուստի, որպեսզի մերկապարանոց չհնչի մեր պնդումը, նշենք, որ իր բերած աղյուսակից վերը հղում կատարելով մեկ այլ փաստաթղթի՝ հեղինակը գրում է, որ 1865 թ. Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների եկամուտը կազմել է 19 հզ ռուբլի:¹ Վերջին թիվն առավել մոտ է իրականությանը և տնտեսագիտորեն առավել հիմնավորված: Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական արտադրանքի ծավալները մինչև 1890-ական թթ. անընդհատ աճում են, չնայած արհեստավորների թիվը որոշակի կրճատման միտում է արձանագրում: Հանրահայտ փաստ է, որ ռուսաստանյան կապիտալի արագ տեմպերով զարգացումը հետե:ֆորմյան շրջանում և կենտրոնական իշխանությունների վարած հովանավորչական քաղաքականությունը ռուսական ֆաբրիկագործարանային արտադրության նկատմամբ զգալի վնաս պատճառեցին երկրի զարգության ծայրագավառների ավանդական արդյունագործությանը: Արհեստների շատ ճյուղեր, ինչպես նշեցինք վերևում, անկում ապրեցին, սակայն ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության հաշվեկշռում արհեստավորական արտադրանքի բաժինը շարունակում էր մնալ բավական բարձր:

Մինչե:ֆորմյան շրջանում Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն ու առևտրականները պարտավոր էին վճարել երկու տեսակի հարկ՝ հիմնական և լրացուցիչ: Հիմնական հարկը վճարվում էր որևէ գրադմուսքով (արհեստով, առևտրով և այլն) պարապելու համար թույլտվության հատուկ վկայական (պատենտ) ստանալու ժամանակ: Եթե որևէ մեկը

երկու շաբաթվա ընթացքում չէր ստանում վկայականը, ապա քաղաքի կամ գավառի ոստիկանական վարչությունը (1870-ական թթ. ռեֆորմներից հետո՝ քաղաքային վարչությունը) իրավասու էր գրկել տվյալ արհեստավորին կամ առևտրականին իր զբաղմունքով պարապելու իրավունքից: Հետաքրքիրն այն է, որ քաղաքի կոմունալ կնեցադային ծառայությունները (կոյուղու սպասարկում, լուսավորությունն ապահովող, կանաչապատում իրականացնող պետական հիմնարկներ և այլն), ինչպես նաև գրադարանները, ընթերցարանները, բարեգործական և բարեխնամ (որբանոցներ, մանկատներ) գործունեությամբ զբաղվող հիմնարկները ազատվում էին հիմնական հարկից, սակայն այս դեպքում անպայման անհրաժեշտ էր ստանալ հատուկ տեղեկանք ոստիկանական կամ քաղաքային վարչությունից: Յուրաքանչյուր արհեստավոր տարին մեկ անգամ պետք է մուծեր հիմնական հարկ և ստանար պատենտ: Ոստիկանական և քաղաքային վարչությունները հսկում էին նաև արտադրանքի որակը և գները:

Հիմնական հարկի չափերի մասին, կոնկրետ Ալեքսանդրապոլի պարագայում, ձեռքի տակ ունենք տեղեկություն միայն XX դ. սկզբի համար, որը կազմում էր երեք ոսկի ռուբլի 85 կոպեկ տարեկան յուրաքանչյուր արհեստավորից: Առաջին և երկրորդ գիլդիայի առևտրականները վճարում էին համապատասխանաբար՝ 650 և 97 ռուբլի 50 կոպեկ:² Առաջին գիլդիայի առևտրականները, որոնց շահույթը մեծ գումար էր կազմում, վճարում էին նաև լրացուցիչ հարկ, որի չափերը որոշվում էին վերը հիշված պետական մարմինների կողմից՝ երեք տարին մեկ անգամ վերանայելու պայմանով: Ըստ նույն աղբյուրի՝ լրացուցիչ մուծումները կազմում էին առաջին գիլդիայի համար 118 ռուբլի, երկրորդի՝ 10 ռուբլի 25 կոպեկ:³

1875 թ. հիմք ընդունելով ֆինանսների նախարարության շրջաբերականը, Կովկասի

փոխարքայի հրամանով տեղի քաղաքների արհեստավորների և առևտրականների համար սահմանվեցին հարկերի և տուրքերի համապատասխան տեսակներ և չափեր: Հարկերի ու տուրքերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ՝ *այլևտակյան տուրք*, *բ) քաղաքային տուրք*, *գ) դպրոցների և բարեգործական հիմնարկներին հատկացվող տուրքեր* և *դ) պատենտի համար մուծվող տուրք*:⁴ Հարկերի և տուրքերի այս տեսակներն աննշան փոփոխություններով կիրառվեցին մինչև Ռուսական կայսրության փլուզումը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության կյանքը բաղկացուցիչներից էր առևտուրը, որով զբաղվողների թիվը անհամեմատ մեծ էր, քան նահանգային կենտրոն Երևանում (այստեղ առևտրականների ամենամեծ թիվը գրանցվել է 1880-ական թթ.՝ կազմելով շուրջ 562 մարդ)⁵ և Կովկասի մյուս քաղաքներում՝ զիջելով միայն Թիֆլիսին: Ալեքսպոլի առևտրականների տարեկան դրամական շրջանառության ծավալները երեք անգամ գերազանցում էին արհեստավորական արտադրանքի համապատասխան արդյունքը, չնայած որ առաջինով զբաղվողների թիվը չորս անգամ պակաս էր վերջինից: 1860-ական թթ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլում հաշվվում էր շուրջ 670 առևտրական (ըստ Նիկողոսյանի՝ 673), որոնց թիվը համարյա անփոփոխ է մնում մինչև 1910-ական թթ.: Եթե 1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի վաճառականների առևտրական շրջանառությունը կազմում էր շուրջ 500 հզ արծաթ ռուբլի,⁶ որը կազմում էր Երևանի նահանգի ողջ առևտրաշրջանառության 1/3-ը, ապա 1910-ական թթ. այդ ցուցանիշը կրկնապատկվում է:

Ինչպես նշեցինք վերևում, ալեքսպոլի առևտրականները աչքի էին ընկնում իրենց ձեռներկությունից և կարողացել էին որոշ ապրանք

քառեսականի և առևտրի եղանակների խնդրում մենաշնորհային դիրքեր գրավել: Այսպիսի մենաշնորհի փայլուն օրինակ է դժնիկ կամ «լվի ծաղիկ» (լատ. Rhamnus, տեղի բնակչությունն անվանում էր «ալաջայա») կոչվող բույսից ստացվող դեղին և կանաչ ներկերի պատրաստման և արտահանման փաստը: Ալեքսանդրապոլի Միրեկյան Գորոյանն իր եղբայրների հետ, 1850-ական թթ. սկսած, կազմակերպում է այս բույսի աճեցման և վերամշակման գործը:⁷ Մեծ քանակությամբ «լվի ծաղիկ» աճեցվում, հավաքվում, հատուկ ազգներում փոշի էր դարձվում և արտահանվում Ռուսաստան ու Եվրոպա: Հարկ է նշել, որ այս բույսից ստացվում էր դեղափոշի, որն այն ժամանակվա թշկուրյան մեջ օգտագործվում էր որպես լուծողական: Գորոյանների հիմնած «Արագած» առևտրական ընկերության մասնաճյուղեր բացվեցին Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Միրեկյան Գորոյանը Կովկասի տնտեսության զարգացման բնագավառում մեծ ներդրում ունենալու համար «Ազատ տնտեսական ընկերակցության» կողմից պարգևատրվեց արծաթե մեդալով, իսկ նրա մոսկովյան առևտրական լիազոր-ներկայացուցիչներ հայր և որդի Միրոյանցներն արժանացան Մարսելի միջազգային ցուցահանդեսի ոսկե մեդալի:⁸ «Արագած» ընկերության վարկանիշն այնքան բարձր էր Ռուսաստանում, որ այդ ապրանքանշանի տակ ի հայտ էկան կեղծ ընկերություններ, որոնք դժնիկի փոշու անվանակ վաճառում էին քիմիական անորակ ներկեր, որոնցով ներկված թելերը շատ շուտ գունաթափվում ու խուճախում էին:

Ինչ վերաբերում է ռուսական աղբյուրներում ֆաբրիկա կամ գործարան հորջորջվող ձեռնարկություններին, ապա պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում ավելի շատ մանուֆակտուրա կամ որոշակի աշխատանքային բաժանում ունեցող մեծ արհեստանոցներ էին իրեն-

¹ Վ. Աբրահամյան, *Հայ համբարությունները...*, էջ 57-58:

² Ն.Նիկողոսյանի կյուրթեր, էջ 7229-7252:

³ Նույնը:

⁴ С. Эсидзе, Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, с. 45-46.

⁵ Թ. Հակոբյան, *Նրանի պատմությունը (1801-1879թթ.)*, Երև. 1959, էջ 472-473:

⁶ Վ. Պարսամյան, *Եշվ աշխ.*, էջ 92:

⁴ Ասրպետ, *Ինչ ժառանգեցինք ձեռագիր, 2-րդ արխիվ*, գրքի 176/ա, էջ 32:

⁵ Վ. Պարսամյան, *Եշվ աշխ.*, էջ 93:

ցից ներկայացնում: Ռուսական վիճակագրությունը սրանց տակ հիշատակում է օճառի, ճարպամոմի, կաշվի դաբաղման, օդու թորման արհեստանոցները և նույնիսկ ձիթհանները, որոնք բնականաբար շատ հեռու են գործարան կոչվելուց: Հարկ ենք համարում մեջբերել ռուսական այգորինակ աղբյուրներից մեկում տեղ գտած տվյալները վերոհիշյալ այսպես կոչված, գործարանների մասին.¹

№	Գործարանի անվանումը	Գործարանների թիվը	Արտադրանքի հանրագումարը	Աշխատողների թիվը
1	Կոշիկի	3	250	3
2	Օճառագործարան	10	5000	12
3	Կաշվի մշակման	2	15000	6
4	Աղյուսի գործարան	4	2000	4
5	Յուղիտ գործարան	4	2000	15
6	Բրուտագործական	2	65	2
	Ընդամենը	25	11 4000	42

Գործարանային արտադրության ավելի մոտ կարելի էր համարել Ձիթոցյաններին և Օաղիկյաններին պատկանող գարեջրի արտադրությունները և XIXդ. վերջին հիմնված մեխանիկական փոքր արտադրամասը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսությունը չի կարելի պատկերացնել առանց խանութների, կրպակ արհեստանոցների և հասարակական սննդի օբյեկտների (ճաշարաններ, սրճարաններ, զինետներ, գարեջրի կրպակներ և այլն): 1860-ական թթ. սրանց թիվը գերազանցում է հազարը, որն ավելի մեծաժամ է 1910-ական թթ. ի հաշիվ սննդի օբյեկտների ավելացման:² Քաղաքում գործում էին 26 սրճարան, որոնցից 15 զինետուն, 13 տրակտիր (ճաշարան), 4 գարեջրի կրպակ և այլն: Մեզ հետա-

քրքրող ժամանակահատվածում «խանութ» հասկացությունը կարող էր ներառել և՛ ցուցափեղեկերով մեծ ու ընդարձակ խանութ, և՛ փոքր կամ աննշան կրպակ, այնպես որ դրանց մեծ թիվը չպետք է տարակուսանքի տեղիք տա:

Վերջում մի քանի խոսք քաղաքի եկամուտների հավաքագրման և բյուջեի ձևավորման մասին: Ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բնակչությունը և սրանց թվում նաև ալեքսանդրապոլցիները հարկադրվում էին որպես պետական գյուղացիներ³ և չէին մտցվում ռուսական դասային կարգացուցակի քաղքենիներ (meshane) դասային ռեեստրի մեջ, որը շերտավորվում էր ըստ գիղիանների: Հարկ է նշել, որ ալեքսպոլի բնակիչները այս անարդարությունը շտկելու համար նամակ խնդրագրով դիմել են Նիկոլայ I ցարին և համատարություն ցուցաբերելով կարողացել են հստակեցնել իրենց՝ որպես քաղաքաբնակների հարկադրելու հարցը, որը ասե՛նք նախնազային կենտրոն ետրանում գոնե մինչև 1870-1880-ական թթ. դեռևս չէր լուծված:⁴

Շեռագայում դրությունը շտկվեց և քաղաքաբնակները դասվեցին քաղքենիների շարքը, որոնք իրենց հերթին ըստ գույքային կամ ունեցվածքային ցեղի որպես հարկատուներ բաժանվեցին ութ խմբի: Ամենաբարձրը համարվում էին առաջին և երկրորդ գիղիայի վաճառականները (մինչև 1863թ. զիղիական ռեֆորմը կար նաև երրորդ գիղիան, որը վերացվեց), հետո գալիս էին մանր առևտրականները, արհեստավորները, սպասարկման ոլորտի ներկայացուցիչները, կառավարներն ու սայապանները և այլն: Այս խմբերից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչները, ինչպես վերը նշել ենք, մուծում էին որոշակի հարկեր և տուրքեր, որոնցից էլ ձևավորվում էր քաղաքային բյուջեն: Բերենք մի քանի մասնագիտական և ունեցվածքային խմբերի հարկային պարտավորությունների մասին տվյալներ. օ-

րինակ օդու և զինու պահեստներից յուրաքանչյուրը պետական գանձարան էր մուծում 11 ռուբլի, քաղաքի բյուջե՝ 36 ռուբլի, դպրոցների համար՝ 16 ռուբլի, պատենտի համար՝ 4 ռուբլի (ընդ. 267 ռուբլի), քաղաք մտնող ապրանքներից հոգուտ բյուջեի գանձվում էր 8243 ռուբլի, քաղաքի կշեռքի (ստանդարտի կամ չափ ու կշեռքի) կապալը բյուջե էր բերում 5041 ռուբլի և այլն:⁵ Ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ընդհանուր եկամուտը XXդ. սկզբին կազմում էր շուրջ 120-130 հզ ոսկե ռուբլի,⁶ որն իր ժամանակի 30 հազարանոց քաղաքի համար հսկայական գումար էր կազմում (և՛թև նշված թիվը վերածենք ժամանակակից արժույթի միավորի, ապա կստացվի մոտավորապես 1,5-1,7 մլրդ դրամ):

Եվ վերջապես նշենք, որ Ալեքսանդրապոլի առևտրության ոչ մեծ, բայց բնորոշ և կարևոր հատվածը կազմող գյուղատնտեսական արտադրության ծավալները, ցավոք, հնարավոր չէ գոնե մտապետ ճշգրտությամբ ներկայացնել, քանի որ թե՛ ռուսական վիճակագրության մեջ և թե՛ տեղացի հուշագիրների մոտ չկան քիչ թե՛ շատ հավաստի տվյալներ:

Արհեստներ

Արհեստներն ու առևտուրը ալեքսանդրապոլցիների տնտեսական կենցաղի հիմնական բաղադրիչներն էին: Կարիքից, կարսեցի և բարսեցի գաղթականների շնորհիվ քաղաքը շատ արագ վերածվեց Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի արհեստավորաառևտրական խոշոր կենտրոնի: Կարիքցիների և կարսեցիների շնորհիվ քաղաքում հիմք դրվեց բազմաճյուղ և բարձրարժեք արհեստների, իսկ ձեռներեց և հմուտ բալագեցիների շնորհիվ ծաղկեց առևտուրը: Քաղաքի կենտրոնում արագ աճեցին արհեստավորական շարքերը («չարսուները»), և ինչպես վկայում է օտար ճանապարհորդներից մեկը. «...հունաց եկեղեցու շուրջը (ներկայիս «Արագած» ճամփադղոցի

սկզբնամասից մինչև Քաղաքապետարան և Ն.Ռիժկովի փողոց-հեղ.) այնքան կրպակ և արհեստանոց կար, որ այն հեծվից չէր երևում»: Արհեստավորական շարքերը գոյություն ունեին դեռևս զարգացած միջնադարում և հատուկ էին բազմաճյուղ արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող հայկական միջնադարյան բոլոր քաղաքներին,³ և պատահական չէր, որ այս ավանդույթն իր շարունակությունը գտավ նորաստեղծ Ալեքսանդրապոլում: Դեռևս XIXդ. 30-40-ական թթ. ձևավորվել էին հետևյալ հիմնական շարտուները. № 25 փողոցում էին գտնվում՝ «ղամբջնոցը», «ղասալխանեն», «ղազանջնոցը», «նալբնոցը», «մառանջնոցը», «ատթարնոցը», «դուրգրնոցը», «մազմնոցը», «թիքիճոնցը», «ուտունճոնցը», № 23 փողոցում՝ «սապոնջնոցը», № 27 փողոցում՝ «փափախչոնցը», «բազազ խանեն», «փամբուկչոնցը», № 25-27-ի միջև «դույումճիճոնցը» և «բախալ խանեն», «սապոնջոնց» ու «ղասալխանի» արանքում «թիքիճոնց» նեղ «սողախը» (նրբանց) և այլն: Արհեստավորների թիվ ավելացման և առևտրի շրջանակների ընդլայնման հետ կապված՝ շարտուները տարածքներն ընդլայնում են և ընդգրկում ներկայիս Ն.Ռիժկովի փողոցը և շրջակայքը: Այստեղ կենտրոնանում են բրդավաճառների, մաշկակարների, մանրավաճառների և դերձակների շարքերը: Քաղաքի երկու շուկաները («Ղափան-դանթար» կամ «Բեզբեճ» և «Մալի մեյդան») և նրանց շուրջ ձգվող շարտուները արհեստավորական ապրանքներով ապահովում էին ոչ միայն Շիրակի, այլև հարևան տարածաշրջանների (Տավախք, Լոռի, Արագածոտն և այլն) բնակչության պահանջարկը: Ալեքսպոլցի շինարար վարպետների կատուցած սրբատաշ գեղեցիկ շենքերն ու եկեղեցիները զարդարում էին Երևանի, Կարսի, Սարիղամիշի, Արդահանի, Մեծ Ղարաբլիսայի (Վանաձոր), Վաղարշապատի և շրջակա մեծ գյուղերի փողոցները: Ինչպես վերը նշեցինք, արհեստների և առևտրի զարգաց-

¹ СМОПТК, №11, 1891, с. 135-136.

² Համադրելով Վ.Արքանանյան բերած աղյուսակի նյութերը ռուսական վիճակագրության մեջ հանդիպող առևտրականների քանակի մասին տեղեկությունների ստացվում է հիշյալ թիվը: Տե՛ս նաև Նիկոլայանի հուշերը, էջ 7377-7386.

³ Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 478:
⁴ Նույնը:

⁵ Ն. Նիկոլայան, էջ 7377:

⁶ Նույն տեղում, էջ 7388:

⁷ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 1, էր., 1958:

մանը նպաստեցին նաև Ալեքսանդրապոլում գործող Երկշաբաթյա տոնավաճառը, քաղաքի ռազմաստրատեգիական դիրքը և առևտրական բանուկ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելու հանգամանքը: XIXդ. վերջին - XXդ. սկզբին Ալեքսանդրապոլում կային ավելի քան 100 արհեստ և զբաղմունք, որոնցով զբաղվող-

ների տարեկան եկամուտը զիջում էր միայն փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսին: Ալեքսանդրապոլի արհեստների և զբաղմունքների ողջ բազմազանությունը և դրանց խիստ մասնագիտացված լինելը հստակ երևում է ստորև բերվող անվանացանկից.

№	Արհեստը կամ զբաղմունքը	տեղական անվանումը
1	Աղյուս կառուցողներ	լաղումջի
2	Աղյիքից լար պատրաստողներ	քիլաջի
3	Աղյուսագործներ	քիրամիդճի
4	Աշուղներ և երամիշտներ	սազանդար, չալըջի
5	Աղակեգործներ (ապակի գցողներ)	շուշաջի
6	Անվագործ դարբիններ	թաքոջի, կարսնիկ
7	Ասեղնագործուղներ	ասեղնագործ
8	Ատողձագործներ	մառանկյոզ
9	Արծաթագործներ	դարադույումջի, գարգյար
10	Բամբակ գցողներ	հալաջի
11	Բաղնիսպաններ	համամջի
12	Բաղնիքի աշխատողներ	դամիքի, քիսաջի
13	Բանջարաբույծներ	բուստանչի
14	Բեռնակիրներ	համբալ
15	Բրուտներ	չումլաքի
16	Գամ կամ մեխեր պատրաստողներ	մրխյի
17	Գգրարներ	հալաջի
18	Գլխարկ կարողներ	փափախյի
19	Գինեգործներ և գինի վաճառողներ	մեհանիճի
20	Դաշույն և թուր պատրաստողներ	դրլըջի
21	Դանակ պատրաստողներ	բիչախյի
22	Դարբիններ	դամբջի
23	Դեղին մետաղ ձուլողներ	թոքմաջի
24	Դերձակներ (ասիական)	թարզի կամ թերզի
25	Դերձակներ (եվրոպական)	պարտոնյ
26	Երկաթե օդեր և շղթաներ պատրաստողներ	թաշմաջի
27	Երկարաճիտք կոշիկ կարողներ	ճգմաջի
28	Զինագործներ (հրացանագործներ)	թվանքչի
29	Զուլավոր (մետաքսե) կտոր գործողներ	մանուտաջի
30	Թաղիքագործներ	քեչաջի
31	Թամբագործներ	սառաճ
32	Թամբի փայտե կմախք պատրաստողներ	դալթախյի
33	Թամբի (ավանակի փալանի) խոտե մասը պատրաստողներ	փալանչի
34	Թել ոլորողներ	բիքուջի
35	Թել ներկողներ	ալմաջի
36	Թիթեղագործներ	թանաքաջի, մեշտանջի

37	Թոնիք շինողներ	թընդըճի
38	Շամագործներ	սեասջի
39	Շանյակ պատրաստողներ	թանթանա շինող
40	Խաղախորդներ (դարադողներ)	դարադջի
41	Լար (կաշվից) պատրաստողներ	քիրիշճի
42	Լավով կտոր գործողներ	փեշումաջի
43	Խոհարարներ	աշյի
44	Խոտ և դարման վաճառողներ	ալաֆդար
45	Օտկողներ	դալանքյար
46	Օնփագործներ	սվաղջի, չամուաջի
47	Սխախտագործներ	թութունջի
48	Սխտորճ պատրաստողներ	չիբուխճի
49	Կազմարարներ	
50	Կառապաններ	ֆայտունջի
51	Կարմիր գույնով ներկողներ	շիլաջի
52	Կապույտ գույնով ներկողներ	բայաջի
53	Կոշիկ, հողաթափ կարողներ	թիքիջի
54	Կիսակոշիկ կարողներ	կունդուրաջի
55	Կիր մարաղներ	քիրաջի
56	Կղմիկըրագործներ	քիլամիաջի
57	Կոշիկ վաճառողներ	դաֆաֆ
58	Կոշիկի պալա պատրաստողներ	նալաջի
59	Կտավագործներ	ջուլիակ
60	Հասարակ մետաղից զարդ պատրաստողներ	դարադույումջի
61	Համետագործներ	փալանճի
62	Հացթուխներ	աքմակչի
63	Հին աման երկողներ	քիզաջի, քելեջի
64	Հնակարկատներ	փինաջի
65	Հողաթափ կարողներ	մասչի
66	Հյուաններ	դուրգյար
67	Հրացանի կայծքար և ձգան պատրաստողներ	չախմախյի
68	Հրացանափող պատրաստողներ	լուլաջի
69	Հրացանի խզակոթ պատրաստողներ	դոնդադջի
70	Ճախարակագործներ	չրխըջի, լիրբլաճի
71	Ճոթ վաճառողներ	բազազ, բաղիբազաններ
72	Մազագործներ կամ այծի մազ մանողներ	մազման
73	Մազից պարաններ գործողներ	մութաֆներ
74	Մանրավաճառներ	ատթարներ
75	Մաշկակարներ	փափուջի կամ բաբուջի
76	Մետաքսագործներ	դազազ
77	Մոմ պատրաստողներ	մոմջի
78	Մունետիկներ	թալալ
79	Մուշտակ կարողներ	քուրքչի
80	Մագործներ	դասար
81	Նալ (պայտ) պատրաստողներ	նալչի

82	Նավթավաճառներ	
83	Նկարիչներ	նախաքար
84	Նյութերի և վաճառողներ	բախտյալներ
85	Նվագողներ	զուտնաջիններ
86	Նուրբ բրդյա գործվածք պատրաստողներ	էրամօջի
87	Շրջիկ ասնարականներ	ստվիլաքարներ
88	Ոսկերիչներ	դույումջի
89	Ոսկեթելից տրեզ պատրաստողներ	դաթաքանջի
90	Ոսկեթել լավվածք անողներ	թևերիճի
91	Որմնադիրներ	լավաչի
92	Չիբ դաջողներ	չթջի
93	Պայտարներ	նալլանդ
94	Պղինձ (կաթսա) պատրաստողներ	դազանջի
95	Պղնձագործ-անագապատողներ	դալաչի
96	Ջուլիակներ	չուլչի
97	Ջրաղացականներ	դեղիբումջի
98	Ջրկիրներ	սուճիներ
99	Մայիի անիվ պատրաստողներ	մառանջի
100	Մանրագործներ	տարադճի
101	Մափրիչներ	դալաք
102	Մալխուսկ կտոր դաջողներ	դաթաք
103	Սրճարանատերեր	դաթաճիներ
104	Վաճառան պատրաստողներ	սոպաճի
105	Վերնագրեստ (բրդյա) կարողներ	ալբաչի
106	Տախտակ ձևողներ	խզարջի
107	Տրեխ կարողներ	չարուխջի, չորխոջի
108	Փականագործներ	չիլինգար
109	Փայտի թամբ պատրաստողներ	սեմերճի
110	Փուռ աշխատեցնողներ	վանջի
111	Քարտաշներ	տաշջի
112	Քաղցրավենիք պատրաստողներ	բաքմազջի
113	Քթախտա պատրաստողներ	լուսնուխջի
114	Օղի թորողներ	
115	Օճառագործներ	սապոնջի

Ալեքսանդրապոլի արհեստների մեջ առանձնանում էին հետևյալ մեծ ճյուղերը կամ «մայր արհեստները»։ **Չինարարական արհեստներ** (քարտաշ-որմնադրություն, աղբյուրաշինություն, ձևփագործություն, ներկարարություն և այլն), **մետաղամշակություն** (երկաթագործություն, զինագործություն, ոսկերիչ-արծաթագործություն, պղնձագործություն, ձուլագործություն և այլն), **փայտամշակություն** (կյուսն-ատաղձագործություն, կահույքագործություն, տակաճագործություն, տախ-

տակագործություն), **սուտայնանկություն** (ասեղնագործություն, ժանեկագործություն, կըտավագործություն, գորգագործություն և կարպետագործություն, պարանագործություն, զրզրարություն և այլն), **սննդի արտադրություն** (հացթուխություն, հրուշակեղենի արտադրություն, մսագործություն, գարեջրագործություն, օղեթորում և այլն), կաշեգործություն, օճառագործություն, ներկելու և դաջելու հետ կապված արհեստներ և այլն։ Յուրաքանչյուր մայր արհեստ, ինչպես ընդունված էր հայկական

ույրը նշանավոր արհեստավորական քաղաքներում, տրոհվել էր խիստ մասնագիտացված ձուլորի (օրինակ՝ երկաթագործության մեջ առանձնացել էին բուն դարբինները, փակասագործները, խառատները, անասունի և կոշիկի պայտեր պատրաստողները, պայտարները, երկաթե օղեր պատրաստողները, անվագործները, թիթեղագործները, ձուլողները և այլք. ոսկերչության մեջ՝ արծաթագործները, ոսկերիչները, սևադապատողները, ցանցկեն թելքաշ արծաթագործները և այլք. զինագործության մեջ՝ դանակագործները, հրացանագործները, սրեր և դաշույններ պատրաստողները, խզակոթ շինողները և այլք. դերձակության մեջ՝ տեղական և էվրոպական տարազ կարողները)։

Արհեստների այսպիսի բազմազանությունը և արտադրանքի բարձր որակը քաղաք այցելած օտարագլուխների հիացմունքն են առաջացրել (օրինակ՝ ալեքսպոլցի վարպետների գործերը համեմատում էին բյուզանդական նրբաձաշակ ոսկերչության հետ)։ Ալեքսպոլցի հայտնի արծաթագործ Մարտիրոս Տարախյանի (եղել է ոսկերիչների համաբարության գլխավոր վարպետը) պատրաստած սքանչելի արծաթե իրերը ոսկե մեղալի են արժանացել Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում։ Նշանավոր Լադունճի (աղբյուր շինող) Ռափը կարողանում էր ջուրը բարձրացնել կամ իջեցնել լանկացած վայրը։ Հյուսն-ատաղձագործ Ռուսուլ Գրիգորը (Դուրգարյան) պնդում էր, որ այս արհեստը քաղաքում կատարելության էր հասել և զարգացման մեջ սահման չունեց։ Յափուջի (քարտաշ-որմնադիր) Անտիկեսը Թաթուրի աշխատանքները Ն.Մառը համեմատում էր անիական շինարարական արհեստների հետ։ Յուրաքանչյուր արհեստավորի համար պատվի գործ էր բարձրորակ արտադրանք ստեղծելը, և համաբարային ավագանին աչալուրջ հետևում էր, որ որևէ մեկը չխախտի այս սրբագործված կանոնը։ Ալեքսպոլցիների շրջանում «փեշակը» (արհեստ, զբաղմունք) դիտվում էր որպես «օսկել լիլազուկ» (ոսկել ապա-

րանջան) և ապրուստի հուսալի միջոց։ Փեշակ ունեցող և իր քրտինքով հաց վաստակող մարդը չէր կարող հարգանք ու պատիվ չունենալ ալեքսպոլցիների շրջանում, և յուրաքանչյուր ծնող ձգտում էր իր զավակին «փեշակի տալ»։ Ջավակին խրատելիս ալեքսպոլցի ծնողն ասում էր. «Օղո՛ւ, արհեստավորի փորը մինչև ճաշն է դարդակ, փեշակ ստրվի, օր հաց վաստակես»։

Չեստելով հնամենի ավանդությանը՝ նշանավոր արհեստավորներից շատերը իրենց արտադրանքի կամ շինվածքի վրա հատուկ նշաններ էին դնում (ոսկերիչ-արծաթագործների նշանները հաստատվում և պահվում էին Թիֆլիսի հարգանշային (Пробная контора) վարչությունում)։ Ալեքսպոլցի արհեստավորները զանազան միջոցներով գովազդում էին իրենց աշխատանքը՝ մասնակցելով Եկեղեցիների կամ հարուստ համաքաղաքացիների տների շինարարությանը և ներքին հարգարանքի ստեղծմանը։ Ավելի ուշ շրջանում գանազան արհեստավորական արտադրանքի գովազդողի դերում հանդես էին գալիս թալալները (մունետիկները), որոնք շուկայում բարձրաձայն գովում էին այս կամ այն արհեստավորի պատրաստած իրը կամ սնունդը¹։ Համբավ Մկոն ու սերին զցում էր արքամբջոնց (հացթուխների) եփած լավաշները և շուկայով մեկ իր թավ և բամբ ձայնով հրավիրում էր գնորդներին՝ փորձել և գնել հացը²։ Թալալները մի տեսակ «կենդանի լրագրի» դեր էին խաղում քաղաքի կյանքում և զբաղվում էին ոչ միայն արտադրանքի գովազդով, այլև քաղաքի բնակիչներին հայտնում էին պետական այրերի այցելության, կարևոր իրադարձությունների և այլ դեպքերի մասին. օրինակ, երբ քաղաք էր ժամանում Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Ռոմանովը, թալալը հայտարարում էր. «Լսօր, էս սիաթիս ձեն կուտամ, նաչալնիկի (զավառա-

¹ Տե՛ս Լ. Արանեսյան, Գորգ Բրուտյան, Գյանքն ու գործը, «Շիրակի հեռակառուցական և պատմագրագրական ուսումնասիրություններ» մատենաշարի սույն հատորի հավելվածի նկ. 7 (այսուհետ՝ Լ. Արանեսյան)։

² Կ. Մեղրոսյան, Էջվ. աշխ., էջ 186։

պետի) հրամանն է, բայց էսնաֆները իրանց բայրադներով (դրոշակներով) բոյ էրթան Թիֆլիսու շոշի վրա թուփ էղնին՝ նամեստիկը գուրաւ:

Ավանդականի կողքին, XIXդ. կեսերից սկսած, ներմուծվում են «դրսեկ» արհեստներ՝ թիթեղագործությունը, անվագործ-դարբնությունը (կալսանիկություն), եվրոպական դերձակությունը և այլն, որոնց նրբությունները պէքայուցի վարպետները շատ արագ և մեծ հմտությամբ յուրացնում էին:

Ռուսական գործարանային էման ու զանգվածային արտադրանքի մուտքն Ալեքսանդրապոլի շուկա բազմաթիվ արհեստավորների արքատացման պատճառով դարձավ, որը շատ լավ էին հասկանում և սնաֆական ավագանու անդամները: Նրանք ամեն միջոցով փորձում էին զերծ պահել քաղաքի շուկան ներմուծվող ապրանքների ճնշող հոսքից: XIXդ. վերջին-XXդ. սկզբին Ռուսաստանում իրականացվող տնտեսական քաղաքականության հետևանքով բազմաթիվ ավանդական արհեստներ կամ վերանում էին, կամ էլ սրանցով պարապողներն ստիպված էին վերադարձվել և հարմարվել նոր պայմաններին: Երկաթուղու մուտքը Ալեքսանդրապոլ և Երկաթուղային մեծ դեպոյի կառուցումը որակյալ բանվորների պահանջարկ առաջացրին, որը լուծվեց շնորհիվ տեղական երկաթագործ վարպետների: Ամենին էլ պատահական չէր, որ հենց Ալեքսանդրապոլն ընտրվեց որպես երկաթուղային շարժակազմի և շոգեքարշների վերանորոգման կենտրոն: Ռուսական իշխանությունները հաշվի էին առել տեղի աշխատուժի և մասնագետների կարողությունները, նրանց շատ արագ ու կարճ ժամանակում կարելի էր վերադարձվել:

Ավելի ուշ՝ XXդ. առաջին կեսին (հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին), արհեստավորներից շատերը համալրեցին որակյալ բանվորների շարքերը: Խորհրդային իշխանությունների նախաձեռնած, երկրի լայնամասշտաբ ինդուստրացման տարի-

ներին հիմնված արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեծ չափով օգտագործվեցին տեղական վարպետների հմտություններն ու փորձը: Նախկին դարբինները, խառատները, փականագործները, ձուլագործները, ոսկերիչ-արծաթագործները, հյուսն ատաղձագործները, կահույքագործները, դերձակները, կաշեգործները, օճառագործները, ներկողները և այլք կարողացան հարմարվել նոր պայմաններին: Բազմապրոֆիլ զինագործները դարձան բավականին բարդ մեխանիկական սարքերի (կարի մեքենա, կաթի գոտիչ, մեխանիկական կալիչ և այլն) վերանորոգողներ: Հարակից արհեստների՝ խառատության, փականագործության, գործիքաշինության բնագավառներում ձեռք բերված հմտությունները թույլ տվեցին զինագործներին արագ «կողմնորոշվել» և, ինչու չէ, նաև հարմարվել նոր պայմաններին: Նրանցից քչերը շարունակեցին զբաղվել իրենց արհեստով: Նշանավոր ոսկերիչ-արծաթագործներ Գուրգեն Տարախյանը (Մաշտի Գուրգեն) և Մարտին Իզմիրյանը (Կոջկունեց Մարտին), օրինակ, նորաբաց Տեքստիլ կոմբինատում ծաղկավոր չքի դաջվածքի նախշերն էին փորագրում: Յուրիալ արտելների հիման վրա և սպանդանոցի վարպետների ուժերով ստեղծվեց Լենինականի Մսի պահածոների կոմբինատը, հռչակավոր կահույքագործ վարպետները դարձան «Կարմիր նոյեմբեր» կահույքի ֆաբրիկայի հիմնադիրները և այլն:¹

Հարկ է նշել, որ բազմաթիվ արհեստավորներ՝ թիթեղագործներ, քարտաշ-որմնադիրներ, ձեփագործներ, ներկարարներ (նախշ-քարներ), սղոցարարներ (լսվարչի) և այլք, շարունակեցին պարապել սեփական արհեստով և զբաղվել մասնավոր անհատական գործունեությամբ: Սա բխում էր հիշյալ արհեստների բնույթից, քանի որ դրանցից շատերը արհեստանոցի գոյության կարիքը չունեին կամ էլ ի սկզբանե շրջիկ արհեստավորներ էին:

¹ Գ. Աղստան, Ալեքսանդրապոլի արհեստների փոխակերպումները... էջ 47-51:

Ալեքսայուցի նշանավոր արհեստավորները

ԳԻ	Անուն, ազգանուն, մականուն	գրադուները
1	Երզրու մյի յավուցի Գինսու	քարտաշ-որմնադիր
2	Նեղոյեկեց Սահակ	քարտաշ-որմնադիր
3	Թամրազյան Գրիգոր (այս գերդաստանը տվել է 13 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
4	Ղուշանեկեց Աղաջան	քարտաշ-որմնադիր
5	Մոծակեկեց Գրիգոր	քարտաշ-որմնադիր
6	Պատիկ Կարապետյան (ուստա Պատրո)	քարտաշ-որմնադիր
7	Անդրիկյան Թադևոս (Անտիկեկեց Թաթոս. այս գերդաստանը տվել է 11 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
8	Ֆախրադյան Աղաբաբ	քարտաշ-որմնադիր
9	Նեփոյան Սահակ	քարտաշ-որմնադիր
10	Գատոյեկեց Ալո	քարտաշ-որմնադիր
11	Թուրանեկեց Մուկուչ	քարտաշ-որմնադիր
12	Նայրոյեկեց Ասո	քարտաշ-որմնադիր
13	Ռուզբաշովեկեց Գնորգ (Խոյտ Գնոր)	քարտաշ-որմնադիր
14	Նեփոյեկեց Արաբամ	քարտաշ-որմնադիր
15	Ասմարյան Հովհաննես (Գնորգեկեց Օնես)	քարտաշ-որմնադիր
16	Անտիկեկեց Ավետիք	քարտաշ-որմնադիր
17	Թամրազյան Մանգական	քարտաշ-որմնադիր
18	Եղոսեկեց Աղաջան	քարտաշ-որմնադիր
19	Նայրոյեկեց Մկրտիչ (այս գերդաստանը տվել է 16 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
20	Բանկիլեկեց Խաչո	քարտաշ-որմնադիր
21	Նաջի Ռական (այս գերդաստանը տվել է 12 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
22	Մանուշեկեց Մարկոս (այս գերդաստանը տվել է 11 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
23	Չրչյան Ալեքոն	քարտաշ-որմնադիր
24	Նաջի Ռականեկեց Հակոբ (Տուկատ Հակո)	քարտաշ-որմնադիր
25	Կոտանյոն Կարապետ (այս գերդաստանը տվել է 10 վարպետ)	քարտաշ-որմնադիր
26	Լսողուցի Ռաֆի	այլընտր շինող
27	Նարիջյան Բարկեն (Ղրջեկեց Մամիկոն)	ձեփագործ
28	Ջիգարջյան Միմոն (Ջիգարջոլոյեկեց ուստա Միմոն)	հյուսն-ատաղձագործ
29	Ջիգարջյան Հովհաննես (Ջիգարջոլոյեկեց Օնես)	հյուսն-ատաղձագործ
30	Կարապետյան Մանուկ (Արդար Մանուկ)	հյուսն-ատաղձագործ
31	Ստոյան Դավիթ	հյուսն-ատաղձագործ
32	Զատիկուցեկեց Հովհաննես և Մկրտիչ Եղարյներ	հյուսն-ատաղձագործ
33	Կարապետյան Հակոբ (Լեկոնեկեց Հակոբ)	հյուսն-ատաղձագործ
34	Կարապետյան Հովհաննես	հյուսն-ատաղձագործ
35	Կարապետյան Մկրտիչ	հյուսն-ատաղձագործ
36	Ղուրբադյան Մկրտիչ (Սեյրոբ Մուկուչ)	հյուսն-ատաղձագործ
37	Ղուրբադյան Աղաբաբ	հյուսն-ատաղձագործ
38	Ղուրբադյան Գրիգոր (Ռասուլ Գրիգոր)	հյուսն-ատաղձագործ
39	Միրզոյան Զուբար	հյուսն-ատաղձագործ
40	Ղուրբադ Մարտիրոս	հյուսն-ատաղձագործ
41	Պիրաջյան Գրիգոր	հյուսն-ատաղձագործ
42	Տուրյան Գրիգոր (Ռասուլ Գորոբ, Աշուղ Շերտով)	հյուսն-ատաղձագործ
43	Նուսրաթյան Հովհաննես (Գոմեշ ախպերներ)	դարբին

44	Նալչաջան Մկրտիչ	դարբին
45	Գյանջեցի Նիկոլ	դարբին
46	Նալյան Գևորգ	դարբին
47	Լոռեցյան Լևոն	դարբին
48	Պապոյան Գրիգոր	դարբին
49	Պապոյան Պապո (Սատանա Պապոյենց)	դարբին
50	Չպլախյան Վարդան	դարբին-անվագործ
51	Դեմիրճոզյան Կարապետ	դարբին
52	Մխչի Դավիթ	դարբին-մեխագործ
53	Չիլինգարյան ընտանիքը	փականագործ
54	Ղալավուզ Մանուկ	պայտաբ
55	Հակոբյան Գրիգոր	ոսկերիչ-արծաթագործ
56	Տարախչյան Մարտիրոս	ոսկերիչ-արծաթագործ
57	Տարախչյան Գուրգեն (Մաշտի Գուրգեն)	ոսկերիչ-արծաթագործ
58	Զարգարյան Հարություն	ոսկերիչ-արծաթագործ
59	Նիկողոսյան Եղիա	ոսկերիչ-արծաթագործ
60	Հակոբյան Գրիգոր	ոսկերիչ-արծաթագործ
61	Աղաբաբյան ընտանիքը	ոսկերիչ-արծաթագործ
62	Իզմիրյան Մարտիրոս (Կոջկունենց Մարտին)	ոսկերիչ-արծաթագործ
63	Ղաֆա Սիմոն	արծաթագործ
64	Անտոնյան Կարապետ	պղնձագործ
65	Խուրդայան Միքայել (Ղալաթցի Մկր)	պղնձագործ
66	Ժամակոչյան Սուրեն	պղնձագործ-մուշուրբա սարքող
67	Խուրդայան Կարապետ (Գյուման Կարո)	կլայեկող-անագագործ
68	Մոմջի Մեծ Գորո	մոմագործ
69	Քյալ Մկր	մոմագործ
70	Ղազար Ավետիք	մետաքսագործ
71	Ղազար Ուսում (հուլյն) Յորո	մետաքսագործ
72	Կորկոտյան Ավետիք	մետաքսագործ
73	Ղազար Գալուստ	մետաքսագործ
74	Թարգի Մանվել	ափական դերձակ
75	Թարգի Մելակ (Ավետիսյան)	ափական դերձակ
76	Թարգի Փիլոս	ափական դերձակ
77	Թարգի Աղաբեկ (Պարոնիկյան)	ափական դերձակ
78	Խայաթ Ջահրիյան (աշուղ Խայաթ)	ափական դերձակ
79	Ֆանտազի Արտաշ	եվրոպական դերձակ
80	Ստամպոլցով Գևոր (Ստամբոլցյան Գևորգ)	եվրոպական դերձակ
81	Աքմակչի Քերրոլլե և Սերրոլլե Եղաբյրներ	հացթուխներ
82	Ալվանջի Ալեքսան (Քուփայան)	ներկաբար
83	ժեշտանջի Մկր և Ալեքսան	թիթեղագործ
84	Պետրոսյան Գարեգին (Փափախյի Գարեգին)	գղակագործ

Գ Լ ՈՒ Ն Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ

Ա Լ Ե Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ա Պ Ո Լ Ի Կ Ե Ն Ս Ա Պ Ա Հ Ո Վ Ս Ա Ն

Մ Շ Ա Կ ՈՒ Յ Թ Ը

Նախորդ գլխում նշեցինք, որ մինչև XIXդ. 30 ական թթ. վերջերը Գյումրիում ռուսական իշխանությունների կողմից իրականացվող քաղաքաշինական և կառուցապատման միջոցառումները հիմնականում ունեին ռազմապաշտպանական նշանակություն: Նորահռչակ քաղաքի բնակչության կենսապահովման բուն խնդիրների լուծմանը ռուսական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան 1840-ական թթ. վարչական փոփոխություններից հետո միայն, որոնց արդյունքում Երբեմնի աննշան Գյումրին դարձավ Երևանի նահանգի ամենամեծ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի կենտրոն՝ սրանից բխող բոլոր հետևանքներով հանդերձ: Գավառային կենտրոն դարձած Ալեքսանդրապոլը ոչ միայն սոսկ աղմինիստրատիվ-կառավարչական գործառույթներ էր իրականացնում, այլև տնտեսական և մշակութային կենտրոնի դեր էր կատարում շրջակա բոլոր բնակավայրերի համար: Վարչական կենտրոն դարձած յուրաքանչյուր բնակավայրի կենցաղաձևակութային համալիրի ձևափոխումը հստակ արտահայտվում էր բնակչության սոցիալ-հոգեբանական և վարքագծային արժեհամակարգերում: Ռուսական կառավարչակարգը, որը հայտնի էր իր խիստ բրգաձև կառուցվածքով, հրաշալի հնարավորություն էր ստեղծում գավառային կենտրոնի համար՝ իր «ձեռքում» կենտրոնացնելու ողջ աղմինիստրատիվ ռեսուրսը, և յուրաքանչյուր քիչ թե շատ կարևոր հարց լուծվում էր այդտեղ: Ալեքսանդրապոլի համար հիշյալ կառավարչաձևը, զարգացման հսկայական

խթան դառնալով հանդերձ, միաժամանակ մի տեսակ անջրպետ դարձավ քաղաք գյուղ և քաղաքացի (քաղքցի) գյուղացի (գեղցի) հակադրությունն ընդգծելու առումով: Գավառային կենտրոնի յուրաքանչյուր բնակչի համար շըրջակա գյուղերից քաղաք այցելած ցանկացած գյուղաբնակի՝ սոցիալական առավել ցածր աստիճանի վրա կանգնած մարդուն, վերաբերվում էին ակնհայտ քամահրանքով կամ էլ նրան «նայում էին վերևից»: Նման վերաբերմունքը բավական երկար պահպանվեց Ալեքսանդրապոլում, ընդհուպ մինչև XXդ. առաջին երեսնամյակը:

Եթե Անդրկովկասի հին քաղաքներում (Թիֆլիս, Երևան և այլն) արևելյան ոչ պլանավորված, կուտակային կառուցապատումը վերափոխելը և եվրոպական քաղաքաշինության տարրեր մտցնելն այլևս հնարավոր չէին, ապա նոր հիմնադրված քաղաքների պարագայում դրությունն այլ էր: Այս քաղաքների շարքում էր նաև Ալեքսանդրապոլը, որի գլխավոր հատակագիծը հաստատվեց 1840թ.: Համաձայն այս փաստաթղթի՝ քաղաքը պետք է ունենար քառանկյունի տեսք, կանոնավոր ձև՝ ուղղանկյուն խաչվող փողոցների ցանցաձև սխեմայով, երկայնքով ու լայնքով իրար հատող փողոցներով, որոնք հստակ հյուսիս-հարավ և արևելք-արևմուտք էին ձգվում: Սղըզբնական շրջանում բոլոր փողոցներն անխտիր համարակալված էին՝ հյուսիս-հարավ ձգվողները՝ կենտ, արևելք-արևմուտքը՝ գույզ թվերով: XIXդ. երկրորդ կեսից որոշ համարակալ-

ված փողոցներ ստացան անվանումներ (օր. Ալեքսանդրովսկայա, ներկայիս՝ Արովյան): Ալեքսանդրովսկայան շրջանում չափազանց արմատավորված էր փողոցներն ըստ համարների անվանելը, և այդ ավանդույթը շարունակվեց նույնիսկ խորհրդային տարիներին, երբ բոլոր փողոցներն ու նրբանցքներն արդեն անվանալուց չված էին:

Ըստ այդ հատակագծի՝ Ալեքսանդրապոլն զբաղեցնում էր մայր Զաֆար բեկի երբեմնի սեփականությունը կազմող հողարածինը՝ Հին Գյումրի բերդի տարածքները (այժմյան քաղաքային մարզադաշտի, Սպայի տան, «Ճերմակ» հիվանդանոցի և «Բալատոն» վարժարանի)՝ ու նրա շրջակայքում նախկինում գոյություն ունեցող կառուցումների արևելյան կողմում «400 մետր աւելի ցած իւր ախոյեան Կարսից»:²

Քաղաքի տեղանքի այդպիսի ընտրությունը բխում էր գլխավորապես ռազմական նկատառումներից: Քանի որ թուրքական սահմանը քաղաքի արևմտյան կողմում էր, և վտանգն սպառնում էր հենց այդտեղից, այդ պատճառով էլ բերդաքաղաքի ամրոցային կառուցումները դա օղակում էին արևմուտքից, մասամբ նաև հյուսիսից, մինչդեռ արևելյան կողմից «քաղաքն անպարսիպ ստարածեալ է ի դաշտակողմն»:³

Պաշտպանական կառույցների այսպիսի դասավորվածությունը պայմանավորված էր նաև քաղաք մտնող երեք գլխավոր ճանապարհների ուղղություններով. հարավից՝ Երևանից եկող, արևմուտքից՝ Կարսից և հյուսիսից՝ Թիֆլիսից: Բնականաբար նման պայմանները պետք է թելադրեին բնակավայրի ատավել համակցված կառուցապատում: Քաղաքը տեղադրվել էր ռելիեֆի համեմատաբար ավելի ցածր տարածության վրա և ուներ ան-

հարթ դիրք. տների մի մասը կառուցվել էր ձորակի մեջ, մյուս մասը՝ բլուրների ու գաղտվայրերի վրա:⁴ Քաղաքի տեղանքի մասին բավականին մանրամասն նկարագրություն է թողել XIXդ. անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը. «Պատկերացրեք նախևառաջ ոչ խոր գետ, որը հոսում է դեպի հարավ, թեթևակի ափսեւածն, բայց ընդարձակ դաշտավայրի միջով: Նրա ձախակողմյան կամ արևելյան ափի հարթ տեղանքով ձգվում է ոչ մեծ բարձրություն ունեցող ցցուն զագաթով բլրաշար: Այս բլրաշարի հետևում են դարձյալ երեք զուգահեռ բլրաթմբեր՝ կառուցապատված քաղաքային տներով»:⁵ Այնուամենայնիվ, չնայած քաղաքի տեղանքի զգալի անհարմարություններին, սկսած 1840թ. նոր կառուցապատումներն Ալեքսանդրապոլում իրականացվել են կանոնավոր ձև ունեցող, ուղղանկյուն խաչվող փողոցների ցանցաձև սխեմայով:⁶ Հարկ է նշել, որ քաղաքի հատակագծումից ու հատկապես կառուցապատումից առաջ հաշվի առնվեցին գրունտային ջրերի բարձր մակարդակը և քաղաք մտնող խմելու ջրի կազմի փողրակավոր մի քանի աղբյուրների հոսքի խնդիրը: Նախագծողները հստակ պատկերացնում էին, որ կառուցապատման թույլտվությունից առաջ անհրաժեշտ է լուծել ջրահեռացման խնդիրը, և կառուցվեց դրենաժային հաստակ ստորգետնյա թունելների (լաղումներ) համակարգ, որով աղբյուրների և գրունտային ջրերը հոսելով միանում էին թիվ 30 փողոցի տակով անցնող գլխավոր ջրատարին: Ջրատարների մաքրմամբ և նորոգմամբ զբաղվում էին հատուկ մասնագետներ՝ լաղումջինները, որոնք հստակ գիտելին բոլոր թունելների մուտքերն ու էլքերը: Քաղաքի դրենաժային համակարգն անընդհատ գտնվում էր քաղաքային իշխանության և

համայնքի ուշադրության կենտրոնում, իսկ լաղումջինները վարձատրվում էին կիսով չափ գլխուրթյան, կիսով չափ՝ համայնքի կողմից:

Կառուցապատվող քաղաքի հատակագծի ստեղծման ժամանակ հաշվի առնվեցին նաև այլ գործոններ: Այսպես, հին Գյումրու քաղերն զբաղեցրել էին արևելահայաց «ազատ հարթ դաշտով» հյուսիսից հարավ զուգահեռ ձգվող բլրաշարերը: Դրանք ձգվում էին վերջիններիս միջով նույնպես զուգահեռ հոսող զետակների բոլորը: Այդ թաղերը, ինչպես ասվեց, նախապես ի հայտ էին եկել տարբերայնորեն, ձևավորվել էին, ավանդական շինարարական եղանակներով և տարածվել տեղանքի համապատասխան՝ բնակավայրի տալով հյուսիսից հարավ ձգվածություն, ինչը միաժամանակ համապատասխանում էր գետակների ընթացքին ու գերակշռող հյուսիսային քամիների ուղղությանը:

Այս ամենի մանրամասն հաշվառման հիման վրա 1840թ. Ալեքսանդրապոլի հատակագծմամբ ստացվեց փողոցների հետևյալ պատկերը: Քաղաքի համեմատաբար հարթ ու երկար փողոցներն իրար էին կապում հյուսիսում և հարավում գտնվող «Ռանչպարների», «Չորի բողազ» և «Թուրքի մախլա» թաղամասերը, հյուսիս-հարավ ձգվող փողոցներին ուղղահայաց հատողները, որ տեղանքի պատճառով աչքի էին ընկնում խիստ ալիքավորությամբ, միմյանց էին միացնում քաղաքի երկու արևելյան և արևմտյան կողմերում տեղադրված «Ֆոնանգների» և «Հույների» թաղամասերը: 1840թ. հատակագծով նախատեսվում էր նաև խաչվող փողոցներում ստեղծել կանոնավոր ուղղանկյուն թաղամասեր՝ կվարտալներ, իսկ համեմատաբար մեծ թաղամասերում լիներու լին նաև նրբանցքներ («սողախներ»):

Ավելի հանգամանալի և ընդգրկուն դարձնելու համար XIX դարակեսի Ալեքսանդրապոլի նկարագիրը՝ մեջբերելնք մի քանի վկայություն ժամանակի վիճակագրական հաշվետվություններից: Այսպես, 1852թ. «Կովկասյան օրացույց»-ի տվյալներով, Ալեքսանդրապոլում

արդեն 1850թ. կար 240 հաստատված ճակատամասով (ֆասադով) տուն, 1808 ասիական տիպի քարե տուն, 250 կրպակ, 150 փողոց, 2 հրապարակ, 10 կամուրջ:⁷ 1852-1853 թթ. մեկ այլ հաշվետվության մեջ խոսվում է Ալեքսանդրապոլի 75 թաղամասերի, 52 աղբյուրների, 186 ջրհորների, 2048 քարաշեն տների (200 ը լավ ճակատամասերով) մասին, և այս ամենը՝ 11280 բնակչի համար: Շենքերը տեղական սև տուֆից են, կա մեկ հայ առաքելական՝ Սբ Աստվածածին, ու մեկ հայ կաթոլիկ եկեղեցի, նաև 1849թ. հիմնադրված ուղղափառ եկեղեցի, երկու շուկա՝ գյուղմթերքի և անասունների վաճառքի, յոթ քարվանսարա, 850 կրպակ, երեք բաղնիք, մեկ հրապարակ, մեկ նոր և երկու հին հայկական, մեկ մահմեդական և մեկ ընդհանուր գերեզմանոց:⁸ Երևանի նահանգի քաղաքների տնտեսական քաղաքացիական կյանքի վերաբերյալ 1865 թ. հաշվետվության մեջ Ալեքսանդրապոլի մասին ասվում էր. «Քաղաքը, որ հյուսիսից սահմանակից է Եսաուլ, Օրթաքիլիսա, Թափառլի, արևելքից՝ Ղոնախ-Ղոնան, Հաջի - Նազար - Ղուլի, հարավից՝ Դյուզբյանդ, Թափառլյակ, Ղարաքիլիսա գյուղերին, իսկ արևմուտքից՝ Արփաչալ գետին, ունի 16 337 բնակիչ: Քաղաքային բնակչության է պատկանում հետևյալ անշարժ գույքը՝ 2870 տուն, 1460 կրպակ, 17 քարվանսարա, 6 ջրաղաց, 36 գործարան: Ընդ որում, վերը նշվածից ազնվականությանն են պատկանում 25 տուն, 145 կրպակ, 5 քարվանսարա, 5 (օճառի) գործարան: Հոգևորականությանը՝ 37 տուն, 74 կրպակ, առևտրականներին՝ 700

¹ Վ. Հարությունյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 7:
² Էլիզե Ռեկլի, *Ռուսական Հայաստան կամ Արարի ափսոսանք*, ՍԻՐԱՄԱ իժճ և Կոնստանդուպոլիս, Վարդաշապատ, 1890, էջ 63: Գեորգ-Մեյրով, *Աշխարհագրության Պատմական Հայաստանի*, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 30:
³ Ղ. Ալիշան, *Շիրակ*, էջ 154:

⁴ Աղ. Միրզաբեկյան, *Ալեքսանդրապոլ. «Մերու Հայաստանի»*, Թիֆլիս, 1873, 28 ապրիլի, N 15, էջ 3:
⁵ X.Փ.Ե. Լյուչ. *Արմենիա. Путевые очерки, этюды*. Тифлис, 1910, стр. 163.
⁶ Ю. Яралов, *Города Армении*, М., 1950, стр. 12-13; О. Халдахчян, *Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре*. Ер., 1957, стр. 42-43.

⁷ В. Рудевич, *Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год*, Тифлис, 1851, с. 275-276.
⁸ *Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների մասին մանրամասն տեղեկ. ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գրք 208, թթ. 1-3, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Շախարուհյանի արխիվ*, թիք. 63, վավ. 28, էջ 1-3:
⁹ *Военно-статистическое обозрение Российской империи*, т. XVI, ч. 6, Эриванская губерния, СПб., 1853, стр. 259; *Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870)*, Ер., 1993, док. 134, стр. 319, док. 141, стр. 344.

տուն, 40 ջրաղաց, կրպակ և գործարան: Մնացած անշարժ գույքը պատկանում է հասարակ բնակչությանը»:¹

Արդեն XIXդ. 50-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի զարգացման բավականին բարձր տեմպերը հետևանք էին այն համեմատաբար ապահով իրավիճակի, որում հայտնվել էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած այս տարածաշրջանը, ապահովություն, որը հնարավորություն էր տալիս տեղի բնակչությանը ոչ միայն բնակարանն հունով ապահովելու իր կենսակերպը, այլև անախաղեպ բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում ինչպես քաղաքային շինարարության, այնպես էլ տնտեսական կյանքի առաջընթացի համար:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ՆԵՐՄՈՒՅՑ

Քաղաքի և գյուղի հստակ տարբերակումը ակերպոլիտների կենսաձևում ցցուն արտահայտված է բնակարանի և նրա ներսույթի կառուցման նկատմամբ դրսևորած մոտեցումներում: Գյուղական և քաղաքային տիպի բնակարանների համալիրը և կառավորանքը մի անգամ ևս ապացուցում են, որ նորաստեղծ քաղաքը թե՛ իր բնակչության ներէթնիկ առանձնահատկություններով և թե՛ կենցաղամշակութային համալիրներով աննշտություն չունի մինչ այդ գոյություն ունեցած աննշտան գյուղակի հետ: Սակայն, քաղաքի կառուցապատման շրջանակների ընդլայնմամբ պայմանավորված, նախկին Գյումրու սահմանները ձուլվեցին նորաստեղծ բնակավայրին, իսկ հողագործ-ռանչպարների մի մասը տեղափոխվեց քաղաքի վերին թաղամասերը՝ կառուցելով սեփական եկեղեցին՝ Սբ Գրիգոր

Լուսավորիչը, որը մինչ օրս էլ ժողովուրդն անվանում է «Գեղոցն ծամ»:

Պայմանավորված դեռևս կենսունակ անասնապահական - երկրագործական տնտեսաձևի կենցաղավարմամբ՝ սկզբնական շրջանում քաղաքում գերակշռում էին գյուղական ավանդական տիպի կիսագետնափոր և վերջետյա տները: Գիսագետնափոր կամ, ինչպես հին գյումրեցիներն էին ասում, «ղառնավուն» տները մեկ բաժնից բաղկացած պարզ շինություններ էին: Դրանց մեկ մետրից ավելի հաստություն ունեցող պատերը, որ շարված էին համարյա չմշակված, անձև տուֆաքարերով և կավի շաղախով, բարձրանում էին սարավանջերին: Այսպիսի տները հատակագծում ներկայացնում էին քառակուսի կամ քառանկյունաձև մեկ մեծ սենյակ՝ ծածկված յուրտիպ փայտագմբեթ ծածկով, որը հենվում էր պատերին կից կանգնեցված երկու կամ չորս սյունների վրա: Փայտագմբեթ ծածկի կենտրոնում թողնվում էր քառակուսի անցք-երդիկ՝ սենյակը լուսավորելու և միաժամանակ սենյակի կենտրոնում գտնվող թոնրի ծուխը հեռացնելու համար: Փայտե ծածկը արտաքուստ հողի հաստ շերտով էր պատվում, իսկ երդիկը՝ խաչերկաթի ցանցով: Երդիկների վրա լցված հողը տափանջվում էր հատուկ բազալտ զլրոններով, որոնք «Ռանչպարների մահլալում» և «Չողեպլանում» պահպանվել էին մինչև XXդ. 70-ական թթ. և դարձել էին քաղաքաբնակների բամբակաբեր ու ծաղրի առարկա:

Սակայն մինչև XIXդ. կեսերը Գյումրիում առավել տարածված էին ծածկված բակով համալիր տները, որոնք բաղկացած էին 4-7 մասերից (դրանք են՝ ծածկված բակը, թոնրատունը, գոմը, գոմի օդան, մասանը կամ քիլարը, ցորենի ամբարը), որոնց հետագայում ավելանում է դրսի օդան կամ տան ամենահանդիսավոր սենյակը՝ դահլիճը:² Մեծամասնության տները 3-4 մասանի կամ աչքանի էին, ինչպես բնիկ գյումրեցիներն էին ասում՝ «մի բակ, մի

աչխանա, մի տուն և մի օդա»: Բնակելի և օժանդակ կառույցների մուտքի դռներն ու բացվածքները էլնում էին անմիջապես ծածկված բակի մեջ: Փակ կամ ծածկված բակերը հատուկ էին ասիական կամ արևելյան քաղաքաշինությանը, որի համաձայն՝ դեպի փողոց էր նայում խուլ, առանց պատուհանների պատը: Այդպիսով, ծածկված բակերը դառնում էին կրպակի միջոց առանձին բաժինների մեջ, իսկ վատ եղանակներին կամ ձմռանը փոխարինում էին դրսի բակին՝ ծառայելով աշխատողների, կենցաղային այլ նպատակների և նույնիսկ ժամանցի համար: Փակ կամ ներքին բակերը կենտրոնակ գտնվեցին նաև քաղաքատիպ առանձնատների շինարարության պարագայում, երբ երկու և ավելի սրբատաշ ճակատամասով պարփակված շինությունների միջև թողնվում էր բակամաս, որտեղ «դրսի աչքից ետո» կարող էին իրենց ժամանցն անցկացնել (զրազվել ձեռագործով, լսող խաղալ և, ինչու չէ, քննարկել քաղաքաբնակներին հուզող խնդիրները կամ մի խոսքով՝ բամբասել) միջին և բարձր խավի օրիորդներն ու տիկնայք:³

Ինչպես նախորդ տիպում, այս տներն էլ լուսավորվում էին փայտաշեն ծածկի մեջ բաց թողնված երդիկների միջոցով: Հետագայում, սակայն, օդան (ամենատուն) լուսավորելու համար դրա դրսի պատին փոքր լուսամուտ-փեկներ էին բացում, որն ապակու բացակայության պատճառով ձեռք թողնվ էին պատում: Նման թուղթ էին քաշում նաև ձմռանը երդիկի վրա դրվող չեքիպե կոշվող սրածայր հարմարանքի վրա, որ անձրևն ու ձյունը թուղթը չփչացնեն:⁴

Տները կառուցվում էին իրար կպած շարքերով, և ամեն տուն իր հարևանի պատի մեջ կես մետրաչափ քառակուսի անցք էր թողնում, որ անհրաժեշտության դեպքում (հատկապես

ձմռանն ու վատ եղանակներին) կարողանային իրար ետև հաղորդակցվել:

XIXդ. կեսերից ռուսական քաղաքաշինության սկզբունքներով վերակառուցման արդյունքում Ալեքսանդրապոլ վերանվանված քաղաքում բացվեցին լայն և ուղիղ փողոցներ, նախագծվեցին ընդարձակ հրապարակներ, բարձրացան կապիտալ շինություններ: Արհեստների ու առևտրի զարգացումը բարձրացրեց բնակչության կենսամակարդակը, որն էլ բերեց նոր՝ քաղաքային տիպի բնակարանների լայն շինարարության: Այդ տարիներին կառուցված քաղաքատիպ բնակելի տները, որոնց բազմաթիվ օրինակներն անադարտ պահպանվել են մինչ օրս, ժողովրդական ճարտարապետության անկրկնելի նմուշներ են, պատմամշակութային արժեքներ, որոնցով ժամանակակից Գյումրին դեռ մնում է որպես XIXդ. շունչը կրող ավանդական հայկական քաղաք, որտեղ միախառնված են էվրոպական և ռուսական զանազան ճարտարապետական ոճեր և կառուցապատման լուծումներ:

Ըստ իրենց հատակագծային կառուցվածքի՝ քաղաքատիպ տները միաշար կամ երկշար դասավորություն ունեն: Սենյակների միաշար դասավորություն ունեցող տները սկզբնական շրջանում կառուցվել են միհարկանի շենքի ձևով և հիմնվել ծածկված բակով համալիր տների կազմում, իսկ երկշար տիպը ձևավորել է նոր՝ երկհարկ կառուցվածք, որում առաջին հարկն օգտագործվում էր տնտեսական և արտադրական նպատակներով, իսկ երկրորդ հարկը հիմնականում լինում էր բնակելի: Այս տիպի տներին բնորոշ է. ա) օժանդակ բաժինների առանձնացումը բնակելի հատվածից՝ հաճախ առանձին կառույցի ձևով, բ) նախամուտքի շուրջ սենյակների դասավորվածությունը, գ) սենյակների միջանցիկ կապը՝ միմյանց մեջ բացվող դռների միջոցով:

Նոր տիպի տներում սենյակների քանակն ու դասավորվածությունը ապահովում էին դրանց ֆունկցիոնալ նշանակությունը, բնական օդափոխությունն ու ջերմափոխանա-

¹ՇԱԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 141 մաս, թթ. 50-64: Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издал Н. Воронцов. т. 1, отд. 1, Тифлис, 1869, с. 36-38.

²Մ. Մարտոսյան, Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985, էջ 32:

³Այսպիսի կառուցապատման դասական օրինակ է մեծամարտուտ Պետրոս Չիբոլդյանի կառուցած առանձնատունը, որտեղ այժմ տեղափոխված է Գյումրու քաղաքային կենցաղի և ճարտարապետության թանգարանը: ⁴Խոսքը Ջանիբյան, շինություններ հին Գյումրիից, ՀԱԻ, ԲԲԱ, ԲԲԼ, էջ 8115:

կությունը: Սենյակների թիվը պայմանավորված էր ընտանիքի կարողությամբ: Որքան ունեւոր էր ընտանիքը, այնքան շատ էր սենյակների թիվը: Այս բնակարանների արտաքին փողոց նայող պատերի վրա բացվում են լուսամուտներ և դռներ, որով հաղթահարվում է ընտանիքի ավանդական ներփակվածությունը: Տանտիրոջ ունեւորության աստիճանով պայմանավորված տունն ու բակը բաժանվում են երկու մասի՝ հանդիսավոր ընդունարանի և կենցաղային պահանջներին հատկացվող նեղ մասի: Լուսամուտները, որոնք արդեն ազակեպատ են, բարձր առաստաղների պայմաններում մեծ չափեր են ստանում և հարմար դասավորության շնորհիվ առատորեն լուսավորում և օդափոխում սենյակները: Սենյակներում կառուցվում են պատի վառարաններ, որոնք պատվում են հախճապակե սալերով կամ թիթեղներով: Օդափոխության համար պատերի մեջ տեղադրվում են օդատար խողովակներ, իսկ մթնոլորտային տեղումներից գոյացած ջրերը տների հարթ տանիքներից հեռացնելու համար կառուցվում են էլուստավոր, քանդակազարդ, քարե բարձրարժեք տրոհողաներ: XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած, երբ կենցաղ ներմուծվեց տանիքների թիթեղապատումը, քարե ջրհորդաններին փոխարինեցին ջրահեռացման գեղարվեստորեն զարդարված թիթեղա հարմարանքները: Հետաքրքիրն այն է, որ «Ռուսկայա սլոբոդա» («Սլոբոդկա») թաղամասի «Խուլմ չեստի» («Պատվո բլուր») վայրում կառուցված ժամատան թիթեղապատ տանիքն առաջինն էր Ալեքսանդրապոլում և, քանի որ արևի ճառագայթների տակ այն փայլում էր, ժողովրդի մեջ մտավ «Պըլլըլան ժամ» անվամբ: Հետագայում միջին և բարձր խավի բնակիչների բնակարանային համալիրների մեծ մասը նույնպես դարձավ «պըլլըլան»:

1870-ական թվականներին կառուցված երկհարկանի տների բակի կողմի ճակատներին կառուցվում են փայտե ցանցկեն պատըշգամբներ, որոնք, բացի հիմնական գործառույ-

թից, միաժամանակ գեղեցկացնում էին շենքի արտաքին տեսքը:

XIX դ. երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության քիչ թե շատ նշանավոր քաղաքներում մեծ թափով սկսեցին կառուցել բազմաբնակարան կամ բազմահարկ շենքեր, որոնք ժողովուրդն անվանում էր «Շահութաբեր տներ»: 1860-80-ական թվականներից, երբ Ալեքսանդրապոլը դարձավ Անդրկովկասի զարգացած առևտրական կենտրոններից մեկը, այստեղ ևս սկսվեցին կառուցվել այնպիսի տներ, որոնք ունեին վարձով տալու միջոցով շահույթ ստանալու համար հատկացված բաժիններ: Այդ է պատճառը, որ դրանք կառուցվում էին հիմնականում քաղաքի կենտրոնում՝ առևտրական փողոցներում, հրապարակներին, շուկաներին՝ մոտ: Շահութաբեր տները, վաճառատան կառուցվածքային սկզբունքին համապատասխան, ունեին մի քանի առանձին, ճոխ բնակարաններ և օժանդակ շինություններ: Դրանք հիմնականում երկհարկանի շենքեր են, որոնց վերին հարկը հատկացված էր բնակչության համար, իսկ ներքինը ծառայում էր որպես խանութ կամ պահեստ: Տանտիրոջ կարիքներին ծառայող բնակարանների սենյակները բարձրանում էին նկուղային հարկի վրա, իսկ վարձով տրվող բաժինները գտնվում էին հանդիպակաց թևում: Նման տների լավագույն օրինակներն են Չիթոզոցնե (Հաղթանակի պողոտայի 101) և Վեբլովների (Գորկու փողոցի 30) տները:

Սկսած 1850-ական թվականներից՝ տների արտաքին ճակատները երեսապատվում են սրբատաշ քարով: Շարքի կարաններն («դարզերը») ընդգծվում են սպիտակ եզրագծով՝ դայթաններով, որը բնորոշ է միայն Ալեքսպոլի տներին: Ալեքսպոլի վարպետները պատի գունազարդումը համարել են գեղարվեստական արտահայտչամիջոց, ուստի լայնորեն օգտագործել են կարմիր ու սև տուֆը՝ դրանցով կազմելով գոտիներ, որոնցով պսակված են որմնասյուները, կամարների աղեղները, պատուհանների, դռների ու դարպասների երեսա-

կալները: Երբեմն գունավոր քարերը պատի շարվածքում դասավորել են շախմատաձև կամ շեղանկյունաձև: Տներում հաճախ են հանդիպում շքեղ ձևավորված մուտքեր, փողոցից բակ տանող դարպասներ: Բնորոշ է լուսամուտների, դռների ու դարպասների շրջանակումը զարդարանոցակ երեսակալներով, դորպասների վերնամասերի հարդարումը սիմետրիկ տեղադրված գույց վարդակներով, վառարանների վրա փորագրված արձանագրություններով: Լուսամուտները ներսից կամ դրսից փակվում էին խլափեղկերով (*ստավիկ*), որը, սնշուշտ, ռուսական բնակարանաշինության ազդեցություն էր: Վարչական շենքերի և շահութաբեր տների մուտքերի դիմաց՝ մայթերի վրա, անպայման առկա էին կառանասյուներ, որոնցից կապում էին ձիերի սանձերը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ճարտարապետության կարևոր բաղադրիչներից էին հասարակական կառույցները՝ քաղաքի Վարչական շենքերը, գինետներն ու սրճարանները, պանդոկներն ու քարավանատները, կրպակները, արհեստանոցներն ու բաղնիքները, ջրաղացները, ավելի ուշ շրջանում նաև հատուկ ուսումնական հաստատությունների համար կառուցված շինությունները (Վիճակային դպրոցի, Օրիորդաց կամ Օլգինյան պրոգիմնազիայի, Առևտրական ուսումնարանի համալիրները): Ալեքսանդրապոլի բազմաթիվ քարավանատներից որպես մեծածավալ և երևելի ճարտարապետական կառույց հայտնի էր Ալմոյկեց խանը, որը գտնվում էր 23 րոյ և 28 րոյ փողոցների խաչմերուկում:

Ալեքսանդրապոլի ճարտարապետական համայնապատկերում և քաղաքի բնակչության կենսատարածքում հատուկ տեղ ունեին բաղնիքները (ալեքսպոլցիների բաղնիքի ձեսի մասին կիսովի իր տեղում): Ճարտարապետական առումով սրանք ևս արևելյան և արևմտ-արևելյան հետաքրքիր խառնուրդ էին: Դրսից բաղնիքներից շատերը սրբատաշ քարով շարված կառույցներ էին և իրենց տեսքով չէին խաթարում քաղաքի ճարտարապետական

համապատկերը, իսկ ներսից դրանք ամենախիսկան արևելյան գութեթավոր երդիկներով կառույցներ էին՝ սափական լոգանքին բնորոշ բոլոր հարկաբաժիններով և հարմարանքներով հանդերձ: Ալեքսպոլի նշանավոր բաղնիքներն էին Կոստանովների, Ուոմբուց, Հակոների, Վեբլովների, Տեր-Մարտիրոսովների, Չիթոզոցնե, Գևոր աղի «Ֆանտազիա», «Կենտրոնական» բաղնիքները: Այստեղ հաջողությամբ լուծված է եղել ոչ միայն ջրամատակարարման համակարգը, այլև համարների տաքացման և լուսավորման հարցը:

Ալեքսպոլի ճարտարապետությունը չի սահմանափակվում միայն բնակարանային, հասարակական շինություններով: Քաղաքի վարպետների արվեստի արգասիքն են բավական թվով ինժեներական այլ կառույցները՝ աղբյուրները, կամուրջները, ջրհորները, ջրատար ուղիները: Աղբյուրները կառուցվում էին ինչպես հանգանակությամբ, այնպես էլ պատվերով՝ որպես հիշատակ կամ նվեր և կրում էին տարբեր (վարպետի, պատվիրատուի, թաղամասի, կամ վարպետի կողմից աղբյուրին տրված խորհրդանշական, կրոնաբարոյախոսական իմաստ բովանդակող) անուններ, օր. Մոսոյի, Քյափանակեցոնե, Օգնեցոնե, Չիթոզոցոնե, Օլստանիպարանե, Բախալբաշոնե, Հեպոյենե, Քյալ Նիկոլի, Երկեն Հակոյենե, Խալաթովենե, Կարմիր աղբյուր և այլն: Աղբյուրի քարային մասը հաճախ կառուցում էին քարտաշ-որմնադիրները, սակայն ամենակարևորը՝ ջուրը տարբեր վայրերից ցանկացած «տեղը հասցնելը», աղբյուրագործների գործն էր: Ալեքսանդրապոլի նշանավոր աղբյուրագործներից էր Ռաֆայելը (լաղունչի Ռափը), որը կարողանում էր ջուրը բարձրացնել ու իջեցնել ցանկացած վայր:

Մինչև 1878թ.-ը քաղաքի միջով հոսող Գյումրի գետակը («Գյումրի չափ») գետնուղու մեջ առնված չի եղել, և քաղաքը հաճախ ենթարկվել է մեծ հեղեղումների: Անձրևաջրերից առաջացած ցեխի պատճառով կենտրոնական փողոցներում նույնիսկ անհնար է եղել երթևեկը:

լը: Քաղաքը գեօտի հաճախակի ողողումներից անվտանգ դարձնելու և փողոցները բարեկարգելու նպատակով այդ գետակը հատող փողոցներից մի քանիսում կառուցվել են կամուրջներ, իսկ քաղաքի կենտրոնական հատվածում գետն ամրացվել է գետնադուր մեջ: Մեծ ջանքերից հետո հնարավոր է դարձել լեռնային գետակների ջուրն ամփոփել ամուր ջրանցքների մեջ և քաղաքի ճահճացած հողը չորացնել:

Ալեքսանդրապոլը զարդարող ճարտարապետական կոթողների մեջ հատուկ տեղ են զբաղում «Ամենափրկիչ», «Աստվածածին» (Յոթ վերք), «Սուրբ Նշան» (Մկ ժամ), «Գրիգոր Լուսավորիչ» (Գեղցոց ժամ) հայ առաքելական, «Սուրբ Ալեքսանդրիա», «Ժուռ չեստի» (Պլպլան ժամ), «Գեորգի Պոբեդանոսեց» կայագորային ռուսական, «Սուրբ Գևորգ» (Ռուժնոց) հունական ուղղափառ, ինչպես նաև կաթոլիկ (Ֆոանգներ) Եկեղեցիները, որոնք տեղադրված էին հրապարակներում, առանձին թաղերում կամ գորակայաններում: Մրանց մեջ աչքի է ընկնում Մր Ամենափրկիչ Եկեղեցին, որը կառուցվել է 1859-1873թթ. Անիի Մայր տաճարի նմանությամբ տոհմիկ որմնադիրներ Պապիկ Կարապետյանի (Բարտաշոյանց) և Թադևոս Անտիկյանի (Անտիկեց Թաթոս) կողմից՝ Կարպետաց վարպետ (ուստալարուստասի) Արդար Մանուկի ղեկավարությամբ:

Բնակարանի ներսույթը (ինտերիերը) էթնիկ մշակույթի կարևոր ցուցիչներից է, քանի որ այն միավորում է տվյալ ժողովրդի կենցաղի, ճարտարապետության, դեկորատիվ կիրառական արվեստի և վերջապես գեղարվեստական ճաշակի բոլոր կարևոր դրսևորումները: Քաղաքային բնակարանի ներսույթի էվոլյուցիան հստակորեն արտացոլում էր իր դարաշրջանի կենսաձևն ու կենսամակարդակը, հասարակության սոցիալական շերտադասությունը (մեծահարուստներ, միջին խավ, չքավորներ և այլք): Այստեղ մեկտեղվում են սեփական կամ ավանդական և դրսեկ ինտերնացիոնալ կամ ուրբանիզացիոն տարրերը: Ալեքսանդրապոլի մշակութային ներկայանակը այս

տարրերի հաջողված խառնուրդներից է, և քաղաքային բնակարանի ներսույթը դրա վառ ապացույցն է: Բնակելի համալիրին համապատասխանում էր նաև տան ներքին հարդարումը: Ավանդական, արևելյան տիպի կահկարասին բնորոշ էր բնակչության ցածր և միջին խավին, խառը՝ ավանդական-նորաձև տարրերով հարդարված էին արհեստավորական խավի բնակարանները, իսկ հարուստները գերադասում էին զուտ եվրոպական, խիստ ժամանակակից կահկարասին:

Անլուսամտ, երդիկավոր տների կառույցը փայտ թախտն էր, սնդուկները, առանց թիկնակի աթոռները, մանկական կահույքը և բազմաթիվ ու բազմատեսակ գործվածքները՝ գորգերը, կարպետները, թաղիքները (քեչա), ջեջիմներն ու մեզարները, խփրները և այլն, որոնք ծառայում էին որպես ծածկոց, փոռց, վարագույր: Սենյակը, նախքան XIXդ. վերջին նախաձևի տարածումը, լուսավորում էին ձիթաճրագներով ու ճրագումամբով: Բնակարանը ջեռուցվում էր օջախ-թոնրի միջոցով, որի շուրջը ձմռանը քուրսի էին սարքում: Պետք է նշել, որ հետագայում՝ հյուրասենյակների կառուցումից հետո էլ, շատ դեպքերում քուրսու սենյակը պահպանվում էր որպես ձմեռատուն, քանի որ հյուրասենյակը ջեռուցելը շատ ծախսատար ու դժվար էր: Բացի քուրսուց, տաքանալու համար օգտագործում էին նաև շարժական կավե (թաղար) ու թիթեղյա (մանդալ) վառարաններ, որոնց մեջ լցնում էին վառվող ածուխի կտորներ:

Շյուրասենյակը (օղա), որը պատկից էր քուրսու սենյակին, մոտ 30 քմ մակերես ուներ, արդեն այլ ոճով էր հարդարվում: Կահույքն այստեղ արդեն ավելի նորաձև էր, քանի որ բարձր առաստաղով ու պատուհաններով, տախտակած ու ներկած հատակով էվրոպական տիպի սենյակը համապատասխան հարդարում էր պահանջում. ավանդական թախտի ու սնդուկի կողքին տեղավորվում էին սպաս-

քապահարանը (շկախ), որտեղ ցուցադրվում էին ապակեղենը, բարձրատու, ասեղնագործ փողոցներով ծածկված մեծ ու փոքր սեղանները, գեղեցիկ թիկնակով (վիեննական) աթոռները, ռուսական թախտերը (գուշեսկա): Սենյակին նոր տեսք էին տալիս դռան ու պատուհանների ասեղնագործ ու ժանյակե վարագույրները, հայելին, ինքնատեղ, կախովի ջահերը, լամպերը և այլն: Պատերը, բացի ավանդական գորգերից ու կարպետներից, զարդարում էին «Մայր Հայաստան» կամ «Ոգի Հայաստան», «Գառն Աստծո», «Հույս, հավատ, սեր» և այլ ասեղնագործ գեղեցիկ պատկերներով: Այս տներում պահպանվել էր նաև ավանդական սպասքը, որը շարվում էր քիլարում: Սա լավականին մեծ, հողե հատակով, երդիկավոր սենյակ էր, որի պատերին թաթեքներ էին կապված այնպես, որ տակը կարասները տեղավորվեին, իսկ վերևում՝ ավելի մանր իրերը: Գյուղական կենցաղավարությանը սովոր հնարակները սվիններով էին ընդունում ցանկացած նորամուծություն իրենց շրջապատող իրերի և կահավորան մեջ: Չանազան անծանոթ կամ դրսից ներմուծված առարկայի կամ սարքի նկատմամբ սարսափն ու զավեշտի աստիճանի հասնող նախապաշարումը դարձել էին անեկզոտիկ պատմությունների առարկա: Ալեքսպոլիները պատմում էին, որ «Բանչ պարների մահչայում» ապրող մի ընտանիքի հարսները, նորաձևության հովերով տարված, ռուսական ինքնատեղ (սամոլար) էին գնել: Երբ նրանց բուստանչի սկեսրայրը վերադառնում է տուն և տեսնում է սամոլարը, չափազանց բարկանում է և կացնով հարձակվում է «սատակի հաջաթի (հարմարանքի)» վրա: Գյուղական կենցաղով ապրող ալեքսպոլիների «հողմաղացների հետ կոփվը» երկար շարունակվել էր կարող, քանի որ ուրբանիզացիոն գործընթացներն ու դրսեկ տարրերի ճնշումն իրենց գործն անում էին: Մրանց սերունդները ևս

ստիպված էին ընդունել խաղի կանոնները՝ շարունակելով զբաղվել իրենց «փեշակով»՝ հողագործությամբ:

Այլ էր քաղաքային տիպի բնակարանների ներսույթի պատկերը: Մի քանի սենյակներով ու ապակեպատ լուսամուտներով այս տները պահանջում էին ներսույթի ձևավորման այլ մոտեցումներ և կահույքի ֆունկցիոնալ հստակ կիրառություն: XIX դ. կեսերից, երբ լայն կիրառություն ստացավ եվրոպական կահույքը, քաղաքային բնակարաններում հայտնվեցին գանազան սպասքապահարաններ, կոմոդներ, կլոր ճաշասեղաններ, թիկնակով աթոռներ, զարդասեղաններ, սենյակի մեծ հայելիներ և այլն, սակայն ավանդական կամ, ինչպես ասում էին օտարները, ասիական կահույքը, շարունակում էր կենցաղավարել: Առավել ունևոր արհեստավորական խավի տանը, բացի վերը հիշված կահույքից, հայտնվեցին բացովի սեղաններ, վիեննական փափուկ աթոռներ, նարդու և սեղանի այլ խաղերի սեղանիկներ, կարի մեքենա, զարդապահարան և այլն: Ավանդական կահկարասին կամաց-կամաց դուրս մղվեց և տեղափոխվեց բնակարանային համալիրի տնտեսական կցակառույցներ: Լավ վարվեցողության նշան էր դառնում եվրոպական և ռուսական սպասքի օգտագործումը: Քաղաքային արհեստավորառեստղրական խավն անընդհատ փորձում էր նույնիսկ կահավորանքով զատվել իրենց իսկ քաղաքում ապրող ռախչարներից և հարակից շրջանների «գեղցոցից»: Առաջին հայացքից թվում է, թե իր ավանդականությունն անընդհատ ցուցք դարձնող ալեքսպոլի արհեստավորը ևս պետք է ամեն կերպ ընդդիմանար օտարածին մշակութային տարրերի մուտքին իր համար սրբագործված և փակ համարվող այնպիսի մի տարածք, ինչպիսին բնակարանն ու նրա ներսույթն է: Սակայն կատարվեց միանգամայն հակառակը: Գաղթականներից սերված հաջող իսկ սերունդը շատ շուտ և օպերատիվ արձագանքեց նորամուծության հովերին թե՛ հազուստի (օր.՝ կոնաձև երկարագագթ

¹ Խալաթ Զահրիյան, էջ 8155-8156:

¹ Հ. Գյոյեցյան, Գյուլի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական), Տեղր 1, 1976թ., ՀԱԳ, ԱԲԱ, 4/77, էջ 9-12:
² Լույս տեղում, էջ 48-49:

փափախներին փոխարինեցին կեպի-շափիսները) և թե՛ բնակարանի ու երա ներսույթի կահավորման մեջ: Մինևույն ժամանակ պերպուցի արհեստավորական խավին հաջողվեց բավական երկար ժամանակ «անձեռնմխելի» պահել և տարուցնել ընտանեկան կենցաղի ավանդական բազմաթիվ տարրեր: Փաստորեն արտաքին ատրիբուտների փոփոխությունը արմատապես չկարողացավ փոխել կենսաձևի առավել ավանդական և սրբազորված բաղադրիչները:

Մեծահարուստների կամ էլիտար խավի բնակարանները կահավորվում էին գուտ եվրոպական ոճով, որը ռուսական միջնորդավորված ազդեցություն է: Այստեղ արդեն ավանդական համարյա ոչինչ չկա: Յուրաքանչյուրը փորձում էր իր հարկաբաժինները կահավորել առավել նորաձև և թանկարժեք կահույքով ու սպասքով՝ ցույց տալու համար իր ունեցվածքային և սոցիալական բարձր կարգավիճակը: Էլիտար խավին պատկանող երկհարկանի բոլոր տների հասակը տախտակապատ էր և կարմիր յուղաերկով պատված: Առանձին հարկաբաժիններ էին կազմում նեցարաններն ու հատկապես ընդարձակ հյուրասենյակները: Վերջիններս պերպուցյան էլիտար մշակույթում աչքի էին ընկնում իրենց բազմագործառության (բազմաֆունկցիոնալ) նշանակությամբ: Որպես կանոն՝ այսպիսի հյուրասրահներում դրվում էր դաշնամուր (ոռյալ), և մեծահարուստների զավակների ուժերով անց էին կացվում մշակութային տարբեր միջոցառումներ՝ համերգներ, պոեզիայի երկնոներ, բեմադրվում էին ազգային և եվրոպական պիեսներ: Ալեքսանդր Չիքոլցյանների հյուրասենյակի մի հարկաբաժինը նույնիսկ առանձնացված ընդունում էր կառուցապատված և ծածկվում էր բեմական վարագույրով: Մեծ հյուրասենյակի կահավորանքի կարևոր բաղկացուցիչներ էին եվրոպական տարբեր ոճերի կահույքը, գրամոֆոնը, մեծ գեղազարդ հայելին, քանդակները և ղեկորատիվ այլ իրեր, պատերին կախվում էին գեղանկարներ և այլն:

Ալեքսանդրապոլյան բնակարանի ներսույթի ձևավորման գործում մեծ էր հատկապես ռուսական ազդեցության գործնի դերը: Բնքանեռների լայն տարածումը կենցաղում, պատուհանագոգերի զարդարումը ծաղկամաններով կամ էլ, այսպես կոչված, «Սուրբ անկյուններին» ի հայտ գալը բնակարաններում, անշուշտ, ռուսական մշակութային ազդեցության արձագանքներն առկա էին նույնիսկ տեղական բարբառում, որում յուրօրինակ հնչերանցով արտաբերվում էին կահավորման պարագաների անվանումները՝ շիֆաներկա, շկաֆ, կոուզի (նկատի ունի կլոր ճաշասեղանը), զանավեկա, վիշիլկա, սամավառ, սախառնիցա, չաշկա, ըստաքան, տառեկկա, բուֆետնի, զարդիրովկա և այլն:¹

Հ Ա Գ Ո Ւ Ս Տ

Ալեքսանդրապոլի հայ բնակչության հագուստը XIX դ. վերջին երկու տիպի էր՝ ավանդական-ափսական և նորաձև-եվրոպական: Մրանով պայմանավորված նույնիսկ դերձակներն էին տարբերվում. այսպես՝ ավանդական հագուստ կարողները միայն հայեր էին և կոչվում էին թարզի, իսկ եվրոպական շորեր կարողները այլազգի էին՝ հրեաներ, ռուսներ, լեհեր, որոնք եկել էին Ռուսաստանից և հայտնի էին պարտնոյ անունով:²

Ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց հագուստի համալիրը բաղկացած էր ներքնագրեցուցից, վերնագրեցուցից, գլխի հարդարանքից և ազանեւրից (ոտքի հարդար-

անքի): Բավականին տարբերվում էին երեխաների, երիտասարդների, ամուսնացածների և ձերերի առօրյա և տոնական հագուստները: Պրանց տարբերությունը արտահայտվում էր ոչ թե ձևվածքով, որը նմանատիպ էր, այլ կտրի տեսակով ու զարդարանքների առկայությամբ:

Ալեքսանդրապոլի կանանց ավանդական տոնական զգեստը ներկայացնում էր Բարձր Հայքի (Կարին) տարազը և մեծ ընդհանրություններ ուներ Կարսի ու Զավաթի, հատկապես Ախալցխայի ու Ախալքալաքի քաղաքային հագուստի հետ:

Կանանց ներքնագրեցուց սովորաբար կազմել են շապիկն ու վարտիքը: Շապիկը կարել էր կարմիր, սպիտակ բամբակե կամ մետաքսե կտորներից: Գյուղական միջավայրում շապիկը երկարավիշ էր և երկար թևերով: Տարիքավոր կանանց շապիկը ևս երկար փեշեր ուներ և հասնում էր մինչև ոտքի կոճերը: Քաղաքային կենցաղում XIX դ. վերջերից սկսեցին գործածվել կարճ թևերով, մինչև ծնկները իջող շապիկը: Երիտասարդների շապիկներն ավելի նորաձև էին՝ փեշի մասում ծալաբլուրով (աբոկա), առանց թևերի, եզրերն ասեղնագործ կամ ժանեկազարդ: Կանանց վարտիքը, որը կարում էին կարմիր բամբակե ու մետաքսե կտորներից, եղել է մի քանի տիպերի՝ խոնջանով կապիչներով, կարճափողը: Մինչև XIX դ. կեսերը գործածական են եղել ոտքի կոճերին հասնող, ոլորուն հյուսածո քուղ խոնջանով կապվող շապիկները, որոնց ասեղնագործ, ժանեկազարդ կամ մետաքսյա ժապավենով զարդարված փողը պետք է երևար հագուստի տակից: XIX դարավերջին և հատկապես XX դ. սկզբին, առավելապես երիտասարդ աղջիկները և կանայք սկսում են հագնել կարճ փողերով, եզրերին գործարանային ժանյակե ժապավենով վարտիքներ: Կենցաղ է մուտք գործում ներքնագրեցուցից նոր տարր՝ կրծկալիլիլիլի, որը կարվում էր սպիտակ բամբակե

կտորից, հասնում էր մինչև գոտկատեղ և կոճկվում էր թիկունքից:¹

Կանանց հագուստի համալիրում գործածական էր մինևույն ձևվածքի վերնագրեցուցից չորս տեսակ, որոնք տարբերվում էին կտորի որակով և զարդարանքով: Մահուղից կարված վերնագրեցուց կոչվում էր ջուպպա, թավշից կարվածը՝ խրխա, մետաքսիցը՝ դատիֆա, ֆայ, լանոն, իսկ բոլոր գծավոր կտորից կարվածը՝ փութալի: Ղատիֆան, խրխան, փութալին տոնական վերնագրեցուց էին, իսկ ջուպպան՝ ամենօրյա:² Թավշե ու մահուղի վերնագրեցուցի ամենասիրված գույներն էին մուգ կարմիրը, կապույտը, կանաչը և մանուշակագույնը: Վերնագրեցուցի կրծքի մեծ բացվածքի շուրջը, ինչպես նաև քղանցքի, թևաբերանների եզրերը զարդարվում էին փայլուններով, ոսկեթել, արծաթաթել ասեղնագործությամբ: Ասեղնագործության հիմնական զարդանախշը բուսական էր՝ ծաղիկներ, տերևներ, կոկոններ, որոնք, իրար միանալով, անընդհատ շղթա էին կազմում: Վերնագրեցուցի կրծքամասի խոր բացվածքը զգեստի տարբերակիչ գծերից էր, որը ծածկվում էր կրծկալով: Կրծկալի (դոռոցյուլուր) կիրառումն ուներ ինչպես գործնական նշանակություն՝ ծածկելու այդ բացվածքը, այնպես էլ գեղագիտական, քանի որ կարվում էր գեղեցիկ նախշազարդ, ժանյակե կտորներից կամ էլ շքեղ ասեղնագործվում էր: Այն ժամանակվա վայելչության, գեղեցիկի ընկալման չափանիշների համաձայն՝ կուրծքը հնարավորինս պետք է թողարկվեր ու չընդգծվեր:

Ալեքսանդրապոլի կնոջ ավանդական տարազի կարևոր բաղկացուցիչ մասերից մեկը թավշե կամ մահուղե կարմիր գոգնոցն էր, որն ուներ երկու տարբերակ՝ ուղիղ եզրերով ու երեք կողմը ալիքաձև ձոնթրածն (ջարթավալի) կտրտված: Վերջինս կտրվում էր հատուկ գոր-

¹ Գ. Բազեյան, Գ. Աղայան, Ռուսական մշակութային ազդեցության մի քանի դրսևորումներ Ալեքսանդրապոլի կենցաղում, Մշակույթների երկխոսություն. Հայ-ռուսական մշակութային կապեր (պատմություն և արդիականություն), Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2008, էջ 201:

² Գ. Բազեյան, Դերձակությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում, ԳԱՄՆ ՀՀ Գեներալի «Գիտական աշխատություններ», հ. 12, Գյումրի, 2009, էջ 86:

¹ Ս. Պողոսյան, Ներքնագրեցուցից հայոց տարազի համակարգում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական հիմնարկի գիտաժողովի գեղարվեստների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 34:

² Ն. Ավագյան, Շապիկական ժողովրդական տարազը, Եր. 1983, էջ 19:

ծիրով և ոչ թե մկրատով: Գոզնցի եզրերի զարդանախշերը համապատասխանում էին վերնազգեստի նախշերին՝ ոսկեթել ասեղնագործությամբ կամ բարակ քուղով (տրեզ) եզրազարդված: Գոզնցի անկյուններում ասեղնագործվում էին ոսկեթել նշաձևեր, որոնց կենտրոնում երբեմն գրվում էին տիրոջ անվան սկզբնատառերը: Գոզնցը կապվում էր կարմիր-դեղին, մետաքսյա, ծոպավոր, երկերես, հյուսածո գոտիով: Գոտին ուներ երկու մետր երկարություն, զարդարված էր երկրաչափական նախշերով, որոնց մեջ գերակշռում էր կենաց ծառի պատկերը: Վերջիններիս վրա հաճախ եղել են բարեմադրանքի խոսքեր, գործելու թվականը, կրողի անունը և այլն:

Ալեքսանդրապոլում կանայք վերնազգեստի վրայից հագնում էին նաև կարճ բաճկոն-սալթա, որը կարվում էր վերնազգեստի գույներով՝ թավիշից: Ոսկեթելով ասեղնագործվում էին սալթայի եզրաբերաններն ամբողջությամբ, կողերի ու հետևի կարերը, երբեմն նաև թիկունքն ու առջևի բացվածքի ներքին երկու անկյունները: Ասեղնագործության զարդանախշերը նման էին վերնազգեստի նախշերին, միայն այստեղ, բացի նշաձևերից, հանդիպում էին նաև կենաց ծառի խիտ ոճավորված պատկերներ: Բացի սրանից, կանանց տարազի համալիրում գործածվում էր *փարաջա* կոչվող վերաբերում, որը կարվում էր արտասահմանյան սև կամ շագանակագույն բրդյա կտորից: Այն երկար թևերով, հետևից դարսերով, առջևում կոճակներով իրար միացող երկար հագուստ էր, որը հագնում էին ձմռանը՝ հիմնականում եկեղեցի գնալիս: Տարեց կանայք ցուրտ եղանակներին օգտագործում էին բրդյա հաստ գլխաշոր ծածկոցներ՝ *շալովի*:²

Կանանց հագուստի համալիրի կարևոր բաղկացուցիչ մասն էր գլխի հարդարանքը, որում հստակ դրսևորվում էին սոցիալ-տարիքային առանձնահատկությունները: Ըստ դրա՝ կարելի էր որոշել, թե կրողը ինչ կարգավիճակ

ունի՝ աղջիկ է, ամուսնացած կին, թե այրի: Աղջիկների գլխի հարդարանքը խիստ պարզունակ էր՝ ծոպազարդ գրանկ, արծաթե կախիկավոր գլխազարդ-թասակ: Աղջիկների ծամերին կամ գդակին չարխափան նպատակով ամրացրել են աչքի ուլունքներ, համալիներ:

Կանանց գլխի հարդարանքը էապես տարբերվում էր Հայաստանի մյուս շրջանների հարդարանքից և իր գեղեցիկ ու ճաշակով ձևավորմամբ լրացնում, շքեղացնում էր կնոջ արտաքին տեսքը: Գլխի հարդարանքի հավաքմանը նախորդում էր մազերի հարմար սանրվածքը: Ծամերը երկու հյուսքով էին: Մազերի վրա դրվող մուգ կարմիր գլխարկի տակից սանրով դեպի առաջ էին ձգում աղեղի ձև տված փնջերը, որոնք կոչվում էին *զիլիֆ*: Գլխարկները, որ փոխարինում էին այլ տարածաշրջաններում գործածվող լաչակին, երկու տեսակ էին՝ մահուդից և թավիշից: Կարմիր մահուդե գլխարկը, որ կոչվում էր *ֆաս ու փուսքու*, գմբեթաձև գագաթ ուներ, որտեղ ամրացված էր մետաքսյա մանուշակագույն, կապույտ կամ սև մետաքսյա երկար փնջիկ-ծոպը: Գլխարկի մյուս տեսակը, որ կարվում էր մուգ կարմիր թավիշից՝ տափակ, շքանաձև, առանց փնջիկի գագաթ ուներ: Այն աստառապատվում էր և զարդարվում ոսկեթել ասեղնագործությամբ:²

Այնուհետև, գլխարկի վրա կախում էին կտորի նեղ ժապավենով միացված մարգարտաշար թունբակախիկները (*զիլիֆլըզ*)՝ յուրաքանչյուր կողմում 5-6 ական զույգ, որոնց ծայրերին ամրացվում էին մեկական ոսկեդրամ: Փողոց դուրս գալիս այդ կախիկները հավաքում էին դեպի վեր՝ գլխաշորի տակ: Գլխի հարդարանքի մյուս բաղադրիչը ճակտնոցն էր (*ջուխտ շերիդ մայմուդա*), որը բաղկացած էր երկու շարք ոսկյա դրամների (*ուրուբյա*) դարսաշարից, կենտրոնում տեղադրվում էր մեկ մեծ դրամ, որ կոչվում էր միջանոց: Երբ ճակտնոցը զույգ էր լինում, դրամների քանակը մի

թանի տասնյակից կարող էր հասնել մոտ 200-ի՝ նայած թե ինչ հարստության տեր էին կրողները: Հարուստ ընտանիքներում ճակտնոցի վրա ավելացվում էր ջավշակ կոչված զարդը: Վերջինս ոսկյա թերթիկներից և մարգարիտներից կազմված շարան էր՝ ամրացված թավշյա ժապավենի վրա, կամ առանձին մարգարիտներով եզրված զարդատախտակների շարան, որ կապվում էր ճակտնոցի վերջի եզրին և կապիչներով հանգուցվում ծոճ-թակին: Ոսկե թերթիկները երբեմն էմալապատվում էին և ավելի նմանեցվում ծաղիկների:

Կնոջ ճակատը զարդարող մյուս տարրը վարդն էր (*թանթրանա, օյա*): Այն 5 սմ լայնությամբ, մուգ կարմիր թավիշից շքանակ էր, որի վրա՝ ճակատի երկու կողմերում, ամրացվում էին նույն թավիշից երկու կտր բարձիկներ: Այդ բարձիկներն ու դրանց միջև ընկած տարածքը զարդարվում էր ասեղնագործ ծանյակով: Նախ ողջ մակերեսը պատվում էր կանաչ խոտով, ցողուն ներկայացնող ժապավենով, որին ամրացվում էին գույնզգույն մանր ծաղիկները՝ մանուշակ, մեխակ, նարգիզ, շուշան և այլն: Ծաղիկների թերթիկներին անցկացնում էին ձիու մազ, որպեսզի դրանք փոճված դիրքը պահպանեն: Երբեմն ծաղիկների մեջ ամրացվում էր «սարդաղ», որը ավելի զվարթ տեսք էր հագորդում ընդհանուր պատկերին: Վարդ պատրաստելը հատուկ մասնագիտություն էր, որին տիրապետում էին միայն կանայք, որոնք հայտնի էին ոչ միայն քաղաքում, այլև մոտակա գյուղերում: Հայտնի վարդ-թանթրանա գործող էր Հովհաննես Շիրազի մայրը՝ Աստղիկը: Վարդի մյուս տեսակը ասեղնագործվում էր մարգարիտներով ու բուսանախշերով, որը կրում էին տարեց կամ այրի կանայք:

Գլխի հարդարանքի հիշյալ մասերը կապելուց հետո վրայից գցում էին երկար, քառանկյունաձև, եզրերը ծանեկազարդ մետաքսյա նուրբ շղարշե թողը կամ *չիբիլան*, որը հասնում էր մինչև կրողի սրունքները: Միջին տարիի կանայք չիբիլայի փոխարեն կապում էին

բամբակյա նուրբ գործվածքից գլխի ծածկոց – գլխաշոր (*յազմա*), որը գունավոր էր (կանաչ, շագանակագույն, մանանիխագույն, բալագույն) և դաջազարդ բուսանախշերով զարդարված: Ցազման չորս կողմերում եզրազարդվում էր թանթրանայի ասեղնագործ ծանյակից գունավոր ծաղկաշղթայով: Փողոց դուրս գալիս կանայք այս բոլորի վրայից գցում էին լրացուցիչ ծոպազարդ ծածկոց (*էհրամ*), որը գործում էին հատուկ վարպետները (*էյրամձի*) սպիտակ, կապույտ նուրբ բրդից ու գլխի մասում գեղեցիկ ասեղնագործում:

Ալեքսանդրապոլցի կնոջ ավանդական տեսքն ամբողջացնում էին տարբեր տեսակի զարդերը՝ Բացի գլխի հարդարանքում առկա ոսկեղենից ու մարգարիտներից, կանայք կրել են նաև ոսկյա կամ արծաթյա զնդաձև ականջ-օղեր, ապարանջաններ (*բիլագուկ*), ակով կամ առանց ակի մատանիներ, մարգարտաշար, ոսկեդրամներով, ոսկե հատիկաշար և այլ տեսակի մանյակ-վզնոցներ, կրծքազարդեր: Հարուստների հարսերն ու կանայք կրել են ոսկե երկտակ հաստ շղթաներ՝ խառով, կափարիչով ծամացույց, թանկագին՝ ադամանդյա, գմբեղատե քարերով խոշոր մատանիներ, ականջօղեր, կրծքազարդեր: Աղջիկները կրում էին արծաթե ականջօղեր ու մատանիներ:

Ալեքսանդրապոլում կանայք գործածում էին տնայնագործ բրդե, մետաքսե, երբեմն բամբակե սպիտակ երկարաձիտ հելունագործ գուլպաներ: Կանանց ոտնառանց դեղին կամ կարմիր կաշվից, փափուկ ներբանով *մաս բարուջ* էր, որի վրայից հագնում էին կրկնակոշիկի տիպի, կոշտ ներբանով, սրաքիթ հողաթափ-բարուջ: Այս *բարուջը* հագնում էին դրսում, իսկ տանը հագնում էին միայն *մասը*: Երիտասարդ կանանց *մասը* դեղին էր, իսկ *բարուջը*՝ կարմիր, կամ հակառակը՝ *մասը* կարմիր, իսկ *բարուջը*՝ դեղին: Կոշիկների վրայից հագնում էին կաշվե կրկնակոշիկներ, որոնք

¹ Ն. Ավագյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 24:

² Ն. Ավագյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 71-72:

³ Ս. Պողոսյան, *Շիրակի ավանդական զարդահանաչիրը, ՇՊՄԲ Հանրապետական թրեկորդ փոստական նստաշրջանի նյութեր*, Գյումրի, 2007, էջ 134-138:

երկարացնում էին կոշիկների «կյանքը» և պաշտպանում աղտոտվելուց:

XIX դ. վերջերին-XX դ. սկզբներին երիտասարդ ունեոր կանայք սկսեցին կրել եվրոպական հագուստի համալիր, որը բաղկացած էր երկմաս վերնագգեստից (կարճ բլուզ և կիսաշրջագգեստ) կամ ամբողջական գգեստ-դեշայից. Ոտքերին հագնում էին տափակ կրունկով, կլորավուն ծալքով տուֆլիներ: Ուշագրավ է այն, որ եթե երիտասարդ աղջիկները նորաձև հագուստի հետ կրում էին փոքրիկ պայուսակներ ու գլխի համապատասխան հարդարանք, ի դեմս տարբեր տեսակի գլխարկների, ապա ամուսնացած կանայք շարունակում էին պահպանել գլխի ավանդական հարդարանքը, որը վկայում է կնոջ տարազի այդ մասի կարևոր նշանային արժեքը:¹

Տղամարդու հագուստի համալիրը ևս բաղկացած էր ներքնագգեստից, վերնագգեստից, գլխի և ոտքի հարդարանքից: Տղամարդկանց ներքնագգեստը կազմված էր սպիտակ բամբակյա շապիկից և նույն գույնի կտավե, բամբակե կամ քարանե վարտիքից (իշտոն): Շապիկը կրծքի բացվածք ուներ, իսկ թևերը դաստակի մոտ կոճկվում էին: Վարտիքն ունեցել է լայն ձագ և լայն փողեր, որոնք բերանին ամրացված հյուսածո կապիչներով ամրացվում էին ոտքին: XIX դ. վերջին սկսում են օգտագործել կոճակավոր վարտիքները:

Տղամարդու տարագում առանձնանում են երկու համալիր՝ ավանդական բարձրիայքյան և տեղական-արևելահայկական:² Տղամարդու ավանդական առօրյա տարագը պարզ կառուցվածք ուներ և հարմարեցված էր աշխատանքային պայմաններին: Շապիկի վրայից հագնում էին բաճկոնակ-էլակ, որը մետաքսե, թավշե կտորից անթն կարճ գգեստ էր կամ բամբակե ներդիրով, կարագծերով հարդարված էլակ: Էլակի հետ հագել են շատ լայն

փողերով և մեծ ձագով, խոնջանակապով բոդե շավար, որի փողերը դրվել են սոնապանի (թոզուրի) կամ գուլպայի մեջ: Նման շավարը կարելի էր հետ ու առաջ հագնել: Երիտասարդները հագել են մահուդե, բոդե նուրբ կտորներից շավարներ, որոնց փողերը թողնում էին արձակ: Գործածական էին կտորից, հյուսածո և արծաթե գոտիները, իսկ տարեց տղամարդիկ կապում էին բոդե լայն գոտի, որը նաև գրպանի դեր էր կատարում:

Տղամարդու ավանդական տարագի հետաքրքիր տարր էր ջուպյալ-աբա վերնագգեստը, որը նման էր կանանց ջուպյալին և միայն տարբերվում էր նրանով, որ եզրագարգվել է կարմիր, դեղին, կապույտ մետաքսե տրեզով: Այս գգեստը շատ շուտով դուրս եկավ երիտասարդների հագուստից, որոնք սկսեցին հագնել կարճ վերնագգեստ-կուրտկա, բայց երկար պահպանվեց տարեց տղամարդկանց տարագում:

Պահպանելով Կարևո տարագի ավանդույթները՝ տղամարդիկ կրում էին մահուդե գոյակ-ֆեսիսկ տղաները՝ ասեղնագործ գոյակարախիչ: Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվելուց հետո շուտով վերացավ գառան մորթուց արածայր ու բարձրադիր գլխարկների կիրառությունը՝ փոխարինվելով տեղական մորթե փափափով: Տղամարդիկ ոտքերին հագնում էին գուլպա հիշեցնող սոնապաններ և որպես ոտնաման ծառայող յամանի, մաս-բարուջ և տրեխ չարթի:

Եթե ավանդական հագուստը համեմատաբար կայուն էր պահպանվել ավագ սերնդի տղամարդկանց շրջանում, առանձնապես միջին և աղքատ խավերում, ապա հարուստ խավի ներկայացուցիչները և երիտասարդները շուտով անցան տեղական-կովկասյան տարագածներին:

Տղամարդու տարագի կովկասյան համալիրը կազմված էր ներքնագգեստից, արխալուղ-չուխայից, գոտուց, շավարից, գլխի հարդարանքից և ագանեխիքից: Կարճ վերնագգեստ արխալուղը կարում էին մետաքսե, բամբակե,

որոյա մուգ կապույտ կամ սև կտորներից, առօրյա տարբերակը՝ բամբակից: Արխալուղի վերնամասը մինչև գոտկատեղ կիսա էր, որի տակ շարով հավաքվում էր լայն երեքնամասը: Տարեց տղամարդիկ հագել են ձևներից վար իջնուկ, իսկ երիտասարդները՝ ձևներից վեր աքիսայուր: Շավարները կարում էին կապույտ, սև, շագանակագույն, մոխրագույն բոդյա կտորներից: Դրանք երկու տեսակի էին՝ խոնջանակով և կոճակավոր: Քաղաքում տարածված էին արձակ փողերով շավարները, չնայած կային նաև գյուղական տիպի՝ փողերը բարձրացված և ոտքի փաթաթաններով (դոլադ) կապված շավար հագնողներ: 1900-ական թթ. խոնջանակով շավարներին փոխարինել են կոճակավոր շավարները: Արխալուղի վրայից տղամարդիկ կապում էին կտորից, կաշվից կամ արծաթյա գոտիներ: Տղաները կապել են կտորից բարակ գոտի, որի լայն տարբերակը գործածել են նաև տարեց տղամարդիկ: Երիտասարդ և տարիքով տղամարդիկ կապել են թամբաձև ճարմանդով արծաթյա գոտի (թամար):³

Կովկասյան տարագի կարևոր բաղկացուցիչ տարրերից է եղել տաք վերնագգեստ-չուխան, որը այժեմակաճ-յափնջու և գլխանոց-բաշլուղի հետ ամբողջացրել է տարագի համալիրը: Չուխան չոբս տիպի էր՝ դարսերով, չաքերով, շաքերով և չերբեզկա:

Այս տարագը կրող տղամարդիկ դնում էին կոնաձև, սպիտակ, շագանակագույն, սև-սպիտակ մորթե փափախ: շարուստները կրում էին ոչխարի թավ, հատուկ տեսակի մորթուց կարած բուխարի կաշվով բարձրադիր ու թանկարժեք գլխարկներ, որոնք խավուտ թաղիքից կարված յափնջու և բոդե նուրբ կտորից կարած գլխանոց բաշլուղի հետ խիստ հարգի էին: 1900-ական թթ. սկսած Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական խավի մեջ լայն տարածում գտավ քաղաքային հովարով գլխարկը՝ շապխան: Գլխարկը, կիրառական գործածություն-

ներից գաս, միաժամանակ տղամարդու պատիվն էր, նրա արժանապատվության, «տղամարդկության» ցուցիչը: Կովկասյան տարագաձևում ոտքերին հագնում էին տնայնագործ ոտնաման-չարթու, ճգմա և բարձրաճիտք կոշիկներ: Երիտասարդ և միջահասակ տղամարդիկ գերադասում էին երկարավիզ ճորտ-կոշիկ-սապոգները, որոնք ուսական մշակույթի ազդեցությամբ էին մուտք գործել հայկական կենցաղ: շարուստ խավերի և երիտասարդ մտավորականության ներկայացուցիչները XIX դ. վերջից սկսում են կրել նորաձև եվրոպական հագուստ՝ սպիտակ վերնաշապիկ, եվրոպական բաճկոն և տաբատ, թանկարժեք մահուդից վերարկուներ, լայնեզր գլխարկներ (շլապա) և լրացուցիչ հարդարանքի մասեր (սև ծապավեն, «թիթևոնիկ», փողկապ, օսլայած դնովի օձիք և սպիտակ կտորից բագպաններ):

Ո Ւ Տ Ե Ս

Ալեքսանդրապոլցիների կերակրացանկը հարուստ էր: Բացի ավանդական գեղջկական համարվող կերակուրներից, որոնք մեծ տեղ էին գրավում սննդի համակարգում, կային զուտ քաղաքային և հատկապես Ալեքսանդրապոլին բնորոշ ուտեստներ, որոնց պատասխամամբ աչքի էին ընկնում և պարծենում կանայք: Մտուղը չափազանց բազմազան էր և կազմված էր հացանատիկային մթերքներից, մսեղենից (այդ թվում՝ ոչխար, տավար, այծ, հավ, ձուկ), կաթնեղենից, բանջարեղենից, լոբազգիներից, վայրի բույսերից, մրգերից ու դրանց չրերից և այլն: Կերակուրները տարբերվում էին ըստ պաս և ուտիս օրերի, ամենօրյա, տոնական և ծիսական կերակուրների:

Ուտիլիքի պատրաստությունը կնոջ այն կարևորագույն պարտականություններից էր, որտեղ դրսևորվում էին նրա տնարարությունն ու տնտեսվարությունը: Ռստաշունն ու երկարատև ձմեռը, երբ փակվում էին բոլոր ճանապարհները և այլ տեղերից մթերք չէր բերվում,

¹ Մ. Պողոսյան, Շիրակի և Տավուսի նայոց ավանդույթային տարագը (XIX դ. վ.-XX դ. սկիզբ), թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր. 1994:

² Նույնը:

³ Ա. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 55-57:

ալեքսյանի ստիպված էր սննդի պաշարի համար հոգալ: Բացի այդ, գյուրեցիները հիմնականում արհեստավորներ էին և հատկապես շինարարներ, որոնք աշխատում էին գարնանից մինչև ուշ աշուն, ուստի աշխատած փողով ողջ տարվա պարենի ու վառելիքի պատրաստությունը, ինչպես ժողովուրդն է ասում, ձմեռվա «թաղարուքը», նախօրոք էին տեսնում: Կանայք գարնանից զբաղվում էին դրանով: Գնում էին դադձ, եղինջ, սիբեխ, սինձ, էրիժնակ, ժախ, ավելուկ, թելուկ, ղմի, դանդուռ, բրթնուկ, խավրձիկ, ճնեբեկ, դանձիկ, ձնճըլոզ, ճանճալաշար, ճերմակ բանջար, շրեշ, պատատուկ, փիփերթ, թեղ, որդրամկոթ կամ վարդապետի ժախ, որոնց մի մասը ուտում էին թարմ վիճակում, մի մասը չորացնում էին, մյուսը՝ թթու դնում:¹

Մայիսի վերջերից յուր ու պանրի «թաղարուքի» ժամանակն էր: Տանտիկիներն այնքան յուր էին հալում, որը պիտի բավականացներ ողջ ընտանիքին մինչև նոր յուղի հալելը: Ստացված յուղը լցնում էին կավե գոգանների մեջ և բերանը փակում սերեկով: Մերեկը ստանում էին ոչխարի ստամոքսը լավ վերամշակելով: Այն խոնավ վիճակում քաշվում էր յուղի ամանի բերանին ու ամուր կապվում: Չորանալուց հետո սերեկը կծկվում, ամուր փակում էր զնդանի բերանն ու չէր թողնում ող անցնի ներս: Նույն ձևով պահում էին նաև պանրի տարբեր տեսակները:

Ամռանը չորացնում էին կանաչ լոբին, պատրաստում մուրաբաները (ընկուզի, վարդի, բալի, հոնի, խնձորի և այլն): Չմտան համար մեծ քանակությամբ գնում էին զլուխ (քյալա) սոխ և ձլակ կանաչ սոխ: Ուշ աշնանը բանջարեղենի պաշարի հավաքումն էր՝ գազար, բոզկ, շաղգամ, կարմիր բազուկ, դդում, կաղամբ, լոլիկ և արդեն ավանդական կերակրացանկ մուտք գործած կարտոֆիլ: Կաղամբը, կարմիր ու սպիտակ բազուկը, շաղգամը, բացի թարմ վիճակում պահելուց, նաև թթու էին դնում:

¹ Հ. Գրիգորյան, տետր 1, էջ 20-27:
² Ն. Նիկողոսյան, էջ 7229-7252:

Հատկապես թթու կաղամբով շատ կերակրատեսակներ էին պատրաստում՝ մտով ու պատուց տոմսներ, քոչիկ, կոնջոլ: Կաղամբի հետ թթու էին դնում գազար, սոխ, կանաչ լոլիկ, կանաչ պղպեղ: Ալեքսյանիները շատ էին սիրում ծիծակի թթուն: Կարմիր լոլիկը աղ էին դնում կամ չորացնում էին: Չորացնում էին դդումը, որը օղակաձև կտրտում ու կախում էին: Չորացնում էին նաև ոչխարի տոտիկները, որոնք լավ մաքրում, նոր էին կախում՝ ձմռանը տնտիս՝ ոչխարի տոտիկներով խաշ եփելու համար: Ուշ աշնանը պատրաստվում էր դավուրման (տհալ)՝ մեկ ոչխարով կամ երկինջով՝ նայած ընտանիքի կարողության:

Վերը թվարկած բոլոր ուտելիքներն ունեին պատրաստման իրենց հատուկ եղանակները և պահելու համար նախատեսված համապատասխան կարասին: Ալեքսյանի կինը երբեք յուղի, պանրի կամ թթուների ամանները մեկը մյուսի փոխարեն չէր օգտագործում, որովհետև դրանցից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատուկ համա ու հոտն ուներ, որը կայում էր ամանին ու կարող էր փչացնել այլ մթերքի համը: Ընդունված չէր նաև ամանները օձառով լվանալը, քանի որ օձառը համարվում էր «անմաքուր»: Լվանում էին տաք ջրով մի քանի անգամ, ապա պարզաջրում զոլ ջրով:

Հարկ ենք համարում թվարկել այն ամանները, որոնք տարածված էին ալեքսյանների կենցաղում մինչև XXդ. սկիզբը: Լայն գործածություն ունեին կավե և պղնձյա ամանները, ավելի քիչ՝ փայտից պատրաստվածները:

Կավե ամաններն էին.

բորոզներ – 1մ 10սմ բարձրությամբ, ներսը ձթած կարասների՝ թթու դնելու համար. *բուլուլ/բոլիկ/* – կես մետր բարձրությամբ, դարձյալ ներսից ձթած՝ աղցանի համար.

զնդան – 1,5-2 փութ յուղի տարողությամբ, ներսը ջնարակված /ապակեներկ/, գործածվում էր յուղ կամ պանրի պահելու համար.

պուտուկ /կճուճ/ – երկու կողմից կանթերով աման՝ ջրալի կերակուրների համար.

ծափ – կարճ, լայն փորով աման ապուրի, հարիսայի, խաշի, քյաշկայի համար.

քրասա /քարասա/ – բռնելու համար ունկերով լայն, հաստ, մեծ չանախ, որի մեջ լցնում էին ալյուր, հացահատիկ կամ ամաններն էին լվանում.

յանախ – քյասայից փոքր աման՝ 4-5 մարդու կերակուրի համար, որը փուռն էին ուղարկում.

չինի – չանախից փոքր, բարակ, ներսից ջնարակված աման.

կուծիկ – մի մարդու համար նախատեսված աման.

պուլիկ – թթխմոր պահելու աման.

վարչ /կուճ/ – տարբեր մեծության, բռնելու կանթով ջրի կամ զինու աման:

Պղնձե ամաններ՝

մուտաղի մեծ կաթսա, որ 8-10 փութ միս էր տանում. տրվում էր եկեղեցուն նվեր, որից օգտվում էին բոլորը.

պղինձ – սովորական կաթսա 2-3 փութ տարողությամբ. որի մեջ ջուր էին տաքացնում և յուղ հալում.

լազան – բերանի մասում նեղ ու երկար, մեծ պղինձ, որն օգտագործվում էր բաղնիքում.

կղանկ – լազանի ձևով, բայց նրա կեսից փոքր աման, որով բաղնիքում գոհից ջուր էին վերցնում.

փարխաջներ – բռնելու կանթերով տարբեր չափերի ջրի ամաններ. որանց մեծ չափերով գործածվում էր յուղ հալելու կամ ղավուրմա պատրաստելու համար.

դարա – լայն փորով, կանթերով պղինձ՝ յուղի աման.

գյուցյում – փարչի նման պղինձ՝ ջրաման.

խարուղ – տարբեր մեծության, կանթով, կողքից ծորակով ջրաման, որի ղեղինից փոքր չափից օգտագործվում էր եկեղեցի ջուր տանելու ու օրհնելու համար.

թավա – երկաթե կոթով լայն, տափակ աման խավիժի կամ տապակելու համար.

շերեփ – կերակուր խառնելու համար.

թավկիր – ծակոտիներով, երկար բռնակով տափակ շերեփ՝ կերակուրի քափը քաշելու համար.

փլավթամիչ – կլոր, լայն, ծակոտիներով, առանց կանթի.

թասեր – կերակուրի զանազան մեծության ամաններ.

բաղիա – թափց մեծ, կերակուրի կամ մածնի աման.

սինի – կլոր մատուցարան՝ փուռը խմորեղեն տանելու համար.

մուշուրբա – ղեղին պղնձից ջուր խմելու աման. *դուշխանա* – տարբեր մեծության ամաններ՝ կերակուր և փելու համար.

յամաղ – սոխառածի փոքր աման.

գառթ – փոքր սրճաման:

Փայտե իրերից օգտագործում էին դուլլերը կաթի ու ջրի համար, կերակրամանները /գուշ/, կաթի և լվացքի տաշտերը, հացի կլոր մատուցարանը /տեփուր/, հացի կլոր, միակտոր տաշտերը, մեծ ու փոքր տակառները, շերեփներն ու գոգլները և այլն: Պղնձե ամանները տարվա մեջ երկու մեծ տոներին անագապատվում էին ու մեծության կարգով շաքր-շաքր դարսվում թարթեներում: XXդ. սկզբներից պղնձե ու կավե ամաններին փոխարինեցին էմալե ու ալյումինե ամանները, թիթեղյա տապակներն ու չուգունե կերակրամանները: Հախճապակյա և ապակյա ամաններն ու բաժակները, որոնք մեծահարուստների կենցաղին բնորոշ սպասք էին, լայն գործածություն չունեին, իրենց թանկության պատճառով զանդաղ էին մուտք գործում միջին եկամտոներ ունեցող ալեքսյանների կենցաղ՝ հաճախ ոչ թե գործածության նպատակով, այլ միայն ցուցադրության:

Հացն ու հացամթերքները (ձավար, բլրուր, փոխինդ, կրիշտա և այլն) ալեքսանդրապոլցու կերակրացանկի հիմնական բաղադրիչներն էին, ուստի դրանց մշակումը, պատրաստումն

¹ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7364-7369:

ու թիւերը և մեծ արարողակարգ էր: Պատրաստությունն սկսվում էր ցորենի վերամշակումից: Ցորենը խաշվում, չորացվում էր, ապա տարվում ջրաղաց, որտեղ կեղևահանվում ու դրանից ձավար էր ձեծվում: Ուշ աշնանը թխում էին ձմռան հացը, որը հետո չորացնում ու շարում էին հացի համար նախատեսված հատուկ պահարանում կամ ջաֆարիկի վրա: Ալեքսանդրապոլում թխում էին տարբեր հացատեսակներ՝ լավաշ, բոքոն, թափթափա, լոխում (վերջինս շաղախվում էր կարագով և խրմորեղենի պարզունակ ձևն էր):

Բավականին աշխատատար էր էրիշտայի պատրաստումը, որի ժամանակ դրվից կամ ազգական կանայք ու աղջիկները միմյանց օգնում էին: Ալեքսպոլում հաճախ փոխիսիդով խաշիլ են պատրաստել. այն գյուղական ուտեստ էր և շատ սիրված, քանի որ թե՛ սննդարար էր, թե՛ արագ պատրաստվող (*թաթարյա ճաշ*):¹ Ցորենից պատրաստում էին նաև *նիշաստա* (ածիկ). խիստ սննդարար կերակրի հավելում էր, որը օգտագործվում էր բուժիչ նպատակներով. տրվում էր *տուկաստ* (թույլ-չաճող) երեխաներին կաթի հետ կամ կերակրի մեջ, ինչպես նաև օգտագործում էին ձերուսական թուլության դեմ:

Ամենօրյա կերակրատեսակները շատ բազմազան էին՝ տարբեր տեսակի շիլաները, փլավներն ու ապուրները, որոնք կոչվում էին օգտագործվող սննդամթերքների անվանումներով՝ *տսպով փլավ, բլրորով փլավ, բրնձով փլավ, չորթանով փլավ, չրով թիրթի, շաղցամով յայնի, կորկոտապուր, պոչով ապուր, թանով ապուր, հաղայապուր* և այլն:

Առանձին խումբ են կազմում պատուց կերակուրները: Տապակած սիբեխի զոխը պասի օրերի ամենաընդունված կերակուրն էր. 4-5 զոխը թաթախում էին այլուրի խյուսի մեջ, ապա տապակում ձեթով՝ ուժեղ կրակի վրա այնպես, որ երկու կողմերն էլ լավ կարմրեն: Այս կերակուրը գյումրեցիների մեջ հայտնի էր

պասուց ձուկ անունով: Պատահական չէր, որ թթվի կարասները բացում էին Նոր տարուն և ուտում մինչև Ջատիկ: Ժողովուրդն ասում էր. «Էլի կեղավ վենձ պասը, բացե՛ք զոխի կարասը»:² Մենդյան և Ջատիկի թաթախմանը բրնձով փլավի հետ անպայման տապակում էին կանաչ լոբի՝ վրան պատեղով ձվածեղ: Ալեքսանդրապոլում, ի տարբերություն գյուղացիների, պասին, ձավարով տոլմայից բացի, պատրաստում էին նաև բրնձով տոլմա. սոխաածի հետ խառնում էին բրինձ, քիչմիշ, ծիրանի քաղցր չիր, լավ խառնելուց հետո փաթաթում թթու կաղամբի թերթերով շարում պուտուկի մեջ, կրկնակի ձավալով ջուր ցնում և դնում բոցը մարած թոնրի մեջ: Պատուց կերակուրներ էին պոչով ապուրը (ևփվում էր ՄԼձ պասի երկուշաբթի օրը, որը ուտելու համար հրավիրում էին մոտ հարազատներին), ավելուկով ու թելուկով աղցանները, խաշած կարոտֆիլը, կարմիր լոբին, բակլան, սիսեռը, որոնք մատուցում էին աղով, պղպեղով ու ձեթրոնով (ծիրոն) համեմված:

Տոնական օրերին ալեքսպոլցու հարգի կերակրատեսակներից էին *թաթար բորակին, տոլման, սաթրի քյուֆթան, քարի քյուֆթան, դազան խորովածը, թավա քիֆթասին, չանաղը, թավան, քյալլան* և այլն: Վերջին երեքը փրօում էին պատրաստվում և արհեստավորների շրջանում հարգի կերակուրներ էին: Ալեքսանդրապոլի տանտիկիները փոում էին ևփել տալիս *գաթան, փախլավան, շաքարլոխումին, սեհանջորակին* (բիսկվիթ): Փոում պատրաստվում ու տաք վիճակում վաճառվում էր *Գյումրվա յաղին*³՝ արդար յուղով պատրաստած ու երեսին շաքարի փոշի ցանած խմորաթերթիկը: Վաճառքի համար թխում էին նաև սպիտակ այլուրով չորուկ:

Միսական կերակուրներն էին՝ Ամանորի պատուց տոլման, Կաղանդի գաթան (տարեհացը), տարբեր պատկերներով կարկանդակները, Մենդյան տոնի հարիսան, Տերդեղի *խե-*

ձախը (աղանձ), Մբ Մարգարի փոխիսիդով խաշիլն ու կարկանդակները, Ջատիկի *ջեղեզով փրլավը*, Մբ Խաչի քյաշքյան, Համբարձման կաթնապուրը, մատաղը, հոգեհացի խաշլաման, ասամիատիկը և այլն:

Ալեքսպոլի քաղաքային կերակուրները տարբերվում էին որոշակի նրբաքիմք առանձնահատկություններով ու քաղցր ուտելիքների առատությամբ: Այդպիսիք էին քիչմիշով տոուսը, դոմով, քիչմիշով, մեղրով (կամ շաքարով) ճաշը, տապակած ծիրանի չիրը, ջեղեզով փլավը (քիչմիշով, ծիրանի, սև սալորի չրերով ու կշով), չորացրած սպիտակ թթով ձվածեղը, խորովով ձվածեղը, պաստղով ձվածեղը, դայմաղը (մեղրուտեր), հասութան, գուրբիան: Խաղողի թփով տոլման նույնիսկ կերել են շաքարի փոշով ու դարչինով: Պայմանավորված քաղցր ու հարգի ճաշատեսակների առատությամբ՝ քաղաքում կային հատուկ նուրբաբեղենի խանութներ (Չանկի Խաչոյի, Քյանդարովկեց), որտեղ բացառապես անուշեղեն և համեմունքներ էին վաճառվում:⁴

Ալեքսանդրապոլում ուտում էին օրը երեք անգամ՝ նախաճաշ, ճաշ և ընթրիք: Առավոտյան նախաճաշին անպայման թեյ էին խմում, ուտում հաց, պանիր, կարագ, խաշած ձու, եփում էին հասութա կամ փոխիսիդով խաշիլ, իսկ պատ օրերին՝ խաշած կարոտֆիլ, լոբի, երբեմն հավվա կամ գաթա: Թեյը մեծ մասամբ խմում էին կծովի, միայն շատ փոքր երեխայի և մեծ մամի թեյն էին քաղցր անում, որ «պզտիկը վնձնա, մամն էլ զվաթից, ուժից չընկնի»:⁵ Ճաշին ուտում էին վերը թվարկած բազմազան կերակուրները՝ փլավներ, շիլաներ, ապուրներ և այլն: Ընդ որում, տղամարդիկ հաճախ ճաշում էին աշխատավայրում: Ընթրիքին ուտում էին ճաշի ավելցուկը կամ պատրաստում էին սպաս, կաթնով: Սովորաբար ամռանը սննդի

մեջ մեծ մաս էր կազմում կաթնամթերքը՝ կաթը, մածուկը, սպասը և այլն:

Մինչև XIXդ. վերջը հացկերույթի ժամանակ խիստ պահպանվում էր սեռատարիքային հստակ բաժանումը: Նախ ուտում էին տղամարդիկ, ապա նոր կանայք ու երեխաները: Ընդ որում, երիտասարդ հարսները նախ կերակրում էին երեխաներին, հետո իրենք ուտում: Նորահարսը նույնիսկ սկեպոջը հետ հացի չէր նստում: XX դարասկզբից, փոքր ընտանիքների թվի աճման հետ կապված, նկատվում է միմյանցից առանձին հաց ուտելու սովորույթի վերացում: Խոսքը վերաբերում է ամենօրյա ընտանեկան հացկերույթին: Կանանց ու տղամարդկանց առանձին հաց ուտելու սովորույթը պահպանվեց շատ երկար (ընդհուպ մինչև XXդ. վերջ) ծիսական հացկերույթների ժամանակ՝ հոգեհացի, մատաղի արարողություններում:

Հատկանշական է, որ մինչև Եվրոպական տիպի կահույքի մուտքը, նույնիսկ դրանից հետո, ուտում էին գետնին նստած՝ ընդհանուր մի ամանից: Պահպանվել է նաև հացկերույթի նկարագրություն. «Հացկերույթը նահապետական էր և հետաքրքիր: Հինգ կամ վեց մարդ միասին մեկ ամանից էին կերակուր ուտում, և ավելի հետաքրքիր էր նրանց փլավ ուտելը. մի մեծ պղնձյա սինիով դնում էին առաջները, ուտում էին առանց հացի, ձեռքերը որքան վերցնում էր, տրորում էին սինիի վրա, լավ ամրացնում, որ հատիկները չհափվեն, թաթալոշ արած՝ քաշում էին բերանները»:⁶

Ինչպես ամենօրյա, այնպես էլ տոնածիսական հացկերույթի պարտադիր մասն էր կազմում խմիչքը: Ամանորի սիրված ըմպելիքը չրի կոմպոտն էր, որը մինչ օրս պահպանվել է ալեքսպոլցիների կենցաղում: Ալեքսանդրապոլցի տղամարդկանց սիրած ավիոդային խմիչքը օղիներն (րախի) էին, որոնցից առավել տարածված էին Ջավախից բերված *հացի րախին* և Արարատյան դաշտավայրից ներմուծվող

¹ Ա. Գյուլեցյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

² Նույն տեղում, էջ 24:

³ Աղաբեկյան, Ալեքսպոլի արքայապետության կերակրատեսակից, ԵՊՍԸ հանրապետական 2-րդ գիտաժողովի գեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1998, էջ 43:

⁴ Ա. Գյուլեցյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

⁵ Խայաթ Զահրիյան, էջ 8156:

թրմողիները՝ *խուժան արար*, առանց որի սեղան չէին նստում, ընդ որում, դրանք օգտագործվում էին ոչ միայն տանը, այլև դրսում:

XIX դ. երկրորդ կեսից լայն տարածում ստացավ գարեջուրը, և շատ շուտով այն իր հատուկ տեղը գրավեց ավազալոցի տղամարդկանց սննդակարգում: Քաղաքում մեծ թիվ էին կազմում պանդոկները, զինետները (միկլիտան) և գարեջրատներն ու կրպակները, որտեղ արհեստավորները աշխատանքից հետո կամ ընդմիջմանը և տարբեր գործերով քաղաք եկած հյուրերը մի կտոր հաց էին ուտում, որը ուղեկցվում էր թունդ խմիչքների տարբեր չափաբաժիններով: Գինին այնքան էլ տարածված չէր, չնայած այն ևս դրվում էր սեղանին

տարբեր տոների կամ ծիսական արարողությունների ժամանակ:

Քաղաքային կենցաղում լայնորեն տարածված էին սուրճը (սև սուրճին զուգահեռ նաև օգտագործում էին բոված աղացած գարուց պատրաստված ըմպելիքը՝ *դայֆան*) և թեյը, որոնցով հյուրասիրում էին հյուրերին ընտանեկան տոների ու արարողությունների ժամանակ: Տղամարդիկ սիրում էին սուրճ խըմել նաև սրճարաններում (*դայֆախան*) և համքարական ակումբներում (*կլուբներ*), որտեղ գրուցում էին քաղաքականությունից, քաղաքի անցուղարձից, գործարքներ էին կնքում կամ, որն ավելի ընդունված էր, ունկնդրում էին հայտնի աշուղների երգերը:

Գ Լ ՈՒ Ն Ե Ր Ը ՈՐ Դ

Ա Լ Ե Ք Մ Ա Ն Դ Բ Ա Պ Ո Լ Ի Ս Ո Ց Ի Ո Ն Ո Ր Մ Ա Տ Ի Վ Մ Շ Ա Կ ՈՒ Յ Յ Ը

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Ց Ի Ն Հ Ա Մ Ա Յ Լ Ք Ը, Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Մ Ա Ն Մ Ա Ր Մ Ի Ն Ե Ր Ը

Դեռևս միջնադարում, հայկական արհեստավորատնտեսական խոշոր կենտրոններում (Անի, Դվին, Կարին, Վան և այլն) և գաղթօջախներում (Կ.Պոլիս, Թիֆլիս, Լվով, Նոր Զուղա և այլք) ձևավորված արհեստավորական Եղբայրությունների՝ համքարությունների հիմնական խնդիրն էր՝ կարգավորել քաղաքի բընակչության սոցիալական, տնտեսական և կենցաղային փոխհարաբերությունների ներդաշնակությունը: XIX դ. հայ խոշոր հետազոտողներից մեկը՝ Կազանի համալսարանի իրավագիտության պրոֆեսոր Սողոմոն Եղիազարյանցը,¹ ուսումնասիրելով Անդրկովկասի և ի մասնավորի՝ հայկական քաղաքների համքարական կառուցվածքը, հետաքրքիր զուգահեռներ է անցկացնում միջնադարյան եվրոպական «ցեխերի» և վերջիններին միջև: Եղիազարյանցի կարծիքով, թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան տիպի կորպորատիվ կառույցները տնտեսական բնույթի խնդիրներ լուծելուց զատ, ունենին սոցիալ-կարգավորող գործառույթներ, որոնք իրենց իրավական ձևակերպումն էին ստանում իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից հաստատված կանոնադրություններում: Եղիազարյանցն իրավամբ համքարությունները դիտում է որպես քաղաքային համայնքի հասարակական-սո-

ցիալական կառուցվածքի ատաղձ, որի վրա կառուցվում էին ներքին և արտաքին կապերը: Այստեղ հարկ է նշել, որ հիշյալ կորպորատիվ կառույցների արտաքին կապերի (իշխանություն-համայնք) միջև կան էական տարբերություններ. դրանք Արևմուտքում և Արևելքում հողի սեփականության՝ միմյանցից տարբեր ձևերի գոյության արդյունք են: Եթե միջնադարյան եվրոպական արհեստավորատնտեսական նշանավոր քաղաքները որևէ մեծատունի՝ խոշոր ֆեոդալի սեփականությունն էին, և դրա բնակիչները համարվում էին սյուզերենի հպատակները (բացառություն էին կազմում ազատ քաղաքները), ապա Արևելքում դրությունն այլ էր: Այստեղ քաղաքները պետական, այսինքն՝ միապետի սեփականություն էին, իսկ բնակիչները պետության հպատակներ էին և հարկատու՝ պետական գանձարանին: Եվրոպական «ցեխերը», էլնելով իրենց համայնքի անդամների ենթակայությունից, հարաբերությունները կարգավորում էին ֆեոդալ-սյուզերենի հետ, իսկ արևելյան համքարականները նույն իրավահարաբերությունների մեջ էին թագավոր-պետության հետ: Ուշ միջնադարյան և նոր դարաշրջանի սկզբի հայ համքարությունների դեպքում գործ ունենք ոչ թե սեփական, այլ օտար (օսմանյան, պարսկական, լեհական, ռուսական և այլն) պետական կառույցներ-հայ համայնք փոխհարաբերությունների հետ: Վերը նշված բոլոր գործառույթներին հայ համքարությունների պարագայում ավելանում է մեկ այլ կարևոր «պարտականու-

¹ С. Егызаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цеха. Организация и внутреннее управление закавказских амбаров, Казань, 1891.

թյուն» համայնքի պաշտպանությունը և նրա կենսապահովման երաշխավորումը:

Ձևավորվելով արևմտահայ արհեստավորաանտրական կենտրոններից սերած գաղթականության հիմքի վրա՝ Ալեքսանդրապոլը ժառանգեց՝ դեռևս միջնադարից եկող այն բոլոր համբարային ավանդույթները, որոնք հատուկ էին Կարինին, Կարսին և Բայազետին: Մրանից էլ բխում էր այն հասարակական հարաբերությունների և հասարակական կառույցների բնույթը, որը հատուկ էր արևմտահայ դասական քաղաքային համայնքին. ներքին լայն ինքնավարություն, պետություն-հանրույթ միջնորդավորված կապեր, ինքնապաշտպանական ավանդական կառույցների վերապրուկներ (նկատի ունենք միջնադարում համբարություններին կից ձևավորված կիսառազմականացված «Կտրիճվորաց եղբայրությունների» հասակային խմբերը): Արևմտահայ ավանդույթով պայմանավորված՝ Ալեքսանդրապոլում արհեստավորական եղբայրությունները կոչվում էին էսնաֆություն, իսկ նրա անդամները՝ էսնաֆներ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ XIX դ. վերջին երեսնամյակում իրականացվող տեղական ինքնակառավարման մարմինների բարեփոխումները ուղղակիորեն բախվում էին քաղաքային հասարակության կազմակերպման այնպիսի ավանդական կառույցների հետ, ինչպիսիք էին համբարությունները: Եթե XIX դ. առաջին կեսին նվաճված և յուրացվող Կովկասում ռուսական իշխանությունները հանդուրժողական և մինչև իսկ խրախուսական վերաբերմունք ունեին համբարությունների նկատմամբ, ապա դարավերջին իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Ռուսական իշխանությունները լրելային համաձայնություն էին կայացրել համբարային ավագանու հետ և քաղաքային ինքնակառավարման շատ ֆունկցիաներ հանձնել էին համբարականներին:¹ Օրինակ, ինչպես XVIII դ., այն-

պես էլ XIX դ. ողջ ընթացքում Թիֆլիսի համբարություններն ու դրանց ավագանին էին որոշում քաղաքացիի ընտրության հարցը, իսկ քանի որ համբարների մեծամասնությունը հայ էր, ապա սկզբում Արևելյան Քարթլիի թագավորը, այնուհետև նաև Կովկասի փոխարքան ստիպված էին այս պաշտոնում հաստատել բացառապես հայերին: Նման իրավիճակ էր տիրում նաև Երևանի նահանգի քաղաքներում և դրանցից ամենամեծում՝ Ալեքսանդրապոլում, որտեղ քաղաքային ողջ ինքնակառավարումը գտնվում էր էսնաֆների ձեռքում: Պետական իշխանությունները փորձում էին չլիստովել քաղաքի հասարակության ներքին հարցերին՝ թողնելով վարչական բազմաթիվ գործառույթներ (վատորակ ապրանքի համար պատիժներ, արհեստավորների միջև ծագած վեճերի լուծում, զանցանքների քննություն և այլն) էսնաֆական ավագանու տրամադրության տակ: Մինչև Պ.Ստոլիպինի նախաձեռնած հողային ռեֆորմները (1907-1910-ական թթ.) գյուղական համայնքի կառավարումը ևս իրականացվում էր ներքին ինքնակառավարման ավանդական մարմինների միջոցով: Պետությունը նման պարագայում գործ ուներ ոչ թե որոշակի համայնքի անդամ կամ ընտանիքի հետ, այլ գյուղական ավագանու ղեկավարի՝ գյուղավագի կամ գյուղապետի հետ, որն ընտրվում էր համայնքի ժողովում և հաստատվում դիստանցիայի պրիստավի կողմից: Հասարակական-քաղաքական նոր պայմաններում իրերի այսպիսի դասավորությունը թույլ չէր տալիս իշխանության կենտրոնական մարմիններին՝ Կովկասի փոխարքայությանը, ի մասնավորի Երևանի նահանգին, ոչ միայն խառնվել Ալեքսանդրապոլի ներքին ինքնակառավարման խնդիրներին, այլև կարգավորել արհեստագործական արտադրանքի իրացման և քաղաքի շուկայի վերահսկման խնդիրները:

Բոլոր ներքին իրավական և այլ կենսական կարևոր հասարակական խնդիրները կարգավորվում էին էսնաֆությունների Կանոնադրությամբ և սովորության իրավունքի նորմերով:

Սկզբնական շրջանում նույնիսկ ռուսական իշխանությունները ձեռնպահ էին մնում և չէին խառնվում կամ միջամտում քաղաքի բնակչության ներհամայնքային գործերին (XIX դ. վերջերին, կապված Ռուսական կայսրությունում մունիցիպալ բարեփոխումների հետ, իրադրությունը քիչ փոխվեց): Համբարությունների դեկավար կառույցներն ու համբարական ավագանին հանդես էին գալիս յուրահատուկ բուֆերի դերում՝ համայնքի և պետական-իշխանական կառույցների միջև: Էսնաֆությունները փորձում էին «մոտիկ չթողնել» իշխանական կառույցներին՝ միջամտելու հանրության ներքին կյանքին և ամեն կերպ հետ էին պահում իրենց անդամներին պետական մարմինների հետ ավելորդ «շփոմներով»: Կորպորատիվ (մասնագիտական) և համայնքային շահերը դատվում էին ամեն ինչից վեր, և էսնաֆական ավագանին փորձում էր բոլոր ներքին հարցերն ու ծագած խնդիրները լուծել՝ էլնելով հանրության գրավոր և բանավոր իրավական նորմերից: Գլխավոր վարպետները (*ուստալաշի*) և վարպետաց վարպետները (*ուստալար-ուստասի*) կարող էին պատժել վարպետներին և ենթավարպետներին այս կամ այն զանցանքի համար կամ էլ լուծել էսնաֆների միջև ծագած վեճերը՝ առանց պետական կառույցների միջամտության: Հասարակական կարգի և բարոյական նորմերի պահպանումը ևս այս կամ այն չափով առնչվում էին համբարություններին՝ դրանով ինչ-որ տեղ թեթևացնելով պետական մարմինների հոգսը: Այսպես, XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին այն ժամանակների համար բավական մեծ՝ 30 հազարանոց Ալեքսանդրապոլում ծառայում և հասարակական կարգն էին պահպանում մեկ տասնյակից մի փոքր ավել ժանդարմներ և ոստիկաններ:

Ալեքսանդրապոլի էսնաֆություններն իրականացնում էին համառոտ տնտեսավարման (մեծածախ գներով հումքի համատեղ հայթայթում, գնային քաղաքականության համատեղ կարգավորում և այլն), փոխօգնության և համայնքի զանազան եղանակներով օգտակար

լինելու բազմաթիվ գործառույթներ: Յուրաքանչյուր էսնաֆ պետք է հոգ տաներ իր արհեստակցի մասին, էթե նա որևէ հանցանքի բերումով ծանր վիճակի մեջ էր ընկել (արհեստավորին կարող էին տրամադրել հումք, դրամական օգնություն, պատվեր և այլն, և բնավ էլ պարտադիր չէր, որ օգնողի կամ օգնողների անունը բացահայտվեր): Էսնաֆների խնդիրն էր նաև բարոյական և ավանդության նորմերից շեղված արհեստակցներին *դուզ* (ուղիղ) ճանապարհին վերադարձնելը: Եթե որևէ էսնաֆ չարաշահում էր խմբիցը, կասկածվում էր ընտանեկան դավաճանության մեջ, իր եկամուտներին ոչ հարիր շվայտություն էր ցուցաբերում, կովարար էր ու խաճակիչ կամ էլ ցածրորակ ապրանք էր տալիս գնորդին, ապա արհեստակցի ընկերներն սկզբում նրան հանդիմանում էին, բարեկամաբար խորհուրդներ էին տալիս, և էթե դա էլ չէր օգնում, դիմում էին ամենախիստ միջոցի՝ էսնաֆին «յուլ սուզ» էին անում (գրկում էին վարպետի պատվաշնորհից): Զուտային էսնաֆության *իզիթբաշին* (կատարածուն)՝ կատարելով համբարային ժողովի կամ ուստաբաշու հրահանգը, հանրության ներկայությամբ հանում էր *յուլ սուզ* արված արհեստավորի գոգնոցը և կախում նրա կրպակի դռանը: Այդ վարպետի կյանքը քաղաքում ընդմիշտ վերածվում էր դժոխքի, և նա նույնիսկ կարող էր հեռանալ համայնքից:

Քաղաքի համար կենսական և հոգևոր-մշակութային նշանակություն ունեցող բոլոր ձեռնարկումներում, մինչև XX դ. սկիզբը, որպես հիմնական դերակատար, հանդես էին գալիս էսնաֆությունները: Դա էկելեզիաների, հասարակական շինությունների կառուցումն էր, որտեղ էսնաֆներն առանց բացառության աշխատում էին անվճար, քանի որ այս աշխատանքներին մասնակցելը դիտվում էր որպես մի տեսակ մատաղ կամ գոհաբերություն (հին քաղաքային ավանդույթներ ունեցող շատ երկրներում նա այս աշխատանքները հանրային կեցության ձևերից էին, որոնք, օրինակ, հին հույների շրջանում հայտնի էին «լիտուրգիա»

¹ Գ. Աղանյան, *Մեկ անգամ ևս հայ համբարությունների շուրջ*, ԵՊՄԲ հանրապետական V գիտաժողով, գեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002, էջ 32:

անվամբ, որը հայերեն թարգմանվում է պատարագ՝ գոհաբերություն):

Համբարությունների սոցիոնորմատիվ գործառույթները հատկապես հստակ են արտահայտվում քաղաքային համայնքի ներսում՝ սեռատարիքային հարաբերությունների մակարդակում: Համաձայն համբարային Կանոնադրության՝ այդ կազմակերպությունների լիիրավ անդամներ էին տղամարդ վարպետներն ու ենթավարպետները, սակայն իրականում, սովորության րանավոր իրավունքի մակարդակում, դրանց մեջ ներգրավված էին նաև նրանց կանայք և երեխաները: Քաղաքի սոցիոնորմատիվ մշակույթում հատուկ տեղ էր հատկացվում կնոջը: Վարպետի կինը ամուսնու մահից հետո և անչափահաս զավակներ ունենալու դեպքում լիակատար իրավունք ուներ տնօրինելու ամուսնու արհեստանոցը կամ կրպակը (վաճառել, վարձով տալ և այլն)՝ նախապես ստանալով ճյուղային համբարության գլխավոր վարպետի համաձայնությունը: Հանգուցյալ վարպետների երեխաները շրջապատված էին հատուկ հոգատարությամբ և ճյուղային համբարությունները, ի հաշիվ իրենց գանձարանի, հոգում էին որբերի կրթության և հետագա ճակատագրի մասին: Համբարական գանձարանից միջոցներ էին տրամադրվում նաև որբ աղջիկների օժիտը պատրաստելու համար: XXդ. սկզբին Ալեքսանդրապոլում համբարությունների միջոցներով կառուցվեցին և պահվում էին երկու սեռերի համար ուսումնական հաստատություններ, որտեղ ոչ լրիվ միջնակարգ կրթության հետ պատանիներն ու աղջիկները հմտանում էին արհեստների մեջ: Հարկ է նշել, որ այս ուսումնական հաստատություններում սովորողների գերակշիռ մասը քաղաքային համայնքի թիչ ապահով ընտանիքներից էին. այս հարցում ևս համբարությունները ամբողջովին իրականացնում էին իրենց սոցիոնորմատիվ գործառույթները: Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունների միջոցներով 1860-1896թթ. ընթացքում քաղաքում գործում էր նաև աղքատանոց, որը հետագա-

յում անցավ քաղաքային Դումայի հոգաձույթյան ներքո:

XIXդ. վերջի և XXդ. սկզբի համառուսաստանյան լիբերալ բարեփոխումների արդյունքում համբարությունների սոցիոնորմատիվ և կարգավորող գործառույթները զգալիորեն նվազեցին, սակայն մեծ թվով կորպորատիվ ավանդույթներ շարունակեցին կենցաղավարել ընդհուպ մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը և դրանից հետո: Նոր իշխանությունների ջանքերի շնորհիվ ավազանորայության համբարային ավանդույթներն ու համայնքի կառավարման ավանդական միջոցները XX դ. 30-ական թթ. սկզբներին համարյա ամբողջովին արմատախիլ արվեցին:

**ԱԼԵՔՊՈԼՅԱՆ
ԷՍՆԱՖՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ. ՀԱՄՔԱՐԱԿԱՆ
ՕՒՄԱԿԱՐԳ**

Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունների թիվը XIXդ. անցում էր երեսուհից, իսկ համբարային հարաբերությունների շրջանակում ներառված էր արհեստավորա-տնտեսական քաղաքի գրեթե ողջ բնակչությունը:¹

Էսնաֆությունները նորաստեղծ Ալեքսանդրապոլում պահպանեցին իրենց ավանդական ներքին կառուցվածքը և ողջ ծիսակարգը, որոնք ձևավորվել և սրբագործվել էին դարերի ընթացքում: 1840-ական թթ. սկզբին Թիֆլիսի գլխավոր վարչությունը հաստատեց Ալեքսանդրապոլի էսնաֆական օրինակելի Կանոնադրությունը (սրանից էլնելով՝ տարբեր ճյուղային եղբայրություններ ստեղծեցին սեփական կանոնադրական փաստաթղթերը) և մինչև երկրի խորհրդայնացումը այն չնչին փոփոխություններով կիրառվեց որպես իրավական նորմատիվ փաստաթուղթ:

¹ Գ. Աղանյան, Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունները..., էջ 50:

Էսնաֆական աստիճանակարգն ուներ հետևյալ պատկերը՝ աշակերտ (տեղական բար-բառով՝ աշկերտ), ենթավարպետ (խալֆա),

№	Համբարության անվանումը	անդամների թիվը (վարպետ, ենթավարպետ, աշակերտ)
1	Առթարներ (մանրավաճառներ)	150
2	Մրգավաճառներ	120
3	Մաշկակարներ	218
4	Խանութպաններ	100
5	Պարանագործներ	45
6	Տրեկագործներ	46
7	Կառապաններ (ֆայտոնջի)	19
8	Քարտաշ-որմնադիրներ (յափուջի)	100
9	Կոմիտասագործներ	12
10	Կաշեգործներ	46
11	Կտոր և թել ներկողներ (շիլաջի)	18
12	Դարբիններ (դամբջի)	247
13	Մսագործներ (դասար)	116
14	Պղնձագործներ և կլայեկողներ (դալայջի)	124
15	Զինագործներ	40
16	Հյուսներ (դուրգար)	23
17	Ատաղձագործներ	150
18	Մղցարարներ (խգարջի)	44
19	Պայտարներ (նալբանկ)	117
20	Ասիական և Եվրոպական դերձակներ	222
21	Կաշկակարներ	100
22	Ոսկերիչ-արձաթագործներ (դույունջի)	63
23	Փականագործներ (չիլինգար)	45
24	Բամբակագործներ և սանձ պատրաստողներ	59
25	Մխախտագործներ (թուբունջի)	168
26	Ղայթան գործողներ (դալթանջի)	218
27	Ջուլիակներ	90
28	Գլխարկ կարողներ	65
29	Գրքարներ (նալաջի)	9
30	Հացթուփաներ (աքմակլի)	71
31	Բաղնիսպաններ	16
32	Ջուտանյներ (չալոջի)	23
33	Վառարանագործներ	11
34	Կապույտ գույնով ներկողներ (բոյաջի)	58
35	Մարկիտաններ	89
36	Վարսավիրներ (դալար)	120

վարպետ (*ուստա*), արհեստավորական որոշակի շարքի (*չարսուի*) ավագ վարպետ (*քեշա* կամ *քոշա ուստասի*), գլխավոր վարպետ (*ուստաբաշի*) և վերջապես՝ վարպետաց վարպետ (*ուստալար ուստասի*):

Էսնաֆները միջև խստորեն պահպանվում էին ավագության սկզբունքը և փոխադարձ հարգանքի մթնոլորտը: Մեկ աստիճանից մյուսին անցումը ինիցիացիոն (ձեռնման) ձեւերի կիսաթատերականացված շարք էր, որտեղ յուրաքանչյուր մասնակից ուներ իր դերակատարումը և մասնակցության աստիճանը: Քաղաքային կենսաձևին բնորոշ այս ծիսաշարքում իրեն վերապրուկ պահպանվել էին հնուց եկող հասակային և սոցիալ-մասնագիտական խմբերի անցումային ձևերն ու դրանց սոցիալականացման եղանակները: Էսնաֆական աստիճանակարգի յուրաքանչյուր փուլի հաղթահարումը նշանակում էր նաև հասնել քաղաքային համայնքում որոշակի սոցիալական սանդղակի: Բոլոր ենթավարպետների ու վարպետների շրջանում տարածված էր «եղբար» դիմելաձևը, որը ևս միջնադարյան եղբայրություններից մնացած ավանդույթ էր և կորպորացիայի անդամության հստակ ցուցիչ: Հին համբարականների շրջանում պահպանվել էր նաև, այսպես կոչված, «ծախ լեզուն»՝ արհեստավորական ծածկալեզվի մի տեսակ, որին տիրապետում էին միայն վարպետության աստիճան ունեցողներն ու համբարային ավագանին: Ավելի ուշ շրջանում ծածկալեզուն կամաց կամաց մոռացվեց, և արդեն XXդ. սկզբներին դրան տիրապետում էին շատ քչերը: Այս ավանդույթը մինչ այժմ էլ պահպանվել է «ոտրիս» երաժիշտների շրջանում, «սարթերեն» այսինքն՝ թարսերեն (շրջախոսություն) անվամբ, որը ծածկալեզվի պարզունակ տարբերակ է միայն. օր. «խարբեր նաջ»՝ «ախպեր ջան», «լաչել»՝ «չալել», «դոփ»՝ «փող», «սոխել»՝ «խոտել» և այլն:

Արհեստավորական եղբայրության առաջին աստիճանը աշակերտության համակարգն էր: Հյուրային յուրաքանչյուր էսնաֆություն

սահմանում էր աշակերտության որոշակի ժամանակահատված՝ էլեկտրոլ արհեստին տիրապետելու դժվարության աստիճանից: Երբ ծնողը պատանուն բերում էր վարպետի մոտ՝ «աշակերտության», ասում էր. «Օսկոռը քեզի, միսը ընձի, դուն իրան նայե քու զավակի պես». և վարպետը, համաձայն Կանոնական նորմի, պարտավոր էր խոստանալ, որ աշակերտին չի տարբերի իր հարազատ զավակներից և նրան «փեշակ» (արհեստ) կտվորեցին: Վարպետը սկզբում ստուգում էր, թե որքան ուշիմ (ֆայմով) էր ապագա աշակերտը, և էթե հետագայում նա սովորելու ձգտում չէր ցուցաբերում, ապա հեռացվում էր արհեստանոցից:⁷ Աշակերտները սկզբնական տարիներին ոչ միայն արհեստ էին սովորում, այլև վարպետի տանը զանազան կենցաղային հանձնարարություններ էին կատարում (օրինակ՝ վարպետի երեխաներին ամեն շաբաթ ուղեկցում էին բաղնիք): Վարպետը պարտավոր էր աշակերտին *շազիրդանն*՝ (աշակերտավարձ) վճարել, որը կուտակվում էր հետագայում՝ ենթավարպետ ձեռնադրվելիս զանազան ծախսերը հոգալու համար: Աշակերտի համար վարպետը նաև դատարանակ էր. նա խրատներ էր տալիս, մատնանշում էր քրիստոնեին վայել ճշմարիտ ուղին, սովորեցնում էր պապերի նիստուկացը և ծանոթացնում էսնաֆական ավանդույթներին: Կարգազանց աշակերտներին վարպետը կարող էր հանդիմանել, *ուստի սիլա* (ապտակ) տալ (հարկ է նշել, որ էսնաֆական շրջանակներում

⁷ *Աշակերտի ուշիմության ստուգման հետաքրքիր եղանակ էին կիրառում դարբինները: Չացի սեղանի մոտ նստած վարպետը ուղարկում էր նորաբունի աշակերտին ջուր բերելու, երբ սա վերադառնում էր՝ երկայթյալ բաժակի ունը (կանթը) բռնած, ապա վարպետը լուտ ու մոտեց վերցնում էր բաժակը «անֆայմի» (ոչ ուշիմի) ձեռքից. թափում էր ջուրը և բաժակին տորացնում էր նոր կանթ՝ նորից ջրի ուղարկելով: Երբ «անֆայմ»-ը վերադառնում էր արդեն երկու կանթը բռնած, ապա վարպետը սրան փոխում էր՝ բացատրելով, որ կանթը իր համար է խփված, քանզի իր ձեռքերը մրտա են և կարող են մրտալե բաժակի ջուրքը. տե՛ս Կ.Մեղրոյան, Արհեստավորական ավանդույթները... էջ 195:*

⁸ Գ. Աղսկյան, Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունները... էջ 53:

չլին խրախուսվում մարմնական պատիժները, և հին վարպետները համոզված էին, որ «Մե լեղի խոսքը հազար հատ սիլա արժե», կամ վնդղել արհեստանոցից: Դաստիարակության յուրօրինակ ձև էր հանդիսանում հիշոց հայտնալու, որն աշակերտը պետք է ընդուներ որպես *օրշահանք* (օրհանաք):

Էսնաֆական հաջորդ աստիճանը ենթավարպետն էր, որին անվանում էին «խալֆա» կամ «կես ուստա»: Երբ աշակերտության շրջանն ավարտվում էր, վարպետի առաջարկով տվյալ էսնաֆության մի քանի վարպետ և ուստաբաշին որոշակի ծիսական արարողություններ իրականացնելուց հետո նախկին աշակերտին խալֆայության աստիճան էին տալիս: Ապագա ենթավարպետը կամ նրա ծնողները պարտավոր էին *խալֆայացու հախ* (վճար) տալ վարպետին, սեղան գցել և թաշկինակներ նվիրել ուստաբաշուն, իգիթբաշուն և իր վարպետին: Խալֆայի կատարած ինքնուրույն աշխատանքը զննելուց հետո ուստաբաշին դիմում էր հավաքված վարպետներին՝ «Ուստե՛ք, իսից կո՞նա՞ խալֆա եղնի», և ստանալով դրական պատասխան՝ ասում էր. «Էս տղի մեղքը ձեր վիզը»: Սրանից հետո խալֆան մի երկու *ուստի սիլա* էր ստանում իր վարպետից և լսում էր հետևյալ ուսանելի բարենադրանքը. «Չտեսածդ չվկայես, չլսածդ չխոսիս, չդրածդ չվերցնես, մեր փիրի անեծքին ենթարկվիս, թե էս պատվիրանները չկատարես»: Նորընծա ենթավարպետներից շատերը շարունակում էին աշխատել իրենց վարպետի արհեստանոցում, կամ էլ էթե վարպետը ցանկություն և օգնություն էր ցուցաբերում, կարող էր բացել սեփական կլորպակը: Այսպիսի օգնություն ցուցաբերած վարպետները մեծ հարգանք էին վայելում քաղաքում, ուստի վարպետն ինչքան շատ խալֆա էր պատրաստել, այնքան մեծ էր նրա հեղինակությունը: Օգնություն ստացած խալֆաներին Ալեքսանդրապոլում անվանում էին *յուադ* (ճրագ), քանի որ արհեստանոց և գործիքներ տրամադրած վարպետը, մտնելով նորաբաց կրպակը, մոմ կամ ճրագ էր վառում օջա-

խին: Խալֆաները կամ կես ուստաները մասնակցում էին էսնաֆական ժողովներին և նրանց կողմից իրականացվող միջոցառումներին, սակայն մինչև վարպետ դառնալը չէին համարվում էսնաֆության լիիրավ անդամներ:⁸

Վարպետները էսնաֆության լիիրավ անդամ էին և քաղաքում մեծ հարգանք էին վայելում: Խալֆայից ուստա դառնալու գործընթացը ևս ուղեկցվում էր հատուկ ծիսական արարողություններով և պարտադիր գործողություններով: Վարպետացուի ուսուցիչ ուստան էսնաֆության վարչական մարմնին կամ ժողովին էր ներկայացնում թեկնածուին՝ թվելով նրա բոլոր արժանիքները: Վարպետացուի աշխատանքին հավանություն տալուց հետո ուստաբաշին նշանակում էր ձեռնադրության օրը և տեղը: Վարպետ ձեռնադրելու համար կարևոր պայման էր համարվում նաև թեկնածուի տարիքը, քանի որ հարիք ու վայել չէր անբեղանմորուս մեկին հավասարների շարքը դասելը: Բնության գրկում՝ որե՛ տեղ դաշտում, ավանդական կերուխումի վայրերում (XIXդ. երկրորդ կեսից հիմնականում հավաքվում էին Քյանդարովենց այգում), տվյալ էսնաֆության ուստաբաշու գլխավորությամբ հավաքվում էին վարպետները և նստում ըստ կարգի: Ուսուցիչի հարցին, թե՛ «Դու ի՞նչ կըսես», վարպետացուն, ցույց տալով վարպետներին, պատասխանում էր. «Կամքը ինձնց է»: Վարպետների համաձայնությունը ստանալուց հետո ուստաբաշին թաշկինակ կամ փուշի (քող) էր գցում վարպետացուի գլխին, իսկ ուսուցիչը՝ վարպետը, ի նշան *օրթաղության* (գործակցության, հավասար իրավունքներ ստանալու), ձախ ձեռքով գրկում է նրա պարանոցը: Մեսին ներկա գտնվող քահանան «Մաշտոց» ից աշակերտ ձեռնադրվելու հատվածն էր կարդում: Ուստաբաշին, նախօրոք հեռացնելով երիտասարդ էսնաֆներին, օծյալ վարպետի ականջին շշնջում էր հետևյալ ծածկազիր-բանաձևը. «Օր

⁸ Գ. Աղսկյան, Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունները, էջ 53:

կհարցնեն ուրտեղ ես օծվել, կըսես օր ձեռնադրվել եմ քաղաքը, կապուտ գմբեթի տակ, կանանչ խալու վրա»¹ Այնուհետև ուստաբաշին հայրական խրատ էր կարդում, ուսուցիչ-վարպետը ուստա սիլասի (սպտակ) էր տալիս, իսկ վարպետացուն որպես *հախ*՝ ներկաներին նվիրում էր խալաթ, փուշի արխալուղ, թաշլիխակ, և սկսվում էր խնջույքը: Ձեռնադրված նորաթուխ վարպետը կարող էր «*օրթախությամբ*» (կիսովի) աշխատել իր ուսուցիչ-վարպետի հետ կամ էլ բացել սեփական գործը: Վարպետը էսնաֆության լիիրավ անդամ էր և մինչ իր մահը օգտվում էր այն բոլոր արտոնություններից և իրավունքներից, որոնք բխում էին իր բարձր կարգավիճակից:

Ալեքսանդրապոլում անընդհատ ընդլայնվում էին քաղաքի գործարար հատվածն ու շուկան, ուստի նոր առաջացած արհեստավորական շարքերը կառավարելու նպատակով ստեղծվում է *քոշա ուստապի* պաշտոնը (այն բացակայում է արևելահայ մյուս համարություններում), որը հաշվետու էր ճյուղային էսնաֆության ղեկավարության առջև և կարգավորում էր տվյալ տարածքում աշխատող արհեստավորների միջև հարաբերությունները:

Ճյուղային համարությունն զլուխ կանգնած էր ուստաբաշին, որը պետք է լիներ հմուտ, առաքինի և պատվարժան վարպետ: Ուստաբաշու հեղինակությունը չափազանց մեծ էր էսնաֆների և քաղաքային հասարակության շրջանում: Նա էր հարթում էսնաֆների միջև ծագած վեճերն ու տարաձայնությունները, պատժում կարգազանցներին, կազմակերպում կարիքավորների օգնությունը, հոգ տանում որբերի և այրիների մասին. նա էր կապող օղակը իշխանությունների և իրեն ենթակա էսնաֆների միջև և այլն²:

Ալեքսանդրապոլի ուստաբաշիներն իրենցից ընտրում էին վարպետաց վարպետին,

որի գործառույթներն ավելի շատ ներկայացուցչական էին:

Էսնաֆական կառավարման կառույցը ներկայացնում էին մի քանի պաշտոնյաներ՝ *ուստաբաշին*, *աղասիկալները* (օգնականներ), *խազնադարը* (գանձապահ) և *իզիթբաշին* (կատարածու): Այս պաշտոնյաներին ընտրում էր ճյուղային էսնաֆության ժողովը, և վարչական մարմինն ստանում էր լայն լիազորություններ:

Ալեքսանդրապոլի յուրաքանչյուր էսնաֆություն ուներ իր հովանավոր սուրբը³ կամ սուրբ նախահայրը (փիրը), որի պատկերը նկարված էր էսնաֆական դրոշմի: Հայր Հովսեփը հյուսների հովանավորն էր, Դավիթ մարգարեն՝ դարբինների, Աբելը՝ քարտաշ որմնադիրների, Հաբեթի որդի Թոբեղը՝ պայտագործների, Սր Հովհան ֕Օձնեցին՝ զինագործների, Սր Կարապետը՝ երաժիշտների և այլն: Փիրերի անվանակոչության և տաղավար տոների օրերին էսնաֆության անդամները խաչվառներով և դրոշներով հանդիսավոր ծիսական երթեր էին կազմակերպում, համայնական (ախարհ) մատաղ էին մատուցում, ուխտի էին գնում համապատասխան սուրբ նախահայրերին նվիրված սրբավայրեր: Ալեքսանդրապոլցի արհեստավորները երգվում կամ էլ նգովում էին *փիրաց-վարպետաց* անտևով⁴:

ՔԱՂԱՔԱՏԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒՄԱՐՄԱՆ ՍԱՐԳՆԱՆԵՐԻ ԲԱՐԵՓՈՒՅՄԱՆԵՐԸ

Գավառային քաղաքի իրավունքներ ունեցող Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համայնուն գավառի ղեկավարումը 1840-1870թթ. իրականացվում էր գավառապետի կողմից: 1870թ. այստեղ ստեղծվեց վարչակառավարական և պատժիչ գործառույթներով գավառային ոստիկանական վարչություն, որն իրավասու էր կա-

տարել նաև քրեական գործերի և քաղաքացիական հարցերի բնություններ:

1892թ. ցարական կառավարությունը հրատարակեց համապետական քաղաքային կանոնադրություն: Ալեքսանդրապոլում այն կիրառվեց 1896 թ. ից: Նոր կանոնադրությամբ սահմանվում էին քաղաքային ինքնավարությանն ոչ դասային երեք օրգաններ՝ ընտրական ժողով, դումա և վարչություն:

Քաղաքային ընտրական ժողովը գումարվում էր միայն քաղաքային դումա ընտրելու համար՝ 4 տարին մեկ անգամ: Քաղաքային ինքնավարության օրգանների մեջ դուման համարվում էր կարգադիր օրգան: Նրա անդամները կոչվում էին *ձայնավորներ*: Քաղաքային դումայի ընտրություններին մասնակցելու համար սահմանված էր հատուկ կարգ. օրինակ՝ 1896թ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ընտրական ժողովին մասնակցած 621 մարդուց ընտրվել էր դումայի 35 ձայնավոր և 8 թեկնածու: Դուման հիմնականում զբաղվում էր վարչաֆինանսական և տնտեսական նեղ հարցերով: Նրա գործառույթների մեջ էին մտնում պաշտոնական անձանց և քաղաքային վարչության ընտրությունների անցկացումը (փակ, գաղտնի թվերկությանբ), քաղաքային ինքնավարական օրգանների պաշտոնյաների ու աշխատակիցների աշխատավարձերի, քաղաքային հարկերի ու տուրքերի նշանակումը, քաղաքի անուկից փոխառություններին ու այլ պարտավորությունների մասին ելած առաջարկներին ընթացք տալը, քաղաքային ծախսերի և եկամտաների նախահաշիվների հաստատումը, կատարողական օրգանի՝ քաղաքային վարչության գործունեության ղեկավարումը և այլն: Դումայի նիստերին նախագահում էր քաղաքագլուխը: 1892թ. քաղաքային նոր կանոնադրությունը, զգալիորեն սահմանափակելով դումայի իրավունքները, փոխարենը որոշ անկախություն տվեց քաղաքագլխին: Վերջինս, որ միաժամանակ համարվում էր քաղաքային վարչության նախագահ, իրավունք էր ստանում, սեփական հայեցողու-

թյամբ, դումայի օրակարգից հանել յուրաքանչյուր հարց: Վարչությունը քաղաքային ինքնավարության գլխավոր գործադիր օրգանն էր և, քաղաքագլխից զատ, ուներ ևս երկու անդամ՝ ընտրված դումայի կողմից չորս տարի ժամկետով: Այն ղեկավարվում էր գոյություն ունեցող պետական օրենքներով ու կարգադրություններով, ինչպես նաև դումայի՝ ներքին օրենքի ուժ ստացած որոշումներով: Վարչության հիմնական պարտականությունն էր քաղաքային տնտեսության և ներքին կյանքի կառավարումը: Քաղաքային դումայի նման, վարչությունը ևս գտնվում էր պետական օրգանների հսկողության տակ: Օրինակ, եթե քաղաքային վարչությունը դումայի որևէ կարգադրություն համարում էր գոյություն ունեցող պետական օրենքների հակասող, ապա գործը հանձնվում էր նահանգապետին՝ քաղաքային գործերի նահանգային ատյանում այդ մասին համապատասխան որոշում կայացնելու համար: Քաղաքային վարչության երկու անդամներից մեկը, որը համարվում էր նաև քաղաքագլխի տեղակալ, վերջինիս բացակայության դեպքում փոխարինում էր նրան և վարում վարչության գրասենյակային գործերը: Վարչության մյուս անդամն զբաղվում էր արտագրասենյակային գործերով: Քաղաքային վարչությունում, բացառությամբ քաղաքագլխի և վարչության անդամների առօրյա կարգադրությունների, մյուս բոլոր հարցերը լուծվում էին նիստերով՝ ձայների մեծամասնության սկզբունքով: Ինչպես դումայում, այնպես էլ քաղաքային վարչությունում, վերջին խոսքը մնում էր քաղաքագլխին, որի անհամաձայնության դեպքում վարչության մյուս երկու անդամները որոշում ընդունել չէին կարող:

Քաղաքային ինքնավարության բոլոր ընտրովի պաշտոնյաները դիտվում էին որպես պետական աստիճանավորներ, ենթարկվում էին պետական կարգապահական ընդհանուր օրենքների և պարտավոր էին իրենց գործունեության ամբողջ ընթացքում օգտագործել քաղաքային զեբրի ատրիբուտները կրող կնիք:

¹ Գ. Մեղրոսյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 197:

² Գ. Աղանյան, *Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունները...*, էջ 54:

³ Գ. Աղանյան, *Շրկաբազորական արհեստները հովանավորող պատրոն-փիրերի համակարգը, ՇՊՄԲ հանրապետական չորրորդ գիտաժողով, գեղուցումների հիմնադրություններ, Գյումրի, 2000*, էջ 38-39:

⁴ Նույնը:

1900թ. վերջերին քաղաքային վարչությունն առաջարկեց Ալեքսանդրապոլի նոր զինանշանի նախագիծ: 1901թ. հունվարի 16-ին քաղաքային դուման հավանություն տվեց զինանշանի նախագիծին: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվում պահպանվել է այդ զինանշանի նկարագիրը. կանաչ բառամաս վահան, որի վերին աջ մասում արծաթագոծ Արարատն է՝ ոսկեգոծ տապանով: Ներքևի աջ մասում ոսկե ծառ է, վերևի ձախ մասում՝ Երևանի նահանգի զինանշանը: Ներքևի ձախ մասում հրանոթ է՝ ոսկե հրետասայլով ու անիվներով: Վահանը զարդարված է կայսերական թագով և Անդրեյան ժապավենով: Նոր զինանշանի գլխավոր արժեքն այն էր, որ կազմվել էր տեղում, և հեղինակները նրանում կարողացել էին արտահայտել Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի նոր յուրահատկությունները: Զինանշանը գույնզույն էր պատերազմից հետո ծնված և խաղաղության հարկյն իմացող քաղաքի հատկանիշները: Նրա վրա պատկերված լայնասաղարթ ծառը, նշանավորելով կյանքն ի հակակշիռ մահվան, միաժամանակ վկայում էր Ալեքսանդրապոլցիների զբաղմունքի մասին, իսկ ծառի վերևում նոյան տապանով Մասիսն էր, որ խորհրդանշում էր հայ ժողովրդի ազգային լավատեսության ու հավերժության սկուտրները:

Հերալդիկայի ցարական դեպարտամենտը չհաստատեց Ալեքսանդրապոլի նոր զբրի նախագիծը և իր պատասխանի մեջ՝ թվագրված 1903թ. հունիսի 22-ով, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային իշխանություններին պարտադրեց «ավելորդ ինքնազլություն և գրավելու փոխարեն գործածել 1843թ. հաստատված զինանշանը»:

XIX դարավերջին ցարական կառավարության վարած հետադիմական քաղաքակառուցությունը խիստ սեղմեց քաղաքային ինքնավարության իրավունքներն ու գործունեության շրջանակները: 1892թ. կանոնադրությամբ մնացել էր քաղաքային ինքնավարության միայն անունը: Կորցնելով ինքնուրույնությունը՝

քաղաքային ինքնավար մարմինները կախման մեջ դրվեցին պետական օրգաններից այն չափով, որ նույնիսկ ամենամանջան հարցերը լուծելիս մի քայլ անգամ չէին կարող անել առանց նահանգապետի կամ Ներքին գործերի նախարարության թույլտվության:

ԱԼԵՔՊՈԼԻՑԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԾԻՄԱԿԱՐԳԸ

Ալեքպոլցու ընկալմամբ ընտանիքը սրբագործված, «դրսի աչքից» ու միջամտությունից զերծ մի տարածք էր:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ընտանիքը փոքր էր՝ բաղկացած երկու կամ երեք սերունդի ներկայացուցիչներից (ծնողները, զավակները, եթե նրանք ամուսնացած էին, նաև՝ նրանց ընտանիքները): Մակայն կային նաև մեծ ընտանիքներ, որտեղ մեկ հարկի տակ ապրում էին տան ղեկավարի ընտանիքի անդամներից բացի նաև եղբայրներն իրենց ընտանիքներով: XIX դ. վերջից գնալով մեծ ընտանիքների թիվը պակասում է, ինչը պայմանավորված էր ընտանիքում արևմտյան ներդաստանական հարաբերությունների արմատավորմամբ:

Ընտանիքի ողջ շարժական ու անշարժ գույքի սեփականությունը տնօրինում էր տան ղեկավարը՝ տղամարդը, բացառությամբ անձնական օգտագործման իրերից՝ հագուստ, զարդեր, աշխատանքային գործիքներ: Անձնական սեփականություն էր նաև հարսների օժիտը: Ընտանիքի ընդհանուր սեփականության իրավունքը ժառանգվում էր հորից ավագ որդուն: Եթե ընտանիքը մեծանալով բաժանվում էր, ապա հայրը՝ որպես տան ղեկավար և միանձնյա սեփականատեր, ինքն էր որոշում յուրաքանչյուր որդու չափաբաժինն ընդհանուրից, ընդ որում, եթե տանը կային նաև աղջիկներ, ապա առանձնացվում էր նրանց օժիտը, նոր մնացածից կատարվում մասնատումը: Սովորաբար ծնողները մտում էին փոքր որդու հետ՝ գտնելով, որ նա, լինելով անփորձ,

իրենց խորհրդի ու աջակցության կարիքն ավելի ունի:

Ավանդական ընտանիքի ղեկավարը, անկախ դրա անդամների թվից, տան տարիքով մեծ տղամարդն էր (*հաջի աղան*), որին անվերապահորեն լսում ու ենթարկվում էին բոլորը: Նրա օգնականն ու խորհրդատուն կինն էր (*խանում-արլա*), որի վրա էին դրված տան ներքին խնդիրների կարգավորումն ու վերահսկողությունը: Ներքնտանեկան հարաբերությունները, որտեղ ամենակարևորը էր կուսեթերի փոխհարաբերություններն էին ու ավագության կարգը, կատուցված էին փոխադարձ հարգանքի ու հնազանդության վրա: Կին-տղամարդ, ավագ-կրտսեր կապն ու հարաբերությունները, ինչպես նաև բարոյական նորմերի պահպանումը նահապետական ընտանիքում խիստ կանոնակարգված էին և գտնվում էին տանտիկնոջ՝ մեծ մոր անմիջական իրավասության ներքո:

Ընդհանրապես ընտանիքը ալեքպոլցու համար սրբություն էր, ուստի տղամարդու կարևորագույն գործառույթն ընտանիքի անդամներին նյութապես ապահովելն էր: Պատվախնդիր ալեքպոլցի տղամարդու համար շատ ամոթ ու անպատվաբեր էր ապրել կնոջ, հարսի կամ աղջկա աշխատած փողով: Կինը սովորաբար չէր աշխատում, բացառությամբ այրիներից, որոնք ստիպված էին միայնակ հոգալ զավակների պարուստը և զբաղվում էին լվացարարությամբ, հաց թխելով, ջուր կրելով և այլն: XIX դ. վերջերին միայն թույլատրվեց կանանց աշխատել, այն էլ բացառապես որպես կարուձևի վարպետ կամ ուսուցչուհի: Ավանդական, ասիական տիպի փակ հասարակությունում, ինչպիսին հայկականն էր, ամուսնու կողմից կնոջ նկատմամբ որոշակի վերաբերմունք է եղել. նրա մասին դրսում չխոսել, անունով չղիմել, չցոլել, էրբեմն նաև հայհոյել, սակայն դա չի նշանակում, որ կանանց դերը նեմացված էր: Կինը համարվում էր ամուսնու, ընտանիքի պատիվը, ուստի անպատվություն է եղել կնոջը ծեծելը, հատկապես ծնող-

ների ներկայությամբ: Տեղի ու անտեղի կնոջը ծեծողին ասել են. «Հա՛ն գլխարկդ, ծեծե՛, ծեծե՛, հետև դի՛ր գլխիդ, ի՛նչ օգուտ ըղորդից»: Հասարակությունը դատապարտել է նաև կնոջը կամ աղջկան «չափից դուրս» ազատություն տվող տղամարդուն:¹

Ալեքպոլցի հարսները չխոսկան էին, սկեսրանց ընտանիքի տղամարդկանց և մեծերի հետ չէին խոսում, եթե չիքիլալով (քողով) երեսը ծածկված չէր, ապա բերանները փակում էին գլխաշորի (փուշի կամ շալովի) ծայրով: Խոսելու իրավունք ստանում էին մի քանի տարի հետո, երբ ծնվում էին երեխաները, ընդ որում սկզբում խոսում էին կանանց, հետո տղամարդկանց հետ: Խոսելու թույլտվություն նրանք ստանում էին սկեսուրից նրա կողմից որևէ նվեր ստանալուց հետո: Այն կոչվում էր *բերանբացեք*: Հարսը սկեսրայրի հետ չխոսկան էր մտում շատ երկար ժամանակ, էրբեմն մինչև մահ: Ավելի խիստ էր արգելանքը քավորի հետ հարաբերություններում, քանի որ հարսը ոչ միայն մինչև կյանքի վերջ, քավորի պատիվը պահելով մնում էր նրա հետ չխոսկան, այլև խուսափում էր վերջինիս հետ հանդիպելուց:

Սկեսրայրի հետ հարսները իրավունք չունեին նստելու, ուտելու, առավել ևս նրանց ներկայությամբ պատկելու: Նորահարսները պատկում էին քնելու վերջում, նախապես օգնում էին սկեսրայրին ու սկեսրոջը հագուստները հանել, դրանք դասավորել անկողնու մոտ, ծածկել նրանց մեջքերը, նոր պատկել՝ ստանալով քնելու թույլտվություն: Հարսները սկեսուրներից դիմում էին *անա, քաջան*, ավելի ուշ՝ *մայրիկ*, իսկ սկեսրայրներին՝ *աղա-հայրիկ* բառերով, մեծահասակ կանանց՝ *խաթուն, քալա, արլա, բաջի*, ավելի երիտասարդներին՝ *հարսարլա, հարսխանում*, չամուսնացած աղջիկներին՝ *քույրիկ*, մեծահասակ տղամարդկանց՝ *ամի, տացու, ապեր, ախպար*, իսկ ավելի ուշ՝ *եղբայր, աղա ախպեր* անուններով: Երիտասարդ հարսներն ու աղջիկները թե՛

¹ Կ. Մեղրսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 237:

տանը, թե՛ դրսում պետք է լինեին գուսպ, որովհետև մեծերի ներկայությամբ բարձրաձայն խոսելն ու ծիծաղելը անվայել էին համարվում: Ընդհանրապես աղջկա դաստիարակությամբ զբաղվում էր մայրը, որը պատասխանատու էր նրա հետագա վարքուբարքի, նիստուկացի համար: Եթե հարսը իրեն համապատասխան ձևով չէր պահում կամ որևէ շնորքով աչքի չէր ընկնում, դատապարտում էին նրա մորը, որ «աղջկան շենք ու շնորք չի սորվեցրե՞լ»¹:

Ալեքսանդրապոլում, ինչպես և ողջ Հայաստանում, կարևորվում էր աղջկան՝ մանուկ հասակից ամուսնությանը նախապատրաստելը: Մայրը հետևում էր, որ նա ծույլ չլինի, լինի մաքրասեր, տնարար, գործույա: 5-6 տարեկանից սովորեցնում էին տան գործերին, ապա հյուսքին ու կարուձեին, իսկ 13-15 տարեկանում անցնում էին ավելի բարդ աշխատանքներ կատարելուն՝ լվացք անել, արդուկել, ինչպես նաև սովորեցնում ձեռագործ անել, որի հմտություններին տիրապետելը հատկապես գնահատվում էր հարսնացու ընտրելիս: Այդ էր պատճառը, որ XIX դ. երկրորդ կեսից քաղաքում բացված իգական դպրոցներում պարտադիր առարկա էր ձեռագործը: Մակայն, քանի որ ոչ բոլորի աղջիկներն էին գնում դպրոց, ուստի մեծ թիվ էին կազմում տնային վարժարանները, որտեղ ուսուցիչների դերում հանդես էին գալիս վարպետ ասեղնագործուհիներն ու դերձակուհիները: Այդ գիտելիքներին տիրապետելն անհրաժեշտ էր, քանի աղջիկն անձամբ պիտի պատրաստեր օժիտի մեջ մըտնող և նվերների համար նախատեսված զանազան հագուստի մասերն ու կենցաղային տարբեր առարկաները: Դրանք, ի դեպ, գեղեցիկ զարդարվում էին ասեղնագործությամբ ու ժանյակով:

Ինչ վերաբերում էր տղաներին, ապա քիչ թե շատ ունևորները ձգտում էին իրենց զավակներին նախ գրագիտություն սովորեցնել,

որը մինչև XIX դ. կեսերն իրականացվում էին եկեղեցիներին կից խաչքայական դպրոցներում, որտեղ քահանաները երեխաներին գրել-կարդալ էին սովորեցնում, իսկ դարի երկրորդ կեսից, երբ բացվեցին արական դպրոցները, գիմնազիաները և ուսումնարանները, սկսեցին ուղարկել այնտեղ: Միայն շատ հարուստներն էին ի վիճակի իրենց երեխաներին ուղարկել կրթությունը շարունակելու Ռուսաստանում կամ Եվրոպայում, իսկ մնացածը, հատկապես արհեստավորները, նախընտրում էին իրենց զավակներին արհեստի տալ: Արհեստավորական ավանդույթներով հարուստ քաղաքում լավ վարպետ արհեստավորը պակաս պատիվ ու հարգանք չունեց: Բացի այդ, ավանդաբար, հայերն իրենց արհեստի հմտությունները նախ և առաջ սովորեցնում էին իրենց ժառանգներին, հետո՝ ուրիշներին, որ իրենց տոհմի ավանդույթները պահպանվեն:

Ամուսնություն և հարսանիք. Հայրական իրավունքի վրա հիմնված ավանդական ընտանիքում, ինչպիսին ավեքսանդրապոլյան ընտանիքն էր, երիտասարդների ընտրությամբ ամուսնությունը չնայած խստիվ սահմանափակված էր, սակայն այդօրինակ ամուսնությունը ևս չէր բացառվում: Երիտասարդների փոխադարձ ճանաչման և ընտրության համար կարևոր դեր էին խաղում հարևանական կապերը, հարսանեկան ձեսերը, ժողովրդական տոներն իրենց ծիսակատարություններով ու խաղերով, ուխտագնացությունները և այլն: Նման պարագաներում նրանք հնարավորություն ունեին միմյանց հետ շփվելու, իրար ճանաչելու և ընտրություն կատարելու: Ընտրությանը հետևում էին միջնորդությունները, և այն իրականանում էր ծնողների հավանությունն արժանանալուց հետո միայն: Այս ամենով հանդերձ՝ զավակների ամուսնության հարցի լուծումը ծնողներին էր վերապահված:

Ամուսնության թույլատրելի տարիքը աղջիկների համար սահմանված էր 13-15 տարեկան, իսկ տղաների համար՝ 15-20: XIX դ. վեր-

ջերից այդ սահմանը մի փոքր փոփոխության ենթարկվեց՝ կապված բնակչության գրագիտության բարձրացման, տղաների մասնագիտական գործունեության, ինչպես նաև սոցիալական վիճակի հետ: Այդ էր պատճառը, որ երիտասարդների մի մասը ամուսնանում էր բավականին ուշ՝ 30 և ավելի տարեկան հասակում այն դեպքում, երբ աղջիկների ամուսնական տարիքը չէր անցնում 20-ից (դրանից մեծ տարիք ունեցող աղջիկը համարվում էր տանը մնացած), ինչի հետևանքով ամուսինների միջև տարիքային տարբերությունը կազմում էր 15-20 տարի:

Ալեքսպոլցին շատ լծախնդրությամբ ու մտևարկրկիտ էր մտնենում տղայի կամ աղջկա ամուսնությանը, ուստի հարսնացու ընտրելիս (ավանդաբար տղայի կողմից էր վերապահված նախաձեռնությունը) հաշվի էին առնում բազմաթիվ հանգամանքներ: Նախ՝ ուշի-ուշով ստուգվում էր ազգակցության աստիճանը՝ մինչև յոթ պորտ, քանի որ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը արգելված էր, ապա՝ դավանանքը, որովհետև խնամիական կապերը հայ առաքելականների ու հայ կաթոլիկների միջև չէին խրախուսվում, այնուհետև սոցիալական դրությունը՝ ձգտելով եթե ոչ հույն, ապա գոնե իրենց հավասար կարողության տեղ ընտանիքի հետ բարևկամանակ փնտրում էին նաև գրավիչ արտաքինով, առողջ, շնորհքով ու այլ բարեմասնություններով օժտված աղջիկ: Կարևոր էր համարվում հատկապես հավանական հարսնացուի մոր գործունք, և պատահական չէր, որ ավեքսպոլցիների շրջանում բավական արմատացած մի բանաձև էր գործում. «Մորը աշև, աղջկան ուզե»: Այսինքն՝ ապագա հարսնացուի մոր և մայրական կողմի բարեմասնությունները կամ թերությունները կարող էին վճռորոշ դերակատարություն ունենալ նոր ընտանիքի ձևավորման գործում: Եթե նախապես աչքի տակ համապա-

տախան թեկնածու չունեին, ապա անցնում էին աղջիկտեսի:²

Աղջիկ տեսնելը. Աղջիկ տեսնելը սովորաբար կազմակերպվում էր գարնանից մինչև աշուն: Տղայի մոտիկ հարազատներից 3-5 փորձառու, տարբեր տարիքի, տոնական հագնված կանայք գնում էին աղջկա տուն՝ ծանոթանալու: Եթե նախապես հարսնացուն որոշված չէր, կամ կոնկրետ աղջկա հասցե չունեին, ապա պտտվում էին քաղաքի թաղերով ու հարցնում, թե ո՞ր տանը հասած աղջիկ կա: Հարևանները սիրով պատասխանում, Երբեմն էլ առաջնորդում էին նրանց տուն՝ աղջկա տիրոջը շուտափույթ նախագրուշացնելով խնամախոսների գալստյան մասին: Վերջիններքը, տուն մտնելով, ուշիուշով գնում էին տան շեմից մինչև հյուրասենյակ՝ փորձելով բաց չթողնել ոչ մի մանրամասն, որովհետև տան ներքին հարդարամասնում մաքրությամբ զաղափար էին կազմում մոր, աղջկա և ընդհանրապես սովալ ընտանիքի մասին: Հյուրասենյակում հանդիսավորությամբ նստած խնամախոսները սպասում են աղջկան «առաջ բերելու», որը կատարում էր տան հարսը: Գեղեցիկ ու նոր շոր հագած հարսնացուն մոտենում էր հյուրերին, համբուրում նրանց ձեռքերը և գլուխը կախ՝ սպասում կարգադրության: Խնամիները նրանից ջուր էին ուզում՝ քայլվածքը, մատուցելու շնորհքը գնահատելու համար: Աղջիկն անխոս, դանդաղ քայլերով գնում էր և սկուտեղով քաղցրավենիքի հետ բաժակով կամ ջրամանով (մուշուրբա) ջուր հրամանում նրանց: Եթե աղջիկը կամ տունը դուր չէր գալիս, խնամախոսներն անմիջապես, առանց ջուրը խմելու և քաղցրավենիքը ճաշակելու, վեր էին կենում ու լուռ գնում: Այսպես աղջիկ տեսնելը կարող էր տևել մինչև 1-2 տարի:

Եթե աղջիկը դուր էր գալիս, ապա նրանք սկսում էին մանրամասն ծանոթանալ նրա ազգուտակի, ընտանիքի նիստուկացի, բնավորու-

¹ Հ. Գյուլեյցյան, տեսք 1, էջ 48:

² Հ. Գյուլեյցյան, տեսք 1, էջ 53:

³ Լ. Արսենյան, տեսք տեղում, հավելված նկ. 5:

թյան, տնտեսական վիճակի և այլնի մասին: Մի խոսքով, կարևորում էին դաստիարակությունը՝ ասելով՝ «բող հարքը նամուսով, վենձի (մեծի) ու պզուղի հարգն իմացող, պատվով, շնորքով, դոչախ եղնի, քիչն էլ չիրքին (տգեղ) եղնի, վնաս չունի, սիրուն Լրեսին փլավ չեն ուտե»: Երբ երկար-բարակ խորհրդակցելուց հետո որոշում են այդ աղջկան ուզել, նորից նույն խմբով գնում էին աղջկա տուն և աղջկա մորը հայտնում իրենց նպատակի մասին. նրանք միաժամանակ տեղեկություններ էին հայտնում իրենց ընտանիքի ու տղայի մասին և սպասում պատասխանի: Պատասխանը բավականին ձգձգվում էր, քանի որ աղջկա ընտանիքն էլ իր հերթին էր սկսում հետաքրքրվել փեսացուի ազգի, ընտանիքի ու ծնողների մասին: Եթե համաձայնվում էին առաջարկին, ապա խնամիների հետ պայմանավորվում էին, թե երբ են գալու խոսք անելու:

Խոսք անելը. Եթե երկու կողմերն էլ համաձայն էին, և որևէ խանգարող հանգամանք չկար, տղայի հայրը, հորեղբայրը, քեռին, երբեմն նաև ուստան (Էթե տղան արհեստ էր սովորում) հավաքվում էին սրճարանում, որտեղ հրավիրվում էին նաև աղջկա հարազատները: Այստեղ բոլորի ներկայությամբ տղայի կողմի ներկայացուցիչները օղիով (մեկ-մեկ գավաթ) *աջքայուսանք* էին խմում, որով խնամխոսությունը հաստատվում էր, այնուհետև շարունակվում էին իրենց կերտխոսումը: Դրանից հետո թույլ էին տալիս տղային ու աղջկան իրար տեսնել: Նախօրոք պայմանավորված ժամին աղջիկն իր հարազատներից մեկի հետ կանգնում էր եկեղեցու դռանը, տղան անցնում էր եկեղեցու մոտով ու տեսնում աղջկան: Խոսք անելուց հետո արդեն տղայի բարեկամները գնում են աղջկա տուն, որոշում նշանդրեքի (*հարսնատեսու*) օրը:

Նշանդրեք. Նշանդրեքի նախապատրաստությունը մեծ իրարանցում էր առաջացնում աղջկա տանը: Պատրաստվում էին, որքան հնարավոր է, լավ ընտրվել խնամիներից, բժա-

խնդրությամբ մաքրում ու կարգի էին բերում տունը, աղջկա համար նոր զգեստ (*հարսնատեսի դայրա*) էին կարել տալիս, հրավիրում էին հարևան ու բարեկամ կանանց՝ կերակուրներն ու թխվածքները պատրաստելու համար: Չըգտում էին առատ ու հարուստ տեսականով ուտեստ հյուրասիրել խնամիներին, որ ծաղրի առարկա չդառնան:

Կանայք ու տղամարդիկ առանձին սենյակներում էին նստում ու հյուրասիրվում: Մեղանը պատրաստում էին նախքան խնամիների գալը: Կանանց նախ հյուրասիրում էին թեյով (անպայման կիտրոնով), մուրաբայով, կոնֆետներով ու թխվածքներով: Գյումրու ավանդական գաթա, շաքարոլիում, սհանչարակի և այլն, հետո նոր ընթրիքի սեղան էին բացում:

Նախ խնամիներին, ապա հարազատներին տեղավորելուց հետո, մինչև կերտխոսումը, մեծ շուքով հարսին բերում էին սենյակ. փեսային տանում հարսի մոտ, ապա նվագով ու երգով առաջ բերում: Քահանան մոտենում էր նրանց, շարականներ էր երգում, ապա փեսային առաջարկում էր մատանին հագցնել հարսնացուի մատին, որից հետո արդեն նշանը համարվում էր պաշտոնական: Դրանից հետո նշանվածներին տանում էին տղամարդկանց սենյակն ու կանգնեցնում սեղանի վերին զլուխը՝ սկեսրայրի կողքին (Էթե սկեսրայր չունի՝ մեծ տեղոջ կամ ամենահարգված տարիքավոր բարեկամի): Սեղանի կառավարիչը կարգադրում էր խմել *թաժա ծաղիկների* կենացն ու բարեմաղթություններ անել՝ խաղաղ, երջանիկ, սաղջան, համերաշխ կյանք, ցանկանում «սաղ ըլին, բարով վայելին, հեչ գեչ օր չտեսնին, օխտը որդով սեղան նստին, մե բարձի ձերանան, միշտ ուրախ սեղաններ ունենան» և այլն:

Նշանվածների կենացից հետո խմում են նրանց ծնողների կենացը, այնուհետև հերթականությամբ ներկաներինը: Մի քանի կարևոր կենացներից հետո հարսին տանում են կանանց սենյակ, որտեղ նա նստում էր սկեսրոջ կողքին, բայց չէր մասնակցում հյուրասիրությանը, քանի որ դա անպատշաճ էր համար-

վում: Փեսան ևս հարսի գնալուց հետո նստում էր քավորի մոտ և մասնակցում կերտխոսման՝ միայն խիստ գուսպ ու ծանր:

Լուսաղեմին սեղանը կամաց-կամաց փոքացնում էին՝ թողնելով մի սեղան, կանայք միանում էին, ու սկսվում էին պարերը. նախ մեկ կամ երկու հոգով, ապա բռնում էին շուքը-պարը: Երբ լույսը բացվում էր, անկախ նրանից ամառ է, թե ձմեռ՝ անպայման դուրս էին գալիս բակ կամ փողոց (Էթե բակ չունեին), նվագել էին տալիս ու երգում «Առավոտ լուսո»-ն: Դրանից հետո բոլոր հյուրերը գնում էին, միայն փեսային աներանք պահում էին, որ մոտիկից ճանորանան, իսկ նշանվածներին առանձին էին թողնում, որ իրար հետ խոսեն, իրար հասկանան:

Տոներին փեսայի ընտանիքի կանայք այցելում էին իրենց հարսնացուին և, Էթե աղջկա ծնողները համաձայնվում էին, նրան մի քանի օրով իրենց տուն էին տանում, միասին գնում ուխտ կամ մոտակա սրբավայրերը: Յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ տղայի բարեկամները հարսին որևէ նվեր էին տանում, գերազանցապես ոսկեդեղն կամ արծաթեդեղն՝ աշխատելով մինչև հարսանիք հարսի զարդարանքը լրացնել: Հարսին տալիս էին ամուսնական մատանի (*կալցո*), *բեյի մատնիքը*՝ անպայման թանկարժեք քարերով (*բախչալի*), *փերուշան* (մարգարտաշար), Էթե ունեոր էին՝ նաև ժամացույց: Մնացած զարդերը տալիս էին հարսանիքին: Աղջկա կողմի բարեկամները նվիրում էին օծիտի պակաս մասերը՝ ամեն կերպ աշխատելով լրացնել տարիների ընթացքում հավաքած օծիտը:

Փեսառես. Հարսնատես-նշանդրեքից հետո տղայի կողմը, Էթե հնարավորություն ուներ, հարսի հարազատներին հրավիրում էր իրենց տուն: Թե՛ հարսնատեսը, թե՛ փեսատեսը բարեկամներին փոխադարձ ճանաչելու ու մտերմանալու, երկկողմանի կապն ամրապնդելու միջոց էր: Աղջկա հարազատները անպայման կարող էին գնում փեսայի տուն՝ տանելով

նրա համար պատրաստված նվերները. դրանք դնում էին սինիների մեջ կամ կապում թանկարժեք կտորից կարված կապոցով (*բոխչա*): Այստեղ ևս, ինչպես հարսնատեսին, առատ կերտխոսում ու խնջույք էր կազմակերպվում:

Խոսք կտրել (քասաբիչա). Խոսք կտրելը հարսանիքի օրն ու պայմանները որոշելու ծեսն էր: Փեսայի հայրն իր մի քանի հարգված ու տարիքավոր հարազատների հետ գնում էր հարսի տուն՝ որոշելու հարսանիքի օրն ու հարսնատի մասնակիցների թիվը, օժիտը տանելու օրն ու այն բերողների (*ջեկզկոր*) թիվը: Սովորաբար աղջկա կողմը զիջում էր խնամիներին ու համաձայնում նրանց առաջարկներին: Այս արարողությանը, որի ժամանակ ևս հյուրասիրություն էր լինում, պարտադիր մասնակցում էին հարսնացուի հորեղբայրներն ու քեռիները, որոնց կարծիքը հաշվի էր առնվում բանակցությունների ժամանակ:

Հարսանիք. Խոսք կտրելուց հետո երկու կողմի ընտանիքներն սկսում են պատրաստությունները, որի ժամանակ նրանց օգնում են մոտ հարազատներն ու հարևանները: Աշխատանքների ողջ ընթացքն ուղեկցվում էր ուրախ գրույցներով, կատակներով, երգերով ու պարերով: Նախօրոք թխում էին հացը, պատրաստում էին գաթան, որն ուղարկվում էր փոքր մեկ: Նախքան հարսանիքը՝ մեկ կամ երկու օր առաջ, կազմակերպվում էին հարսնաբաղնիքն ու փեսաբաղնիքը, քանի որ երկու նորապսակները պետք է մաքրուր մտնեին նոր կյանք:

Փեսաբաղնիքի ծեսը կատարվում էր քավորի առաջնորդությամբ, տղայի երիտասարդ ազգականների ու ընկերների մասնակցությամբ՝ ուղեկցվելով երգով ու պարով: Նախօրոք բաղնիքում պատվիրում էին առանձին տեղ, վերցնում էին ուտելիք ու խմիչք, ինչպես նաև փեսայի նոր ներքնաշորերը, որ նախապես ուղարկում էին աներանք: Բաղնիքում էր կատարվում նորափեսայի նաև սամրվելու արարողությունը, քանի որ նախքան ամուսնա-

նալը (Եթե փեսան տարիքով չէր), սովորության համաձայն, սափրվելու իրավունք չուներ: Ամբողջ ծախսը իր վրա էր վերցնում քավորը, որը դրանից հետո այդ ընտանիքի ամենապատվավոր ու հարգարժան բարեկամն էր դառնում:

Շատ հանդիսավոր էր անցնում նաև հարսնաբաղնիքը, որը կազմակերպվում էր հարսանիքից 2-3 օր առաջ: Այս դեպքում նա հարսի մայրը և մոտ հարազատները նախապես հանդերձարանում ու լողատեղակում ամենահարմար տեղերը պահել էին տալիս և հանդիսավորությամբ ներս մտնում: Նախքան լողանալը հանդերձարանի նստարանի վրա սփռոց էին փռում, վրան շարում և հետո վերցրած ուտելիքը և սկսում նախաճաշը. հրավիրվում էին մասնակցելու նաև բաղնիքի աշխատողներն ու ներկաները: Կերուխումի ընթացքում կատակում էին, միմյանց բարեմատրանքներ հղում, մի խոսքով՝ ուրախանում: Նախաճաշից հետո նոր սկսում էին լողանալ. ընդ որում բոլոր հարազատները ցանկանում էին իրենք լողացնել հարսնացուին: Բաղնիքից հետո պարտադիր ֆայտոնով էին վերադառնում տուն, որտեղ դարձյալ սեղան էր բացվում կանանց համար:

Օծիսը. Հարսանիքի նախորդ օրը, համաձայն ավանդույթի, ուղարկում էին օծիսը: Հարսի մայրը հրավիրում էր հարևան ու բարեկամ կանանց և աղջիկներին, մեկ առ մեկ ցույց էր տալիս արդեն պատրաստի օծիսը՝ սկսած ամենամանր իրերից մինչև խոշորները: Միջին կարողությունների տեր ընտանիքում որպես օծիս տալիս էին բրդից անկողին (վերմակ ու ներքնակ՝ 20կգ-ից ոչ պակաս), փետուրից բարձեր՝ մետաքսյա (բաշանի) կամ բրդյա ծաղկավոր երեսներով, 2 մութաքա, 2-3 թախտի բարձ՝ թավշյա, ասեղնագործ երեսներով, սպիտակեղեն, սրբիչներ, ներքնագգեստ, թաշկինակներ (6 կամ 12 ձևով)՝ բոլորը ժանկազարդ և ասեղնագործված, բրդյա ու մետաքսյա կտորներ, շքազգեստներ ու վերաբլու՝ բոլորովին նոր, բամբակյա կամ բրդից գուլպաներ՝ նախատեսված ոչ միայն հագնելու, այլև նվեր

ների համար, ինչպես նաև գորգ կամ կարպետ, սպիտակեղենի դարակներով պահարան (կոմոդ): Բացի այս, տալիս էին նաև բաղնիքի պիտույքների համալիր, որի մեջ մտնում էին գլխիսին շուր ցցեղու պղնձյա թասը (*եղակ*), նալիկները և երկու բոխչա՝ մետաքսից (հագուստի համար) ու սպիտակ բամբակյա կտորից (սպիտակեղենի համար) իրենց պարագաներով:

Օծիսի հետ դնում էին մեծ քանակությամբ նվերներ՝ վերնաշապիկներ, գուլպաներ, երեսաբիչներ, թաշկինակներ, գլխի շալե-ծածկոցներ և այլն, որոնք նախատեսված էին սկեսարանց ընտանիքի անդամներին նվիրելու համար:

Օծիսը ցուցադրելուց հետո հարսներից մեկ-երկուսը (առավել շնորհքովները) պահարանի (*կոմոդ*) դարակներում խնամքով դասավորում էին իրերը, փակում ու բանալիներն ուղարկում սկեսրոջը: Հարսանիքի նախորդ կամ նույն օրվա ցերեկը գեղեցիկ, կարմիր կառքեր էին բերում և օծիսը դասավորում գրանց մեջ. մեկում միայն կոմոդը, իսկ մյուսում՝ անկողինը (այնպես որ անալյաման երեսք անկողնու երեսը), գորգը կամ կարպետը, բարձերն ու մութաքաները: Ցուրաքանչյուր կառքի երկու կողմում՝ ոտնատեղին, կանգնում էին 12-14 տարեկան տղաներ, իսկ ավելի մեծին՝ մոտ 16 տարեկան տղայի, հանձնարարում էին օծիսն անփորձանք տեղ հասցնել: Երբ օծիսի կառքերը դանդաղ, հանդիսավոր երթով ուրախ դիմավորում ու լուր էին տալիս փեսայի տանը՝ *ջեկը բերին* կանչելով: Փեսայի տանից դուրս էին գալիս, կառքերը բեռնաբափում և մեծ գրուշուրությամբ տանում տուն, որ ոչինչ չլիտրվի: Փողով ու քաղցրեղենով վարձատրում էին օծիսը բերող տղաներին, իսկ կառապաններին օղի էին հյուրասիրում ու բաց թողնում:

Փեսայի մայրը նույն օրը, իսկ ընդհանրապես հարսանիքից մեկ-երկու օր հետո, հրավիրում էր իր մոտիկ հարազատներին ու հարևաններին՝ հարսի օծիսը ցուցադրելու: Ներկաները գոգում էին հարսի մոր առատա-

ձեռնությունը, ճաշակը, կարողների ու ասեղնագործողների ձեռքի շնորհքը, հիացմունք արտահայտում ու բարեմաղթություններ ասում՝ «Բարով, ուրախութենով հագին, էս բեռածը էին էղնի, հագարը՝ թածա, էդ լավ շորերն ու մեջ հարսը դոչ մանչ բերե» և այլն:

Հարսանեկան արարողակարգ. Հարսանիքները և՛ մասամբ կատարվում էին ձմռանը, շաբաթ օրը՝ երեկոյից մինչև լույս, շատ դեպքերում՝ նաև կիրակի ցերեկը: Հարսանիքի մասնակիցները՝ ազգականներն ու հրավիրյալները, հավաքվում էին վաղ առավոտից: Հրավիրել կատարվում էր բանավոր, մինչև XIX-րդ դեղերը. դրանից հետո ներմուծվեցին հարսանեկան հրավիրատոմսերը, որոնք սրբապարզում էին տեղի տպարաններում: Հյուրերի հավաքվելուն պես երաժիշտները (չալ-դըջիք) սկսում էին նվագել, երգել ու ուրախացնել ներկաներին: Սովորության համաձայն կանայք ու տղամարդիկ առանձին սեղաններում էին նստում, որտեղ նրանց համար արդեն պատրաստ էին ուտելիքներով լի սեղանները: Հացկերույթն սկսվում էր, ըստ սովորույթի, օրհնություններով ու բարեմաղթություններով, որից հետո ազարները քավորի ղեկավարությամբ երգով ու նվագով անցնում էին փեսային շոր հագցնելու հանդիսավոր արարողությանը:

Փեսայի հարսանեկան հագուստը ձևավորով չէր տարբերվում ավանդական տարազից, միայն նոր էր և թանկարժեք կտորներից կարված: Վերցնելով փեսայի հագուստի որևէ մաս և ցույց տալով շքապատողներին՝ քավորը բարձր ձայնով ասում էր՝ «Տես՞ք՝ մեր թագվորն ինչ ունի», բոլորը բացականչում էին՝ «Ի՛նչ ունի», քավորը պատասխանում էր՝ «Շապիկի, բամբակը բերած է Հնդստանից, թելը մասած է Մոսկովում, փաթուխեն գործած է Մոլդովի ֆաբրիկայում, կարված է Թիֆլիզում. ասենք շնորհավոր»: Հանդիսականները կանչում էին շնորհավոր, իսկ երաժիշտները երգում էին. «Ասենք շնորհավոր, ասենք շնորհավոր, մեր թագվորի շապիկը շնորհավոր»: Նու-

յնը կրկնվում էր արխալուղը հագցնելիս, այս դեպքում ասվում էր. «Լավ դոշով արխալուղ, խաա լաստիկից, Ջահրոնց ուստա Մուկուչի կարած», և երգում էին. «Ձա՛յ նագերով, նագերով, սանթուրներով, սագերով, ընկերների խոսքերով հագցրեք, հա՛յ, հագցրեք, չգիտե, հասկացրեք»¹: Այսպես, յուրաքանչյուր զգեստ գովելով, հագցնում էին փեսային: Ջահելները փորձում էին գողանալ շորերից որևէ մեկը, որպեսզի քավորը իրենց նվեր խոստանա, իսկ քավորն իր հերթին աշխատում էր թաքս հագցնել, որ ուրախ ու զվարճալի անցնի այդ արարողությունը: Հագնվելուց հետո փեսայի մայրը որդու ուսին գցում էր կանաչ *կոսպանդը*²՝ մի մեծ քառակուսի գործվածք, որը կապվում էր թևատակին:

Յերեկը *հարսնառը* (հարսին բերողներ) փեսայի, քավորի, ազարբաշու ուղեկցությամբ մի քանի կառքերով շարժվում էին հարսի տուն: Հատկապես գեղեցիկ էր զարդարվում նորապսակների կառքը՝ լավ ծածկոցներով, ձիերի գլուխներին անցկացված զանգակներով և այլն: Երբ բավականաչափ մոտենում էին խնամոնց տանը, փեսայի բարեկամներից 12-14 տարեկան մի տղա՝ *հարսանքի աղվեսը*, վազելով գնում էր հարսի տուն՝ հայտնելով, որ հարսնառն եկավ: Հարսի հայրը շտապում էր խնամիներին դիմավորելու, որոնց տեղ հասնելուն պես սկսվում էին նվագը, երգն ու պարը: Հարսի մայրը փեսայի մյուս ուսից, խաչաձևելով կանաչ կոսպանդը, կապում էր կարմիրը: Այդպիսով, երկու ծնողները ապահովում էին իրենց նորապսակների պայծառ ու ծաղկուն ապագան, քանի որ կանաչ կարմիր գույները հայոց մեջ խորհրդանշում են կյանքի հարատևությունն ու սերնդաշարունակությունը, որի վառ օրինակն է հայոց մեջ տարածված «Բարով կանաչ-կարմիրը կապեն» օրհնանք-մաղթանքը:²

¹ Խ. Ջահրիյան, էջ 807-4:

² Մ. Հայրությունյան, *Անեծի և օրհնանքի մասերը հայ բանասիրության մեջ*, Եր., 1975, էջ 159:

Այնուհետև երկու կողմի էրիտասարդները մրցման մեջ են մտնում: Փետայի կողմից բերվում էր սինի, որի մեջ դրվում էին թանկարժեք կունֆետներ, երկու շիշ օղի կամ կոնյակ, հարսնացուի՝ քավորի բերած շորերը, նվերներն ու զարդերը՝ գլխի հարդարանքի մասերը՝ ջուխա շերիդ, ջավշակ (արանք մարգարտաշարից կախվող ոսկյիններն են), ոսկե շղթա, բիլազուկ, կրծքի ոսկե քորոցներ, բարեկամների բերած ոսկե մատանիները և այլն: Մետաքսյա բոխչալի մեջ դրված սինին, գլխներին դնելով ու մեկը մյուսին փոխանցելով, մոտ մեկ ժամ պարեցնում էին, նոր մտնում ներս:

Նորահարսը մինչև հարսնաօղի գալն արդեն հագնված էր լինում, բացառությամբ գլխի հարդարանքի, որը բերում էր քավորը: Հարսի հագուստը նա ավանդական էր, սակայն խիստ վառ գույների համարությամբ՝ կապույտ, կա՛նաչ, կարմիր մետաքսե կամ թավշյա կտորներից, ոսկեթել հարուստ ասեղնագործությամբ, մարգարիտներով ու թանկարժեք քարերով ընդելուզված, ոսկյա զարդերով զարդարված: Ինչպես փետային, այնպես էլ հարսին, հագուստի յուրաքանչյուր մաս հագցնելով, երգով գովում էին, շնորհավորում ու բարենախոսներն հղում նրանց: Գլուխը հարդարելուց հետո գցում էին երկու՝ կարմիր և սպիտակ մետաքսե քող, մեկը՝ մինչև կրծքամաս, որը ծածկում էր երեսը, և մյուսը՝ ուներն ի վար:

Փեսան քավորի առաջնորդությամբ գնում էր *փնջատուն* (հարսի սենյակը) ու դուրս բերում հարսին: Նրանց միասին տեսնելով՝ ներկաներն ընդունում են ուրախ բացականչություններով ու բարենախոսություններով: Մոտ մեկ ժամ ուրախանալուց հետո հարսնացուի ընտանիքի ծխատեր քահանան հարսի ու փետայի ձևնադրումն էր կատարում, որից հետո հարսանքավորները շարժվում էին դեպի եկեղեցի: Այստեղ քահանան նորապսակներին կանցնեցնում էր բեմի առաջ, իսկ նրանց կողքերին՝ մեկական կերոն բռնած փոքրահասակ աղջիկների: Քավորը նրանց գլխին խաչ էր բռնում, ու քահանան կատարում էր պսակի

կարգը՝ կարդալով համապատասխան շարականներ ու աղոթքներ, որից հետո հարսի ու փետայի պարանոցին կարմիր ու կանաչ ուրուն թելերից նարոտ էր կապում, որը քանդվում էր առագաստ մտնելուց առաջ: Նարոտը նա ուներ ամուսնական գույգի սերնդաշարունակման ունակությունն ապահովելու և շրջապատի վնասաբեր ուժերի ազդեցությունից նրանց զերծ պահելու խորհուրդ:

Պսակի ձեսի ավարտից հետո բոլորը (այդ թվում նաև քահանան) դուրս էին գալիս եկեղեցուց ու նվագով վերադառնում տղայի տուն: Այս անգամ էլ բոլորից շուտ տեղ էր հասնում *աղվեսը* և հայտնում, որ *պսակն եկավ*: Այդժամ էրիտասարդ տղաները (ազարները) նախապես զարդարված՝ վզից զանգակ կախած, եղջյուրներին՝ գունավոր ժապավեններ կամ ծաղիկներ կապած խոյ էին բերում, կառքի առջև պատկեցնում՝ որպես մատաղ հարսի ու փետայի առողջության և երջանկության համար: Քավորը նրանց փող էր նվիրում և մատաղացուն ողջ ու կենդանի վերադարձնում տիրոջը: Փետայի մայրը դուրս էր գալիս նրանց ընդառաջ ավանդական լավաշով և նորապսակներին համբուրելուց ու «բարով վայելեք» մաղթանքից հետո լավաշը գցում նրանց ուսերին: Այնուհետև նորապսակներին հերթով մտնում էին հարազատները, համբուրում ու պարելով հեռանում: Մոտ մեկ ժամ բակում երգելուց ու պարելուց հետո մտնում էին տուն: Տան դռան վերևում քավորը պահում էր ձեռքի սուրբ, որ նորապսակները, դրա տակով անցնելով, մտնեն ներս (դրանով նորապսակներին պաշտպանում էր չար ու անբերույթ ուժերից՝ չարքերից), իսկ սկեսուրը շեմին երկու ափսե էր դնում, որ հարսն ու փեսան ներս մտնելիս ափսեները կտորեն՝ դարձյալ չարը խափանելու նպատակով: Հարսին ու փետային քավորն առաջնորդում էր սեղանի վերին գլուխը, որտեղ վերևում փակցված էր հարսանեկան վենդելը՝ նորապսակների առուններով:

Ալեքսանդրապոլի հարսանեկան սեղանը կապես տարբերվում էր իր հարուստ ու բազ-

մազան տեսականիով, դրա մեջ մտնում էին տար ու սառը խորտիկներ, թխվածքներ, ոգելից ու զովացուցիչ խմիչքներ: Մառը խորտիկներից դրվում էր տնայնագործ երշիկեղեն (սուջուխ), ապխտած միս (բաստուրմա), խաշած հավ ու ձուկ՝ սառը վիճակում, թթուներ, կանաչեղեն, բանջարեղեն, պանիր ու կարագ՝ կողքին շաքարավազով (խմելիս անպայման կարագ էին ուտում, որ չհարբեն): Տար ուտեստներից ընդունված էին խաշլաման (միայն միսը), տարբեր փլավները, զուտ հարսանեկան սեղանի համար՝ փռում կարմրացված տոնական զարդարուն գառը, որը սկուտեղով դրվում էր սեղանի մեջտեղում, ի դեպ, պոզերի արանքում դնում էին հարսի ու փետայի՝ հատուկ շրջանակով երիզված նկարը (XIXդ. կեսերից սկսած), իսկ շուրջը շարում խնձորներ՝ վրան ամրացված վառվող մոմերով: Մեծ էր նաև խմիչքների տեսականին՝ գինի, օղի, կոնյակ, լիմոնադ, գարեջուր, թան: Մեղանի ճոխությունը, սպասարկման մակարդակը կախված էին հարսանիքի տիրոջ սոցիալական դիրքից և ֆինանսական հնարավորությունից:

Ողջ հարսանիքի ընթացքում փետային իր խորհուրդներով օգնում էր քավորը, որը սովորաբար համեմատաբար տարիքով, փորձված ու հարզված անձնավորություն էր: Քավորի բնորության հարցում գյումբեցին խիստ բծախնդիր էր և աշխատում էր, որ նա լինի հարզված, հեղինակավոր, բարոյական, բարեխիղճ, ավանդական ընտանիք ունեցող մարդ: Քավորի պաշտոնը ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն, մեծ եղբորից փոքրին: Քավորը տան ամենահարգի ու ամենամոտ անձնավորությունն էր, որի նկատմամբ սանամերը մեծ ակնածանք ուներ. դեմքը բաց չէր երևում, հետը չէր խոտում:

Հարսանեկան արարողությունների մյուս կարևոր պաշտոնը ազաբբաշունն էր, որը նույնպես ընտրվում էր մինչև հարսանիքը: Ազաբբաշին փետայի չամուսնացած հարազատներից կամ ընկերներից էր ընտրվում, նա ղեկավարում էր երիտասարդների խումբը, որը

մասնակցում էր փեսաբաղնիքին, գնում հարսին բերելու և ողջ ընթացքում զբաղեցնում էր փետային: Ազաբբաշու նշանը կունֆետներով, չրերով, գույնզգույն ժապավեններով ու ծաղիկներով զարդարված թուրն էր, որը նա ձեռքից բաց չէր թողնում մինչև հարսանիքի վերջը: Մովորաբար հարսնացուի տանը նրա համար պատրաստում էին ուտելիքներով լի կապոց՝ *ազաբբաշու մարմա*, որը բացվում էր հարսանիքի հաջորդ օրը:

Հարսանեկան սեղանը կառավարելու համար ընտրում էին սեղանապետ կամ հացերեց (թամադա), որը պետք է լիներ հարզված, ճարտար լեզու ունեցող, զվարճախոս ու ղեկավարելու ունակությամբ հայտնի մարդ. նա պետք է այնպես հմտորեն կառավարեր սեղանակիցներին, որ ոչ ոք չանտևսվեր, դժգոհ չմնար ու անախորժություններ, հատկապես վեճեր չծագեին: Մեծ հարսանիքները լավ կառավարելու համար նա իրեն օգնականներ էր նշանակում: Հատկապես կարևոր էր պարի կառավարիչը, որը, որպես կանոն, լինում էր իր պարով ու երգով աչքի ընկած երիտասարդներից մեկը: Վերջինս հետևում էր, որ բոլոր կենացները ծաղկեցվեն, որոշում էր, թե երբ սկսեն պարել, ու պարի էր հրավիրում հյուրերին: Հարսանիքում պարում էին բոլորը, անկախ տարիքից ու սեռից, կային զուտ կանանց, տղամարդկանց, նաև խառը պարեր: Տղամարդկանց մենապարը *տրնգի* կոչվող թեք պարն էր, կանանցը՝ *միրզեի* կոչվող դանդաղ պարը, իսկ նորահարսի մենապարը կոչվում էր *ձանդր պաթ*: Մյուս պարերը, որոնք ընդունված էին հարսանիքներում (նաև այլ տոներին), խառը գուգապարերն ու շուրջպարերն էին, որոնք հայտնի էին *դուզ պար*, *վերվերի*, *շորոր*, *յետ ու առաջ*, *չեմպերմի*, *շավալի* և այլն. դրանք բոլորն էլ ուղեկցվում էին համապատասխան երգով ու նվագակցությամբ:¹

Հարսանիքին շուք տվողն ու ուրախացնողը երաժիշտներն էին (*չաղդոնք*), որոնք

¹ Խ. Տանիքյան, էջ 8076:

ջանք չէին խնայում հյուրերի տրամադրությունը բարձրացնելու և նրանց պահանջները կատարելու համար: Իրենց աշխատանքի համար նրանք վարձատրվում էին հյուրերից ստացված գումարով՝ շաբաշու, որը երբեմն բավականին մեծ թիվ կր կազմում:

Հարսանքավորները քեֆը շարունակում էին մինչև լույս և երբ բոլոր կենացները վերջացնում էին, հավաքում էին մեծ սեղանը, թամադային «գահընկեց» անում, և նոր քավորը հարսին պարի էր հրավիրում: Հարսի պարը խիստ կանոնակարգված էր, սկզբում պարում էին հարսն ու փեսան, հետո նրանց միանում էին իրար ձեռք բռնած երիտասարդ ամուսնացած կանայք ու տղամարդիկ, որոնք, վառված մոմերը ձեռքներին, փակ շրջան էին կազմում նորապսակների շուրջը ու դանդաղ պտտվելով պարում՝ միաժամանակ երգելով մանիերներ: Չամուսնացածներն ու այրիները պարին չէին մասնակցում: Երբ հարսին ու փեսային հանում էին պարից, պարաշարը մեծանում էր, միանում էին ազգային ու սկսում արագացնել պարի ընթացքն ու անցնել *վերվերի*: Վաղ առավոտյան արևածագին, դուրս էին գալիս տանից, կանգնում դեմքով դեպի արևելք ու երգում «Առավոտ լուստ»-ն, այնուհետև անցնում շուրջպարի. բոչարիով ու վերվերիով ավարտելով հարսանիքը՝ հյուրերը գնում էին հանգրտանալու:

Հարսանիքի տերերը նույնպես մի որոշ ժամանակ հանգստանալուց հետո պատրաստվում էին *ջեզվորներին* ընդունելու. նրանց համար նոր սեղան էին գցում ու նորից շարունակում կերուխումը: Այդ գիշեր նորապսակները առագաստ էին մտնում և առավոտյան, երբ տեսնում էին հարսի անարատությունը, նորից քեֆ ու ուրախություն էր կազմակերպվում: Սավանը կարմիր խնձորների հետ ուղարկվում էր աղջկա մորը՝ որպես աջքալույս ու շնորհավորանք, որ բարոյական ու մաքուր աղջիկ է մեծացրել: Աղջկա մայրը կանչում էր մոտիկ հարևան կանանց ու հարազատներին,

կազմակերպում հյուրասիրություն և խնձոր բերողներին նվերներով ճանապարհում:

Այդ օրը փեսայի տանը բացվում էր *ազաբաշու մարմեն* (թաշկինակը), որին մասնակցում էին երիտասարդները: Այն ուղեկցվում էր զվարճություններով, կատակներով, ծիծաղով: Երբեմն հարսի տանը թաշկինակի մեջ լցնում էին ոսկոր, կաղամբի կոթ և այլ մթերքներ՝ զվարճություն պատճառելով ներկաներին:

Հարսանիքից մի քանի օր հետո փեսայի հարազատները՝ հարս ու աղջիկ, նորահարսին տանում էին բաղնիք, որը նույն ձևակարգով էր անցկացվում, ինչպես հարսանիքից առաջ կազմակերպված հարսնեղանիցը:

Հարսանիքի հաջորդ կիրակի օրը՝ ցերեկով, հարսի մայրը ազգական կանանց հետ աղջկա հագուստն ու կոշիկները (մինչ ամուսնությունը հագած) տանում էին սկեսրանց տուն, որ աղջիկը տան միջի շորերը հագնի, իսկ օձիտինը պահի տոն օրերին:

Պարձ. Հարսանիքից հետո, նայած սկեսրանց տրամադրության, հարսին ու որդուն թույլ էին տալիս այցելել հարսի հոր տուն: Բացի այս այցելությունից, աղջկան ծնողները դարձ էին տանում՝ մեկ կամ երկու շաբաթ պահում իրենց տանը: Այդ ընթացքում փեսան կարող էր այցելել աներանցը: Նորահարսին մեծ դարձ էին տանում Զատիկին (դարձը տևում էր 15 օրից մինչև մեկ ամիս), որից մեկ շաբաթ առաջ աղջկա մայրը ազգական կանանց հետ գնում էր խնամոնց տուն և ստանում սկեսրանց թույլտվությունը: Երբ ժամանակը լրանում էր, այս անգամ սկեսուրն էր գնում խնամիների տուն՝ իրենց հարսին հետ տանելու: Այլընտրանքաբար դարձ գնալուն ասում էին «հարը դավթարները պատռեց», այսինքն՝ ինչ դժգոհություն, գանգառ ուներ, կարող էր բարձրաձայն պատմել: Այս դեպքում շատ կարևոր էր հարսի մոր դերը, որը խրատում, հանգրտացնում էր աղջկան, որ անախորժություններ չստեղծվեն ընտանիքում:

Մունդ և մկրտություն. Կնոջ ամենակարևոր գործառույթը երեխա բերելն ու դաստիարակելն էր, որով պայմանավորված էր նրա տղան ու դերն ընտանիքում ու հասարակության մեջ: Երեխայի բացակայությունը կնոջ համար ամենամեծ դժբախտությունն էր, որը կարող էր բերել ամուսնալուծության: Այդ էր սլատառը, որ երեխայի ծնունդը ամենամեծ ուրախությունն էր ընտանիքի համար: Չձևված երեխայի սեռը որոշելու հետաքրքիր եղանակներ էին կիրառվում բնակչության մեջ: Այսպես, հաց թխելիս հացթուխը մի գունդ խմոր թոնիրն էր գցում ու դիտում. էթե գունդն առանց պտուղվելու ուռչում էր, դա նշան էր, որ արու զավակ է ծնվելու, իսկ էթե պատռվում էր՝ աղջիկ: Կամ երբ հոդի կինը նստած տեղը ոտքերը հեռու է դնում, ուրեմն աղջիկ է բերելու, իսկ էթե հավաքված ու ձգված՝ տղա: Եթե հոդի կինը շապիկ կարելու ժամանակ տղամարդու հանդիպելիս ձեռքի կարը անզիտակցաբար գոտիկն է խրում, ուրեմն տղա կծնվի: Եվ վերջապես, էթե հոդի կնոջը անսպասելի հարցնեն, թե ինչու են ձեռքերը կեղտոտ, և նա ձեռքերի երեսին նայի, տղա կծնվի, իսկ էթե նայի բռի մեջ՝ աղջիկ:

Հիվանդանոցների բացակայության պայմաններում ծննդաբերությունը կատարվում էր տունը տատմերների (*դայկի*) օգնությամբ: Ընդունված չէր մանկաբարձ բժիշկ կանչել, քանի որ դա մեծ ամոթ էր կնոջ համար, որը նախընտրում էր մեռնել, քան դիմել բժշկի: Ավելի ուշ, համեմատաբար կիրթ ընտանիքներն սկսեցին դիմել մասնագետների՝ մանկաբարձուհու և բժշկի, բայց հասարակ ժողովուրդը շարունակում էր վստահել փորձառու տատմերների: Այդ դայկները տարիքն առած, փորձված, «մարդամիջի», տղամարդկանց ներկայությունից չքաշվող կանայք էին, որոնք գալիս էին անմիջապես, երբ սկսվում էին ծննդկանի երկուներից ցավերը: Վերջիններիս օգնությունը միշտ չէ, որ դրական ավարտ էր ունենում, լինում էին դեպքեր, երբ ծննդկանը մահանում

էր, բայց դրա համար դայեկին չէին մեղադրում, այլ կապում էին Աստծո կամքի հետ կամ համարում չարքերի գործ:²

Նորածնին ու ծննդկանին չար աչքից, չար նավից ազատելու համար դայեկը մի շարք հմայական միջոցներ էր կիրառում. շշի ծայրին մի սոխ էր անցկացնում ու դրանով խաչակնքում դուռը և դանակով տուն՝ նստում ծննդկանի անկողնու վրա, երեք անգամ կրկնում. «Մարիամ, է՛ս էմ ծանր, թե՛ դու»: Ապա շիշը դնում էր ծննդկանի բարձի տակ, երբ ծննդկանը ներս ու դուրս էր անում, շիշը հետև էր տանում, որ աչք չտան: Մանուկանին չար աչքից ազատելու համար ներս մտնողի դիմաց օդում փչում էին ու ասում. «Ուրբաթ օրվա մեռելի հողը աչքը լցվի»:³

Ազատվելուց անմիջապես հետո ծննդկանին այցելության էին գալիս հարազատներն ու հարևանները՝ նրա համար բերելով տարբեր սննդաբար կերակուրներ՝ ձվածեղ, խավիճ կամ նիշաստա (ածիկ), որ ուժերը վերականգնվեին: Մանուկանը և նորածինը համարվում էին հարամ՝ նրա ձեռքի հացին, օգտագործած իրերին ու հագուստին ձեռք չէին տալիս մինչև երեխայի կնունքը, որը կատարվում էր մեկ շաբաթ անց: Մանուկաբերությունից հետո ծննդկանը քառասունք էր պահում. տանից դուրս չէր գալիս, ամուսնու հետ չէր քնում, որը թերևս թուլացած օրգանիզմը վերականգնելուն նպաստող ժողովրդական միջոց էր:

Շաբաթվա մեջ երեխայի ծնողները տատմոր միջոցով *մե դանտըմ* շաբար (դանտը կունան շաբար էր՝ մոտավորապես 2-4 կգ-ի չափով) էին ուղարկում քավորի տուն և հայտնում կնուների օրը: Քավորը երեխայի համար որպես նվեր տանում էր ոսկյա կամ արծաթե խաչ, սպիտակ կտորից շապիկ կամ սպիտակ կտոր (*մեռոնլաթ*)՝ մկրտելուց հետո երեխային փաթաթելու համար և երկու հաստ մոմեր (կերոն):⁴

² Չ. Գրյուեցյան, տեսար 1, էջ 56:

³ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7273:

⁴ Չ. Գրյուեցյան, տեսար 1, էջ 57:

¹ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7270-7272:

Կնուների օրը ծխատեր քահանան էկեղեցում սպասում էր մկրտության արարողությունը կատարելուն: Եկեղեցի գնում էին մի քանի հոգով, երեխային բերում էր տատմերը՝ սպիտակ, ժանյակազարդ ու մաքուր տակաշորեքով, վերամակի մեջ փաթաթված ու քաշանի բոխչայով ծածկված: Այնտեղ նրանց դիմավորում է քավորն իր սոր, կնոջ ու երեխաների հետ: Քահանան կատարում էր մկրտությունը՝ մեջը մեռն կաթեցրած գոլ ջրով լի ավազանի մեջ մտցնելով մերկ երեխային, որից հետո հատում ու տալիս էր քավորին: Վերջինս երեխային փաթաթում էր մեռնկաթի մեջ, որից հետո քահանան մեռն էր քսում երեխայի ճակատին, ծնոտին, ձեռքերի մեջ ու կրծքին խաչ էր գծում՝ միաժամանակ քավորին հարցնելով. «Քավոր, երեխան ի՞նչ է խնդրում», որն իր հերթին պատասխանում էր. «Հույս, հավատ, սեր և մկրտություն»: Դրանից հետո երեխային նորից վերցնում էր դայեկը, հագցնում, փաթաթում ու տալիս քավորին: Շրախումբը վերադառնում էր տուն, քավորը երեխային բարեմաղթություններով դնում էր սանամոր գիրկը: Քահանան կարդում էր պահպանիչը, որից հետո բոլորը սեղան էին նստում: Եթե երեխան առաջինն էր, կամ աղջկներից հետո ծնված տղա, ապա ճաշկերույթը շքեղ ու առատ էր լինում, իսկ հակառակ դեպքում բավարարվում էին մի քանի բաժակ օղի խմելով ու մաղթանքներով: Կնուներից հետո ութերորդ օրը, երեխային մեռնից հանում էին լողացնելով, որի ջուրը չէին թափում. դրանով լվացվում էր ծնընդկանը, լվանում էին նրա հագուստներն ու հարամ ամանները, որից հետո նա այլևս անմաքուր չէր համարվում: Ընդհանրապես կնուները խիստ կարևորվում էր, և նորածնի հարազատները ձգտում էին շուտափույթ նրան կնքել, քանի որ անկնունք մահացած երեխային (իսկ հնում այդպիսի դեպքերը շատ էին) թույլ չէին տալիս թաղել գերեզմանոցում և ձև կատարել:

Մանկատանություն. Երեխայի ծնվելուց հետո մանկաբարձ դայեկը նախ կտրում էր

պորտը, և, եթե տղա էր, այն թաղում էին դրսում՝ որն է լուսավոր տեղ, եթե աղջիկ՝ տան կամ բակի մութ ու հեռավոր անկյունում՝ հավատարմով, որ այդպիսով տղան մեծանալով լուսավոր ճանապարհ կընտրի ու կդառնա աչքի ընկնող մարդ, իսկ աղջկը կլինի խոնարհ ու հեզ տանտիրուհի: Այնուհետև երեխայի գլուխն ու մարմինը շփում էին աղով, որը, ըստ ժողովրդական հավատալիքների, չարխափան հատկություն ուներ, բայց իրականում հակա-նեխիչ դեր էր կատարում:

Երեխային, անկախ սեռից, մինչև 4-5 ամսական ամուր բարուրում էին ու պատկեցնում փայտե օրորոցի մեջ: Երեխայի խանձարուրը (*բարուր*) բաղկացած էր ամենօրյա ու տոնական (մետաքսյա կամ սպիտակ բամբակյա կտորից և ասեղնագործված) բոխչաներից, շապիկից, եռանկյունաձև հողաթից (*ֆողշոր*), 1մ 30սմ չափի թևաշորից, տակաշորից, զԸԼ-խարկից, գլխաշորից և այլն: Օրը մի քանի անգամ երեխային հանում էին, տակը փոխում, նորից բարուրում, աչքերը կապում ու դնում քնելու: Ավանդաբար նորածին երեխայի տակ հող էին դնում սնահողը լավ տրորում, կոշտերը վերացնում էին, տաքացնում (խարկում), լցնում տակաշորի վրա, ծածկում *ֆողշորով* ու փաթաթում: Տաք հողը հանգստացնում ու թմրեցնում էր երեխային, ու նա երկար քնում էր՝ չխանգարելով տան անդամներին: Եթե, այնուամենայնիվ, նա լավ չէր քնում, անընդհատ լալիս էր, առանց պատճառն իմանալու խաշխաշի փոշի էին տալիս, որը թմրեցնում էր երեխային:¹

Մեռնից հանելուց հետո ամեն երեկո երեխային լողացնում էին, որ լավ աճի: Երեխային սովորաբար լողացնում էր տատը կամ փորձառու կանանցից որն է մեկը, որովհետև լողացնելը ուղեկցվում էր մերսումով, որը կատարվում էր մասնագիտորեն՝ մարմնի առանձին մասերն առանձին-առանձին ու հատուկ բառերի արտասանությամբ (երկնավզիկ, թեթ-

¹ Հ. Գրյուցյան, տեսր 1, էջ 62-63:

վաջրիկ և այլն): Նորածնի քառասուններից ու ատամ հանելուց հետո պատում էին նրա շապիկը՝ որպես վտանգի, փորձության հաղթահարում:

Մինչև քառասունը նորածինն չար աչքից պաշտպանելու համար բազմաթիվ գործողություններ ու արարողություններ էին կատարում՝ բարձի տակ դանակ, մկրատ ու ասեղ էին դնում, օրորոցի վրա աչքի ուլունք էին կախում և այլն: Երբ երեխան հիվանդանում էր, չէր աճում, նիհարում էր կամ անընդհատ լալիս, ասում էին «Լրեխեն կոխ է եղե», «չար հրեշտակն է գարկել», կամ «մեռելի շորշոփ է դիպել»: Ըստ գյումրեցիների՝ նորածինը *կոխ* կարող էր լինել, եթե տուն էր բերվել որն մթերք (հատկապես միս), ու երեխային վրան չէին դրել կամ դաշտանի մեջ գտնվող կին ու աղջիկ էր մտել, կամ եթե քառասունից մեջ գտնվող ծննդկան կամ չբեր կին էր եկել տուն, կամ եթե մահվան թափոք էր անցել, ու երեխային դուրս չէին բերել և այլն: Որպեսզի պարզեին, թե որն էր կոխի պատճառը, հարազատները եկեղեցուց մտնի մանրուք էին խընդրում, հալում ու իլիկի ծայրով ծորացնում էին ջրի մեջ (մտն էին թափում): Ստացված պատկերով գուշակում էին, թե ինչն է պատճառը, ու համապատասխան բուժում կատարում: Չահագան աղոթքներ էին կարդում երեխայի շորերի վրա, ու դրանք թողնում հազին, մեռելի դեպքում՝ մայրը, մի շիջ տաք ջուր վերցրած, երեխայի հետ գնում էր գերեզմանատուն, որտեղ նոր մեռել էր թաղված, այդ գերեզմանի վրա լվանում էր երեխայի ոտքերն ու ձեռքերը և անմիջապես հեռանում: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային այգու՝ Գորկայի տաքածքում հընում գերեզմանատուն էր եղել որտեղ թաղված էր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Չախալյանը, որի գերեզմանին էլ շատ ժամանակ տանում էին կոխ ընկած երեխաներին:²

4-5 ամսականից երեխային բարուրից հանում էին, ձեռքերն ու ոտքերը բաց պատկեց-

² Ն. Նիկողոսյան, էջ 7274-7275:

նում, որ նա կարողանա շարժվել ու կանաչկամաց ճանաչել հարազատներին: 6-7 ամսականից սկսած հացնում էին, գրկում, սովորեցնում պարզ գործողություններ կատարել, կանգնեցնում էին փայտե հատուկ հարմարանքի՝ *թեղիլի* մեջ, որ կանգնել սովորի: 8-9 ամսականից արդեն քայլեցնում էին *ճոնիկով*, այնուհետև ձեռքը բռնած՝ սովորեցնում էին քայլել: Ոտքի ելնելուց հետո՝ մինչև 5 տարեկան, նրանցով զբաղվում էին քույրերը տատի վերահսկողությամբ: Այդ տարիքից սկսած՝ արդեն տղաներին ու աղջկաներին սեռերին համապատասխան հագուստներ էին հագցնում:

Ընտանիքում հատուկ նշվում էր նաև առաջին ատամ հանելը, որի ժամանակ *ատամ-հատիկ* (ատամհատիկ) էին պատրաստում. խաշում էին ցորեն, սիսեռ, ավելացնում քիչ-միջ, խառնում իրար: Այդ օրը հավաքվում էին մոտ ազգականներն ու հարևանները, երեխային նստեցնում էին շորի վրա, գլխին լցնում այդ հատիկները, որը մեծ ուրախություն էր պատճառում թե՛ երեխային, թե՛ ներկաներին: Սովորության համաձայն՝ այդ ատամհատիկից բաժին էին ուղարկում այն մտերիմներին, որոնք ինչ-որ պատճառով չէին մասնակցել արարողությանը:

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՍՑԻՍԿԱՆ ՀԱՄԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փոխօգնությունը. Քաղաքում, ինչպես և ցանկացած հայկական գյուղում, հարևանների տները կողք կողքի էին, ինչը նպաստում էր նրանց միջև բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը: Հարևաններն ապրում էին մեկ ընտանիքի նման բաժանելով և՛ ուրախությունը, և՛ տխրությունը: Բոլորին էին հայտնի հարևանների ներընտանեկան դրությունը, ֆինանսական վիճակը և մասնավոր կյանքի այլ մանրամասներ: Որպես օրնք հարևանները հաշտ ու համերաշխ էին, պատրաստ միմյանց աջակցելու թե՛ հոգեպես, թե՛ նյութապես: Բարեկամին, հարևանին օգնելը

ուրախության և տխրության ժամանակ, կամ երբ ընտանիքը ի գորտ չէ միայնակ իր ուժերով իրականացնելու մեծ ջանք և աշխատուժ պահանջող որևէ աշխատանք, յուրաքանչյուրը համարում էր իր սրբազան պարտքը:¹

Ալեքսանդրապոլցու համար սովորական երևույթ էր հարևանից փոխարինաբար որևէ բան վերցնելը՝ «փոխ առնելը», միայն վերադարձնելու պարտադիր պայմանով, քանի որ պարտքը հետ չվերցնելը վիրավորական էր պարտատիրոջ համար: Հարևանները փոխ էին առնում «լավազ հաց» (հատով), շաքար (կտորով), յուղ կամ ձեթ (բաժակով), բրինձ (թասով), կոճի թել (ղուլաճով)՝ թևերը լայն բացած աջ ձեռքի մատներինց մինչև ձախ ձեռքի ծայրը մեկ դուլաճ էր), նավթ, լուցկի (տուփով), օճառ, ձու, մինչև անգամ՝ աթոր: Գործածելու համար վերցնում էին պղինձ, դուշխանա, սինի, մեծ (վենձ) առեղ, մկրատ, թեշիկ, խոնչա, գրտնակ, տաշտ, սանդղեք, սալա, սըրըղ (վացքի) պարանի հենաձող, վացքի պարան (չվան) և այլն: Հրավերքների կամ հարսանիքների ժամանակ հարևաններինց վերցնում էին սեղան, աթոռ, սփռոց, լամպ, բաժանիներ, գդալներ, ափսեներ և այլն: Չյուր գնալիս նույնպես հարևանից վերցնում էին հագուստեղեն՝ շալ, կոշիկ, վերարկու, նույնիսկ զարդեղեն՝ գլխի ոսկի, բիլագուլ, մատանի, թանթանա, չիթիլա: Մա շատ սովորական բան էր համարվում: Շատ անգամ, առավելապես վայելույշ երևալու համար տղամարդիկ էլ էին հարևանից վերցնում չուխա, արխալուղ, քյամար (արծաթ գոտի), կոշիկ, գլխարկ, նույնիսկ ժամացույց, որից մեծ մասամբ շատերն օգտվել չցիտելին: Մի խոսքով, ամանաթ էին վերցնում, որտեղից էլ ծագել է «ամանաթը տեղը գուրտ» դարձվածքը:²

Հարևանային և ազգակցական փոխօգնությունը լայնորեն կիրառվում էր հատկապես

տնային տնտեսավարման այնպիսի ձևերում, որոնք կանանց գործունեության ոլորտին էին վերաբերում և պահանջում մեծ աշխատուժ: Բնչպես գյուղում, այնպես էլ քաղաքում, ընտանիքները ձմռան համար նախապատրաստում էին մեծ քանակությամբ հաց, հացամթերք և կաթնամթերք հավաքում: Մի քանի հարյուր լավազ թխելու, տասնյակ կիրգրամներով արիշտա պատրաստելու համար հավաքվում էին հարևան-բարեկամ հարսներն ու աղջիկները և միասին, մեկ օրվա ընթացքում, գործն ավարտում: Փոխադարձ օգնությամբ էր կատարվում նաև մեծաքանակ բրդի գզումը: Եթե գուլպայի համար անհրաժեշտ բուրդը տանտիկիներն էին ի գորտ էին միայնակ զգել ու մանել, ապա ջեջիմի, կարպետի ու գորգի համար նախատեսված մեծաքանակ բուրդը լվանալը և հատկապես զգելը՝ առանց օգնության, անհնար էր:³

Բնչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում, փոխօգնության այդ ձևը հայտնի էր «մաճի» անունով: Հարևան-բարեկամների հարսներն ու միջին տարիքի կանայք, ովքեր հրավիրվում էին «քյունակ էնելու», առավոտ վաղ գալիս էին իրենց աստղերներով և նստում նախօրոք լավ ավլած, ջեջիմները գետնին փռած պատերի տակ: «Մաճի» անելը մեծ հանդիսավորությամբ էր կատարվում. ծերերն ու փոքրահասակ աղջիկները զգելից բուրդը խզում էին՝ ավելի հեշտ ու արագ զգելու համար, մյուսները արագ-արագ զգում էին, զգած երկար մազերը «ծերքը» խընամքով զլանաձև փաթաթում էին՝ «սիմակ» անում և զգուշորեն դասավորում զամբյուղների մեջ՝ պատրաստ մանելու:

Համատեղ աշխատելու երկու դեպքում էլ՝ թե՛ արիշտա կտրելիս, թե՛ բուրդ զգելիս ջահել հարսներն ու աղջիկները մի կողմից աշխատում էին, մյուս կողմից երգում, զվարճալի պատմություններ, դեպքեր պատմում, տատիկների իրենց ջահելությունից պատմել տալիս

և ուրախանում: Նման գործընթացը երիտասարդների համար տոնական իրադարձություն էր, քանի որ հնարավորություն էր ընձեռում միմյանց հետ շփվելու և հաղորդակցվելու: Տոնական տրամադրությունը լրացնում էին նաև այն համեղ ճաշերը, թխվածքներն ու մրգերը, որոնք սիրով պատրաստում էր տանտիկիներն իր «մաճիավորներին» հյուրասիրելու համար:

Քաղաքի բնակչության այն հատվածում, որտեղ զբաղվում էին անասնապահությամբ, տարածված էր փոխօգնության մեկ այլ տեսակ՝ կաթը «խար» տալու սովորույթը, որը կիրառվում էր ողջ Հայաստանում և բնութագրական էր հատկապես անասնապահական տնտեսավարմամբ գյուղական համայնքներում: «Խարի» և ությունն այն էր, որ կաթնատնտեսությամբ զբաղվող կանայք հենց գարնան սկզբից, մոտիկ հարևանների հետ խմբեր կազմելով, միավորում էին իրենց անասուններից ստացած կաթը՝ յուղ ու պանիր ստանալու համար:⁴

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղում գուտ տեղական բնույթ կրող փոխօգնության ձևերից էր «Արփաչայը լվացքի գնալը»: Այս երևույթի գունեղ նկարագիրն իր բոլոր մանրամասներով թողել է Հեղինե Գյուլեցյանը, որը նա կարևորել է այն՝ որպես իր քաղաքի համայնապատկերը լրացնող բաղադրիչ: Քանի որ նկարագրությունը համեմատված է «Գիմրվա արարատով» գրված բնորոշ դարձվածքներով, նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել առանց խմբագրման:

«Գյուլեցյան Մուստաֆա չայից մինչև երկարգիծ՝ դեպի արևելք ընկած հատվածում և 20 փողոցից հարավ մինչև քաղաքի հարավային ծայրն արդյուրներ չկային, օգտվում էին միայն ջրհորներից: Սովորական լվացքը ջրհորի ջրով մի կերպ անում էին, սակայն կարպետ, ջեջիմ, խալի, մի խոսքով փոկածքը և անկողնու բրդերը ջրհորի ջրով լվանալը շատ դժվար էր, «թե չէր դիմանա ֆորեն ջուր քա-

շելու»: Ուստի ամռան տաք օրերին այդ մեծ լվացքը տանում էին Արփաչայ: Արփաչայը լվացքի գնալը նա տոնական բնույթ էր կրում: Վարձում էին ֆուրգոն կամ «կաչկա» (միաձի սայլ), նայած հարմարության, հրավիրում էին մոտիկ հարազատների հարս ու աղջկա, լվացվելիք շորերը, անկողնու բուրդը, խալի, կարպետ, ջեջիմ, ջուր տաքացնելու համար պղինձը, լվացքի տաշտը, սալաները, թոխաջը, կերակուր եփելու ամանք (դուշխանան), հաց, պանիր, ձու, կանաչեղեն, միս, մրգեր, ինքնատե, ճաշի ափսեները (քյասեթը), բաժանիկները, վառելիքը (փայտ կամ աթար), բարձում էին ֆուրգոնին, երեխաներին էլ նստեցնում վրան և ճանապարհովում դեպի Արփաչայ, որը Գյուլեցյանից մոտ 3 կմ դեպի արևմուտք էր: Տեղ հասնելուն պես անմիջապես կրակ էին անում, ջուր տաքացնում, սալիտակեղեն օճառում: Բուրդը լցնում էին պարկերի մեջ, բերանը կապում, դնում էին ափին մոտ ջրի մեջ, վրան քարեր դնում: Ջեջիմները փռում էին գետափի ավազների վրա, հեթո՞վ իրար վրա փռում էին կարպետները, խալիները: Երեսի կարպետի կամ խալու վրա ջուր էին լցնում և օճառ քսում, ապա լվանում էին բոլոր գուլպայով: Խալիները և կարպետները լվանում էին 2-3 ջահել, առողջ և ուժեղ հարս ու աղջիկ, իհարկե միմյանց հացած (հին շորեր, որ հագնում էին լվացքի, հաց թխելու և տունը «թոզ առնելու ժամանակ»): Միևնույն ժամանակ մի երկու հոգի էլ գետից ջուր էին բերում և անընդհատ լցնում խալիների և կարպետների վրա: Այնուհետև 4-5 հոգով բռնում էին կարպետի մի կողմից, մտնում էին գետը և «ցայում», այսինքն՝ կարպետը սուզելով ջրի մեջ, ետ ու առաջ շարժելով, պարզաջրում էին: Ապա զլանաձև փաթաթում էին, կանգնեցնում ավազի վրա, թողնում, որ ջուրը ցամաքի, փռում էին տաք ավազների վրա և չորացնում: Մյուսներն այդ ժամանակամիջոցում բուրդն էին թոխաջում, լվանում, չորացնում, երբեմն ձողկում, մի մասն էլ լվացքն էր անում, գետի մեջ պարզաջրում և չորացնում: Այս ամենը կատարվում էր երգով, սրա-

¹ К. Базили. Некоторые формы взаимопомощи в Александрополе (начало XX века) / Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, 2010, с. 366.

² Զ. Գյուլեցյան, տեսք 1, էջ 125-127:

³ Լ. Նիկողոսյան, էջ 7348:

⁴ Լ. Նիկողոսյան, էջ 7354-7359:

միտ, ուրախ պատմություններով, հաճախ լողանում էին: Մեծահասակներն զբաղվում էին նախաճաշ, ճաշ պատրաստելով, հսկում էին երեխաներին, որ հանկարծ չխեղդվեն: Մի խայտաբղետ պատկեր էր ներկայացնում գետափի այդ հաստվածը, որտեղ լվացք էին անում: Ավագների վրա փոված էին վառ գույներով կարպետներ, խալիներ, ջեջիմներ, սպիտակ լվացքը, զանազան չթեր, հագուստ, փռոված էր բուրդը: Ամբողջ օրը մաքուր օդում աշխատելուց, լողանալուց, կատակելուց շատ մեծ բավականություն էին ստանում: Երեկոյան ֆուրգոնը գալիս էր, մաքուր լվացված, լողացած, հանգստացած, զոհ ու երջանիկ վերադառնում էին տուն, սրտատրոփ սպասելով մյուս բարեկամների Արփաշայ գնալուն:»¹

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ալեքսյուցիների մեջ կենցաղավարող կամավոր, չվարձատրվող կուլեկտիվ աշխատանքը ազգակցական-դրացիական հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցող ավանդույթ էր, որը մտերմացնում էր մարդկանց, նրանց դարձնում հոգեպես ավելի բարի, օգնության պատրաստ ու առատաձեռն: Մարդիկ, մասնակցելով ընդհանուր աշխատանքներին, մի տեսակ բարոյապես բավարարվածություն էին ստանում, իսկ տանտիրուհին լցվում էր շնորհակալության զգացումով և մեծ ցանկությամբ՝ իր հերթին փոխհատուցելու արված լավությունը նույն կերպ: Այդ ձևով դրացիական-ազգակցական կապերն ավելի էին ամրապնդվում, իսկ կուլեկտիվը, կապված լինելով համայնքի ընդհանուր շահերով ու տնտեսական կյանքով, ավելի էր համախմբվում՝ պահպանված ու գործող փոխօգնության ավանդական ձևերի հիմքի վրա:

Ժողովրդական բժշկության ավանդական եղանակները

Ինչպես որջ Հայաստանում, այնպես էլ Ալեքսյուցում ժողովրդական բժշկները XIX-XX

դդ. գործում էին մասնագիտական կրթություն ստացած բուժակների ու բժիշկների կողմից և մեծ հեղինակություն վայելում, քանի որ թե՛ բժշկական սպասարկումը, թե՛ դեղորայքը թանկ էին: Բացի այդ, ժողովրդական բժիշկները դուրս էին եկել ժողովրդի ճոցից, ծանոթ էին նրա կարիքներին ու աշխարհայացքին, ուստի ավելի մեծ վստահություն և հարգանք էին վայելում: 1860-70-ական թթ. Ալեքսանդրապոլում հիվանդանոց դեռ չկար, գործում էին առանձին ռուս բժիշկներ, որոնց լեզուն չհասկանալով, ավելի հաճախ չվստահելով, բնակչությունը նրանց չէր դիմում, չնայած տարածված տարափոխիկ բազում հիվանդություններին: Ալեքսանդրապոլի գավառապետի՝ 1864թ. հաշվետվության համաձայն՝ քաղաքում կար մեկ բժիշկ, մեկ բուժակ և գործում էր մեկ դեղատուն:² Ինչպես վկայում է Ն. Նիկողոսյանը, 1862 թվականին զինվորական բժիշկ Գուրկոն քաղաքացիներին առաջարկում է, որ մի միաձի կառք տան ու վարձեն մեկ կամ երկու չոր ու մաքուր սենյակ, որտեղ որոշակի հաստատված օրերին նա կարողանա հիվանդներ ընդունել ու բժշկել առանց վարձատրության: Սակայն ժողովականներից մեկն առարկում է՝ ասելով. «Բժիշկ Գուրկոն մեզ համար չի ցավի, նա այդ անում է, որ իր չինն ավելացնի, ֆայտոն նստի ու քեֆին ման գա»: Ժողովը ցրվում է առանց գործին ընթացք տալու, համաձայնվելով ժողովականի յուրաքանչյուր դատողությանը:³

Բժշկի չլինելու մյուս պատճառը հիվանդությունների առաջացման մասին ժողովրդական պատկերացումներն էին, որի համաձայն՝ հիվանդությունը համարվում էր մեղքի համար պատժի կամ ճակատագիր: Դարձյալ վկայաբերենք Ն. Նիկողոսյանին. «1869թ. գավառական բժիշկ Միլոտովը նոր առաջարկություն է անում. Ես ոչ կառք եմ ուզում, ոչ ձի: Դուք պատրաստեք սենյակներ, նշանակված օրերին

² Ա. Հայրապետյան, Ալեքսանդրապոլի գավառի վիճակագրական նյութերում..., էջ 88-89:

³ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7296:

հիվանդները գան, ես բժշկեմ: Ժողովականներից մեկը՝ Հովհաննես Տայանցը, խոստանում է օտարատների դեղորայքը իր սեփականությունից տալ ձրիաբար: Այս անգամ էլ մի ուրիշ ժողովական ասում է. - Ջանգիներություն տվողն էլ աստված է, քասիբությունն է: Մեկ մարդըմ, որ աստու աչքեն ընկած չէրին, ընչի պտի աղբատ, հիվանդ մնա: Յերբ վոր աստու կամըը մեկ մարդըմ չկատարե, իրան քաղքի իշխանին մարդու տեղ չդնե, թեկուզ սատկի, իմ հեշ վեճը չէ: Թող իւերք Լոնին, մարդու պատիվ գիտնան, աստու ճամբեյեն չընեն, աստված էլ ցավ, քասիբություն չտա: Այսպես երկու անգամ էլ օտարի կարեկցուլ, ան դեմ են գնում քաղաքի իշխանները»:¹

Ըստ ժողովրդական հավատալիքի՝ հիվանդությունները համարվում էին փոքրիկ եակներ, որոնք իրենց զվիսն կրում են ետանկյունաձև գլխարկներ, իսկ ձեռքերին պահում են կանաչ, կարմիր ու սև ճիպոտներ: Նրանց առաջնորդի մոտ է գտնվում Աստծո հանձնարարականների տետրը, որտեղ նշված է, որ սև ճիպոտով պետք է հարվածեն մահվան դատապարտվածին, կանաչով՝ կարճատև հիվանդություն ունեցողին, իսկ կարմիրով՝ անկողնում երկարատև գամվածին:² Իսկ ինչ վերաբերում էր բուն հիվանդություններին, ապա դրանք համարվում էին վնասաբեր մոգության սատանաներ, չարքեր, գրողներ, որոնք մարդուն հարվածում են գիշերները, այն էլ ոչ մարդաշատ վայրերում: Հավատում էին նաև, որ հիվանդություններ կարող են առաջացնել անձրևները, ուստի հիվանդի տեղը դիմում էր սրբերի բարեխոսությանը, զրբացնեին կամ ժողովրդական տարբեր բուժակների (հեքիմների, տատմերների, սափրիչների և այլն):³

Ըստ ազգագրական նյութերի՝ ժողովրդական բժիշկների մեջ գերակշռում էին կանայք,

քանի որ էթե ոսկրաբույծները (*սնխչի*) հիմնականում տղամարդիկ էին, ապա հեքիմներն ու տատմայրերը՝ մեծ մասամբ կանայք: Ոսկրաբույծ-սնխչիների գերակշռող մասը հովիվներ էին, որոնք իրենց արհեստի մեջ հմտացել էին՝ 5-6 տարեկանից սկսած: Այն ժառանգաբար փոխանցվում էր հորից որդուն: Սովորաբար նրանք ունենում էին շարժական դեղատուն, որը մի թեթև խուրջին էր, որի մեջ պահում էին բազմաթիվ եղջյուրներ (արյուն առնելու համար), նշտարներ, սպեղանի՝ միլամ-խախու պատրաստելու համար, աքցաններ (ատամները հեռացնելու համար), ինչպես նաև «Նարեկ», «Գարմիր» ու «Շեկ» Ավետարաններ: Նրանք ունեին պուլիկներ, որոնք փոխարինում էին բժշկական բաժակներին, թասեր, պնակներ և այլն: Բժշկական գործունեությամբ զբաղվում էին նաև սափրիչները, որոնք գերազանցապես արյուն էին բաց թողնում:

Ըստ ժողովրդական բժշկական պատկերացումների՝ հիվանդությունները բաժանվում էին երեք խմբի՝ ընդհանուր, կանանց և մանկական:⁴ Ընդ որում, ընդհանուր հիվանդությունների հիմքում ընկած էին ներքին հիվանդությունները: Հիվանդությունները բուժվում էին երկու հիմնական ձևով՝ ռացիոնալ (դեղաբուժություն, բուսաբուժություն, օրգանաբուժություն, ջրաբուժություն, արևաբուժություն, սննդաբուժություն և այլն) և իռացիոնալ, այսինքն՝ հոգեբանական բուժում (հիպնոս, կախարդություն, բուժական ներշնչանք, երաժշտությամբ և խոսքի միջոցով բուժում և այլն):

Ընդհանուր հիվանդություններից հիշատակվում են վերքերը (ըլյարափ, իլանճը, խըլուրդի յարա), ուռուցքները (բկուուրցք, բեդ-նառ-ձեռքի վրայի ուռուցքներ, թիկ կամ ոտքի ուռուցք, կարմիր քամի), աղիքային հիվանդությունները (սանճու, լուծ, փորկապություն, ճիճուներ, մայասուլ), ականջի, աչքի բորբոքումներն ու ցավերը, ատամնացավը, գլխացավը, սրտի բարախն ու ցավը, հոդացավը (սզու),

¹ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7297:

² Է. Լալայան, Ջավախք, Երևան, հ.1, էջ., 1983, էջ 193:

³ Ն. Արսենյան, Հավելված նկ. 1:

⁴ Հ. Գյուլեջյան, տետր 1, էջ 90-94:

մատնաշունչը, ձեռքերի ու ոտքերի ճարճքվելը, ձմրուկը, կոշտուկը (մազուկ), բթից այրու- նահոսությունը, թունավորումները, հարբու- խը, հազը, դոլիճը, դեղնությունը, մալարիան, տիֆը (վարցավք) և այլն:

Մանկական հիվանդություններից հիշա- տակվում են ծաղիկը, կարմրուկը, կապույտ հազը, խոզուկը, ջրջրուկը, լուծը (հարինք), մկնատամը (էրեթիկ), վերնուց (լուսնային հի- վանդություն):²

Կանանց հիվանդությունների մասին ավե- լի քիչ վկայություններ կան, ինչը կարելի է բա- ցատրել երկու հանգամանքով. նախ, որ պահ- պանված նյութերի հեղինակները տղամարդիկ են, ուստի բոլոր հիվանդությունների մասին չէ, որ կարող էին իմանալ կամ հարցնել, և որ ժողովուրդն ինքը հաճախ չէր տարբերում կամ հասկանում դրանք: Բոլոր դեպքերում ներկա- յացվել են կրծքի ուռուցքի և ծննդկանների ներ- քին բորբոքումների ժողովրդական բուժման եղանակները: Կանանց բժշկական օգնության մեջ առանձին տեղ են գրավում ծննդաբերու- թյունն ու ծննդօգնությունը:

Ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում, ժողովրդական բժշկու- թյան մեջ լայնորեն կիրառվել են դեղաբույսերը (ևրիցուկ, պատատուկ, ավելուկ, տուդո, կա- պույտ յոնջա, դանթափա, եզան լեզու (բարի յափրաղ), փոշտուկ, կեչու կեղև, շանթարա, ի- շակաթնուկ, դալի փուրչուլուկ, գյարմաշ, դզըլ- ջուխ, բարձանեակ ծաղիկ և այլն), բանջարա- նոցային մշակաբույսերը (սև բոդկ, շաղգամ, սոխ, սխտոր, կոտեմ, համեմ, մաղաղանոս, պղպեղ, դդում, կարտոֆիլ և այլն), ընդդեմնե- րը (կաղին, ընկույզ), պտուղները (տանձ, սեր- կնիկ, նուռ, հոն, թուզ և այլն), համեմունքները (մեխակ, դարչին, մանանեխ): Բուսական բու- ժամիջոցներն օգտագործվում էին թարմ կամ չորացած վիճակում՝ կփուկի, թուրմի, փոշու,

թելի ձևով և կիրառելի էին տարբեր հիվանդու- թյունների ժամանակ:²

Կենդանական ծագում ունեցող (գորտ, խլուրդ, հավ, ձու, տավարի, թռչունների լեղի, այծի ճրագու, արջի յուղ, էշի արյուն, աղվեսի, տավարի շրդան, ոգնի) միջոցները հիմնակա- նում կիրառվում էին ոսկրային (սալջարդ, հո- դափախտ, կոտրվածք, հողաբորբ) հիվանդու- թյունների, այրվածքների ու վերքերի բուժման նպատակով: Բուժման նպատակով ժողովրդի մեջ լայնորեն օգտագործվում էին բուսական յուղերը, հատկապես կտավատի ձեթը, կարա- գը, յուղը, ձուռ, թանը, կաթը (նախ՝ էշի և ձիու), ինչպես նաև մեղրն ու մեղվանյութերը (մեղրա- մոմ, ակնամոմ), որոնք տարբեր բաղադրամա- սերով ու այլ միջոցների հետ զուգակցված կի- րառվում էին մրսածության, կապույտ հազի (մանկական այս հիվանդության դեմ լայնորեն կիրառվում էր էշի կաթը, որը հատկապես բերում էին քաղաքի մոտակա Հաջինագար (այժմ՝ Կամո) գյուղից)³ վերքերի ու այրվածք- ների բուժման և բազմաթիվ այլ դեպքերում:⁴

Ժողովրդական բժշկության մեջ բուժա- կան նպատակներով գործածվել են նաև հան- քային նյութեր՝ շիբ, աղ, կապույտ քար, կա- պար, ցինկ, պղինձ, թուրուրդ և այլն: Բուժիչ՝ «չարը մաքրելու» հատկություն է վերագրվել օրինված ջրին, որով շփել են հիվանդի մարմի- նը, ցավող տեղերը և ցանել տան անկյուն- ներում, որ վնասազերծեն չարերին: Բուժական նպատակով օգտագործվել է հողը: Ինչպես վե- րը նշվեց, Ալեքսպոլում լայնորեն տարածված է եղել նորածնին տաք, բոված հողի մեջ փա- թաթված պահելը: Հողը պաշտպանում էր երե- խային ցրտից, ամրացնում օրգանիզմը, միա- ժամանակ կատարելով տակդիրի դեր:⁵

² Ա. Մինասյան, Շիրակի և Ջավայխի հայոց ժողովրդա- կան բժշկու թյունը (պատմագրագրական ուսումնասի- րություն), Առեմախոսության սեզոնագիր, Եր., 1995, էջ 7-11:

³ Գ. Ադանյան, ԴԱԱ, Լենինական, 1986:

⁴ Ա. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁵ Հ. Գրիգեցյան, տեսք 1, էջ 64:

Մեծ նշանակություն էր սրվում հիվանդի սննդին, ուստի բուժման նպատակով հատուկ սննդակարգ էր նշանակվում, որտեղ հատկա- պես մեծ տեղ էր սրվում թեյին և զանազան դե- դաբույսերից, հատապատուղներից և մրգերից պատրաստված տաք թուրմերին: Հիվանդի նը- կատամբ հատուկ վերաբերմունքն արտա- հայտվում էր նրանում, որ կատարում էին նրա ցանկությունները, հատկապես էթե որևէ բան էր ուզում ուտել, անպայման գտնում բերում էին: Այդ ցանկությունը հայտնի էր «կամակ» ա- նունով:¹

Բացի հիշյալ նյութերով կատարվող բուժման եղանակներից, ինչպես վերը նշվեց, ժողովուրդը հավատում էր նաև բուժման ոչ ռացիոնալ՝ հմայական միջոցներին: Այդպիսի միջոցներից մեկը հմայվելով «գիր անելն էր»: Այ. Մխիթարյանցը բերել է նման գրերի ու ա- դոքների (կախարդություն, թուլություն, բժ- ժանք)² բազմաթիվ օրինակներ ու ստոխա- պաշտական բնույթի հետաքրքիր պատմու- թյուններ, որոնք վկայում են ժողովրդի մեջ բուժման նման եղանակի լայն տարածվածու- թյան մասին:

Շատ հիվանդությունների պատճառ հա- մարվում է վախը, որը նա բուժվում էր հմայա- կան միջոցներով՝ «վախը բռնելով» կամ «վա- խը չափելով» («փիզ չափելով»), գլխին «մոմ կամ արճիճ թափելով»: Այդ գործողություն- ներն անում էին հատուկ օրերին ու հատուկ ադոքներով: Անբուժելի հիվանդությունները կապվում էին որևէ սրբի, վանքի հետ, ուստի ապաքինվելու ակնկալքով դիմում էին զոհա- լիությունների, հիվանդին տանում էին սրբա- տեղի, լողացնում նրա մոտ բխող աղբյուրում, հագուստից մի կտոր կտրում ու կապում մո- տակա ձառի վրա՝ հավատալով, որ հիվան- դությունը թողնում են այդտեղ:³ Պարզելու հա- մար, թե որ սրբից է հիվանդությունը, դիմում

¹ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 192:

² Այ. Մխիթարյանց, Փշրանք..., էջ 163-190; 219-233:

³ Այլ առումով Շիրակում հայտնի է Մառնաղբյուրի «ձապան»:

էին նետ դնողներին, որոնք որոշում էին թե՛ սրբի անունը, թե՛ սրբատեղին:

Բուժական հմայական գործողություննե- րից էին հիվանդի վրա տարբեր («չար աչքի», «աչքի հատի», «ծննդկանի սանցուխ», «մա- հանգուստի», «ականջացավի», «գոզկապի» և այլն) ադոքներ, «Նարեկ» կարգալը: Յուրա- քանչյուր ադոքի ժամանակ արվում էին նաև որոշակի գործողություններ, որոնք նպաստե- լու էին խոսքի ազդեցության ու հիվանդի ա- պաքինմանը: Օրինակ՝ չար աչքի ադոքի ժա- մանակ ձեռքին բռնում էին ձակող գործիքներ (ասեղ, քորոց, դանակ, մկրատ և այլն), որոն- ցով իբր ձակում, կուրացնում էին չար աչքը: Աչքի հատի ադոքի ժամանակ ադոքողը հի- վանդի ձակատի վրայից բրնձի, ցորենի, գարու հատիկներ էր թափում ձեռքին բռնած ջրով ա- մանի մեջ:⁴

Ինչպես ողջ Հայաստանում, այդպես էլ Ալեքսանդրապոլում, բնակչությունը բուժա- կան նշանակություն է տվել «ծակ քարերին»: Ողջ տարածաշրջանում մեծ համբավ ունեին Հացիկ (Թոփաղու) գյուղի հոչակավոր «Օտակ քար» ու մատուռը, որոնց հրաշագործ հատ- կությունների մասին ստեղծվել էին բազմաթիվ պատմություններ, ուստի սիրված ուխտատե- ղի էր լալեպուցիների և ընդհանրապես ողջ Շիրակի համար:

Մոզական գործողություններ շատ էին կատարվում հատկապես կանանց նկատ- մամբ՝ հղիության, ծննդաբերության ու հետ- ծննդյան ողջ շրջանում, ինչպես նաև նորածնի խնամքի ու մանկական հիվանդությունների դեպքում: Ծննդաբերությունը հեշտացնելու համար, օրինակ, հրացանով կրակել են, արոր- ներն են քանդել, բացել են դոները, քանդել են հագուստի կապերը և այլն:⁵ Չարքերից պաշտ- պանելու համար ծննդկանի մոտ դնում էին ակիշ, սանդղեք, բարձի տակ պահում էին սուր, «Նարեկ», նշխարք կամ վերմակի վրա ասեղ էին ամրացնում: Տատմերը ակիշի վրա

⁴ Այ. Մխիթարյանց, Փշրանք..., էջ 185:

⁵ Ա. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 26:

¹ Այ. Մխիթարյանց, նշվ. աշխ., էջ 211-219; Ա.Ն.Կիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 7293-7322:

սոխ էր ամրացնում, էլնում դուրս, երեք անգամ աղոթում, ապա սոխը ուտեցնում ծննդկանին, որ շուշաթափվի, ու կաթն ավելանա, իսկ ակիժը կանգնեցնում նրա սնարի մոտ, որ չարքեր չմոտենան:¹

Մոզական գործողությունների մի ողջ շարք էր կիրառվում նորածնի բառաստևների շրջանում, երբ երեխան առավել էր հակված չար ուժերի ազդեցությանը: Այդ մասին մանրամասն ներկայացվեց վերը:

Ժամանցը՝ որպես քաղաքային կենսաձևի կարևոր բաղադրիչ

Ալեքսանդրապոլցիների առանին և տունական կյանքի համայնապատկերում ուրույն տեղ ունի ժամանցի կազմակերպումը: Այնպես, ինչպես ավերպոլցիներ անցկացնում և վայելում իր ժամանցը, չէր անցկացնում արևելահայ քաղաքային համայնքը ներկայացնող ո՛չ երևանցին, ո՛չ շուշեցին կամ էլ նորբայազետցին: Ալեքսպոլյան ժամանցը մի տեսակ խոտնուրդ էր ավանդական հայկական կամ արևելյան համայնակեցության և ռուսական ազդեցության: Հայկական ոչ մի քաղաքում, լինի իհիս ավանդական (Կարին, Կարս, Վան, Երևան) և կամ նոր (Նոր Բայազետ, Շուշի, Գորիս) այնպիսի լայն տարածում չունեին, ասենք, ռուսական ազդեցությամբ արմատավորված ժողովրդական կամ ընտանեկան զբոսանքները (пародное гуляние)² շաբաթ-կիրակի կամ տոն օրերին ընտանիքով քաղաքային այգիներում հանգիստը անցկացնելը, ընտանիքով թատրոն գնալը և այլն: Ժամանցի կազմակերպումը, քաղաքային կենսաձևի կարևոր ատրիբուտ լինելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ նաև հասարակական կեցության յուրատեսակ ձև էր ավերպոլցի արհեստավորառտարակյան խավի ներկայացուցիչների համար: Սա առավել անբռնազրոս և ազատ պայմաններում շփվելու, հաղորդակցվելու, ծանոթանալու, բարեկամանալու, հասարակական-քաղաքական խնդիր-

ները քննարկելու և վերջապես բամբասելու ամենահարմար եղանակն էր ավերպոլցիների համար: Ալեքսպոլցիները արքան ներփակ ու ավանդապաշտ էր իր ներընտանեկան համակեցության հարցերում, այնքան էլ առաջադեմ ու ազատամիտ էր ժամանցի կազմակերպման հարցերում: Ավանդական արհեստավորական խնջույք խրախճանքներին (բե.ֆերին), որոնք անցկացվում էին ակումբ-սրճարաններում կամ քաղաքից դուրս՝ հիմնականում Ախուրյանի ափին (*Արփաշայի քյանարը*) կամ Բյանդարովի, Սոֆիկի, Վարդապետի այգիներում, եթե մասնակցում էին միայն տղամարդիկ, ապա, ասենք, ռուսների հիմնած Գորկայի այգում կամ թատրոնում ավերպոլցի տղամարդը հայտնվում էր իր կնոջ և երեխաների ուղեկցությամբ: Այգին ու թատրոնը մի տեսակ ցուցանքի վայրեր էին, որտեղ հասարակության դատին պետք է հանձնվեին ընտանիքի անդամների հագուստը, արդուզարդը, սանրվածքը, այլ կերպ ասած՝ բարեկեցության աստիճանը:

Համբարային ակումբներ և սրճարաններ

Ալեքսպոլցիների ժամանցի անքակտելի և կարևորագույն բաղկացուցիչներն էին համբարային ակումբները (կլուբները), սրճարանները (դաֆախանաները), պանդոկները (դուքանները), զինետներն ու ավելի ուշ՝ գարեջրատները: Հիշյալ հաստատությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ համբարական ակումբ-սրճարանների և ընդհանուր սրճարանների: Ալեքսանդրապոլի սրճարանները բազմաֆունկցիոնալ հաստատություններ էին, որտեղ գործնական և անձնական ծանոթություններ էին հաստատվում, գործարքներ էին կնքվում, համբարային ժողովներ անցկացվում, վեճեր էին լուծվում և այլն: Հայտնի էին Կուզիկենց, Տալոյենց (Տալանների), Հայկազունիների, Բախալաշոնց մեծ սրճարանները: Քաղաքի յուրաքանչյուր էսնաֆություն ուներ իր սրճարան-ակումբը: Այստեղ աշխատանքից հետո հավաքվում էին էսնա-

ֆական ավագանին, ծանրաբարո ուստաբաշխերն ու վարպետները մի գավաթ սուրճի կամ դահվեի շուրջ քննարկելու համար ճյուղային կորպորատիվ հարցեր, քաղաքային համայնքին հուզող խնդիրներ և այլն: Սրճարանում պատվիրատուն գտնում էր կապալառուին, մի խոսքով, քաղաքի ողջ տնտեսական և հասարակական-մշակութային կյանքը արտածվում էր այս հաստատություններում: Այսպիսի ակումբ-սրճարանների մուտքը երիտասարդ խաչանների և վարպետացուների համար մի տեսակ տարու էր (հասակային-սոցիալական այս խմբի համար հասանելի էին փոքր պանդոկները, զինետները և XIX դ. վերջից լայնորեն տարածում ստացած գարեջրատները, որոնց ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն սկզբում բավական ինք-ինք էին նայում՝ համարելով դրանք երիտասարդությանը ճիշտ ուղուց շեղուկ և հարբեցողություն սերմանող հաստատություններ): Ակումբ-սրճարանում էսնաֆականները ապառիկով սուրճ, զինի կամ օդի էին խմում: Յուրաքանչյուրի պարտքը կավճով գրվում էր *շաթալա* կոչվող տախտակի վրա, որը փակցված էր բուխարի-օջախի վերևում: *Չաթալեն սրբելը*, այսինքն՝ պարտքը փակելը պատվի խնդիր էր: Պարտապանը բոլորի աչքի ստաջ գտնարը հանձնում էր սրճարանատիրոջը, որն էլ իր հերթին մեկ գավաթ սուրճ կամ օդի էր պատիվ տալիս պարտաճանաչ հաճախորդին: Տարիների ընթացքում յուրաքանչյուր էսնաֆական ակումբ սրճարանում ձևավորվել էին նաև ավանդական խմբակային հացկերույթի կանոններ և նույնիսկ ճաշացանկ: Ողջ ձմռանը պարապուրդի մասնված քարտաշորմաղիները, սպասելով աշխատանքային սեզոնի բացմանը, գարնանամուտի տոն հանդիսացող Բարեկենդանից առաջ իրենց ակումբ-սրճարանում *դարսա քյարբաբ* էին պատվիրում և էսնաֆական խնջույք կազմակերպում: Ակումբում վարպետները նաև թուրք էին խաղում (*ուչի, սկյամբի, փաստոն*), նարգիլե կամ չիրուխ ծխում և ունկնդրում քաղաքի կամ դրսեվ աշուղներին: Աշուղական արվես-

տին շփվելը ոչ միայն գեղագիտական, այլև հասարակական-քաղաքական, սոցիալական և կրոնաբարոյագիտական խնդիրներ էր հետապնդում, քանզի աշուղներն էին միայն, որ բաց տեսքով կամ այլաբանորեն կարող էին խոսել ավերպոլցիներին և ընդհանրապես հայությանը հուզող բազմաթիվ հարցերի մասին: Ակումբ-սրճարաններում տեղի և շրջիկ աշուղները, հայտնի արևելյան սիրավեպեր ու հեքիաթներ պատմելուց և միայնաց ու հանդիսատեսին *մուհամա՛*՝ հանելուկ առաջադրելուց բացի, կազմակերպում էին մրցույթներ, որոնց ընթացքում հանդիսատեսներից *փասիյա բախալ*՝ խաղաղույթ (խաղագուճար) էին հավաքում, որի մի մասը հասնում էր աշուղներին, մի մասը սրճարանատիրոջը, իսկ մնացյալը հանելուկի պատասխանը գտնողին: Եթե էսնաֆական ակումբ-սրճարանները մի տեսակ կիսափակ կամ կորպորատիվ հաստատություններ էին, ապա սնկի պես աճող փոքր ու մեծ դուքանները, միկիտան-զինետներն ու գարեջրատները պատահական այցելուների և երիտասարդների ժամանցի վայրեր էին: Հիշյալ հաստատությունների առատությունը գարնացրել էր վիճակագրական տեղեկություններ հավաքելու համար Ալեքսանդրապոլ այցելած ռուս սպաներին: XIX դ. 50-ական թթ. «Չինվորական ժողովածու»-ի համարներից մեկում ռուս սպան գրում է, որ միկիտանների թիվն այնքան շատ է, որ շուտով Ալեքսանդրապոլը կվերածվի «Դուքան քաղաքի» («Дуканы города»)³ մեկ ուրիշ սպա արդեն նույն դարի վերջին գրում էր, որ քաղաքում զինու 8 և սպիրտի 2 պահեստ կա, գործում է 114 զինատուն և նույնիսկ հաշվել էր, որ 200 շնչին բաժին է ընկնում մեկ «խմելու հաստատություն» և զարմացել, որ փողոցներում ոչ մի հարբած մարդ չկա:²

¹ Ե. Լադայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 167-168:

² *Военный сборник*, т. XI, отд. II, с. 483.
³ *СМОМНИК*, вып. XI, 1891, с. 154.

Բաղնիքի ծեսը¹. Բաղնիք գնալը Ալեքսանդրապոլում հատուկ ծիսակատարություն էր: Հարկ է նշել, որ պեթբոլյան բաղնիքներում քրիստոնյաներն ու մահմեդականները լողանում էին առանձին, որի մասին հետաքրքիր վկայություն կա Մկրտիչ Արմենի «Շեղար Աղբյուր» վիպակում:² Բաղնիքը, բացի կիրառական ամփոփարահիգիենիկ նշանակությունից, հաճախորդների և հատկապես կանանց ակունքի դեր է կատարել: Չվարճանքի, հանգստի, ազատ ժամանցի վայր է եղել: Այն զուտ քաղաքային երևույթ էր, հատուկ քաղաքի միջին և հարուստ խավերին: Բնչպես մյուս բոլոր քաղաքներում (Կարին, Կ.Պոլիս, Երևան, Վան, Թիֆլիս), Ալեքսանդրապոլում ևս բաղնիքը կանանց հատուկ հավաքատեղի էր, որտեղ կանանց, աղջիկների և երեխաների մեծ խմբեր էին հավաքվում և լողանում ընդհանուր բաժնում: Լողանալու ընթացքում նրանք շփվում և հաղորդակցվում էին, միմյանց փոխանցում օրվա նորությունները: Բացի այդ, երիտասարդ տղաներ ունեցողներն իրենց որդիների համար հարսնացուի ընտրություն էին կատարում բաղնիքում՝ գնելով աղջիկների կազմվածքը, տվյալներ հավաքելով նրանց առողջության ու բնավորության մասին:

Բաղնիքում հատուկ և առանձին լողանելակներ չեն եղել, գոյություն են ունեցել միայն տղամարդկանց և կանանց առանձին բաժանմունքներ: Բաղնիք գնալիս հատուկ մետաքս բոխչայի մեջ տարել են բաղնիքի պարզաները, որի մեջ մտնում էին մաքուր սպիտակեղեն, ցամբոցներ, գլխակապեր և այլ իրեր, ընդ որում՝ աշխատել են տանել ամենազեղեցիկ, ասեղնագործ ու ժանեկագործ նմուշներն ի ցույց ամենքի՝ կարևորելով ներքնազգեստի հարգարժան նշանակությունը: Վայելչության չափանիշները թույլ չէին տալիս լողացողներին լրիվ մերկանալ, ջահել աղջիկներն

ու հարսները լողանալիս կրել են անթև, լայն բացվածքով մետաքսե կամ բամբակե շապիկ, տարեց կանայք փաթաթվել են շերտավոր, ծուրազարդ կտորներից կարված գոգնոցներով:

XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլի բաղնիքի բոխչան ընդգրկում էր նաև կնիկներ՝ ոսկեթել ասեղնագործությամբ, սաղափազարդ (այսպիսի նախկինը պահպանվել են նաև այլ քաղաքներից), խավավոր ասեղնագործ ցամբոցներ՝ գլխին կապելու (*գլխեկապ*), ոտքերը սրբելու և փաթաթվելու մետաքսյա հատուկ կտոր (*քաշանի փեշտոմայ*): Գործածվում էին նաև լողանալուց հետո, ընդմիջումներին հագնելու խավավոր լայն խալթներ: Մեծահասակ կանայք և երեխաները լողանալուց հետո գլուխներին կապում էին լաչակ սպիտակ բամբակյա կտորից: Երեխաների լաչակներն ասեղնագործվում էին և եզրազարդվում ծապավենաձև նեղ ժանյակով: Բաղնիքի բոխչայի ուշագրավ մասերից են շապիկներն ու ուսնոցները, որոնք կանայք գցել են թաց հյուսերի տակ բաղնիքից վերադառնալիս: Դրանք զարդարվում էին ոսկեթել, մետաքսաթել ասեղնագործությամբ, բուսական երկրաչափական զարդանախշերով, երբեմն մարդակերպ պատկերներով և մակագրությամբ:

Բաղնիքում լողանալն ունեցել է որոշակի արարողակարգ: Խստորեն պահպանվել է ավագության կարգը, որպես հարգանքի նշան ընդունված էր միմյանց, հատկապես տատիկներին և երեխաներին լողացնելը:

Բաղնիքի ծեսն ուղեկցվել է ճոխ ճաշկերույթով՝ որպես արարողակարգի պարտադիր մաս: Բաղնիք գնացել են մերձավոր հարազատներով և բարեկամներով: Միմյանց բաղնիք հրավիրելը հարգանքի և պատվի նշան է համարվել: Բաղնիք հրավիրել են նոր հանգուցյալի տերերին՝ քառասունքից հետո և սգահան արել:

Շատ հանդիսավոր են ընթացել փեսաբաղնիքը և հարսնաբաղնիքը: Հարսանիքի նախորդ օրը քավորը, ընկերները և բարեկամ

ները փեսային նվագով, երգով ու պարով բաղնիք են տարել, լողանալուն զուգընթաց՝ զվարճացել, կատակել ու մինչև կեսգիշեր զբաղվել խրախճանքով: Հարսնացուին բաղնիք են տարել հարսանիքից 2-3 օր առաջ՝ մայրը, հարազատները և բարեկամները: Մինչև լողանալը հանդերձարանում տոնական նախաճաշ էին կազմակերպում՝ հյուրասիրելով բաղնիքի աշխատողներին ու լողացողներին, երգում, կատակում, բարեմաղթություններ անում, հետևոր՝ լողանում: Ընդ որում, բոլորը ցանկանում էին՝ հարսնացուին իրենք լողացնեն: Նույն ձևով բաղնիք էին տանում նորահարսին հարսանիքից հետո, այս անգամ՝ սկեսրանք:

Ալեքսանդրի հայտնի բաղնիքներն էին՝ Մարտիրոս աղի՝ 14 փողոցի վրա, 21 և 23 փողոցների միջև, տղամարդկանց ու կանանց բաժիններով, Հակոբների՝ 27 փողոցի վրա, 16 և 24 փողոցների միջև, Գևորգի՝ 16 փողոցի վրա, 23-25 փողոցների միջև, Ջիբոլոցոց բաղնիքը Մուսղառչայի ու 20 փողոցի անկյունում, Ուսմեհոց բաղնիքը՝ 26 փողոցի և Մուսղառչայի անկյունում:³

Թաղային կոիվները. XIX դ. կեսերից Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում (Թիֆլիս, Ախալցխա, Ախալքալաք, Ալեքսանդրապոլ) որպես ժամանցի ձև տարածված էին, այսպես կոչված, «թաղային կոիվները», որոնք միաժամանակ տղամարդկանց հասակային խմբերի և ձուլման ծեսերի (ինիցիացիա) ձևափոխված, վերապարտկային արտահայտություններ էին, տարբեր քաղաքներում յուրովի դրսևորումներով: Ալեքսանդրապոլում այդպիսի ժամանցային-մրցութային կոիվների մասին հիտաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Խայթա Ջահրիյանի ձեռագիր հիշողություններում:⁴

Կարինից և ընդհանրապես Բարձր Հայքից գաղթածներն իրենց հետ Ալեքսանդրապոլ լվերցին ոչ միայն համաքաղային հարուստ ա

վանդությունները, այլև դրանց բաղկացուցիչ մասը կազմող քաջվորաց կամ կտրիճվորաց կազմակերպություններին բնորոշ բաղակերիվները: Դրանք ուժային-մրցակցային կոիվներ էին և կրում էին կազմակերպված բնույթ, քանի որ ունեին չգրված օրենքներ, որոնք խստորեն պահպանվում էին, և որի նպատակն էր գերիշխանություն ունենալ քաղաքում:⁵

Հայոց քաղաքային կենցաղում երիտասարդական խմբերի՝ «եղբարց կամ քաջվորաց միաբանությունների», «կտրիճվորաց եղբայրությունների» գոյության և գործունեության մասին ամենավաղ վկայությունները վերաբերում են XIII դարին:⁶ Այս խմբերի առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք ունեին խիստ արտահայտված ռազմականացված բնույթ: Լինելով համաքաղային կազմակերպություններն ունեին ավելի շատ ինքնապաշտպանական գործառույթ: Ավելի ուշ՝ XIX դ. գործած երիտասարդների հասակային խմբերի պաշտպանական-ռազմական գործունեությանն է անդրադարձել Լ. Վարդանյանը, որը, վկայակոչելով այլ հեղինակների, նշում է, որ գյուղերում տարբեր թաղերի պատանիների խմբերի միջև երբեմն առաջանում էին վեճեր կամ թըշնամանք, որն էլ հանգեցնում էր նրանց ընդհարմանը:⁷ Ինչ վերաբերում է քաղաքներին, ապա, ըստ նույն հեղինակի, դրանք գտնվում էին համաքաղաքային վերահսկողությունների ներքո և Արևելյան Հայաստանում չունեին այնպիսի ընդգծված ռազմականացված բնույթ, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում: Փաստորեն, կորցնելով նախնական ինքնա

¹ Լ. Արանեսյան, էջ 127, նկ. 1:

² Կ. Բազեյան, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղը Մ. Արմենի «Շեղար աղբյուր» վիպակում, ՇՁՀԿ Գիտական աշխատություններ, և. VIII, Գյումրի, 2005, էջ 65:

³ ՀՀ ԳԱԱ ԸՀԱՄ պարսպվեստի բաժնի արխիվ, Ժ. Խաչատրյանի ֆոնդ:

⁴ Լ. Խաչիկյան, Երզնկայում 1280-ր. կազմակերպված «Եղբայրությունը», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկատու», Եր., 1951, № 12: Նույնի Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանության» կառուցողությունը, «Բանբեր մատենադարանի», Եր., 1962, № 6: Վ. Գրիգորյան, Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների «Կտրիճվորաց եղբայրությունների» մասին, ՊԲԷ, Եր., 1963, № 2:

⁵ Լ. Բարդաև, Традиции мужских возрастных групп у армян в конце XIX-начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование), АՃՓ, т. 12, Եր., 1981, с. 103-107.

⁶ Գրիգեյան, տեսող 1, էջ 111-112:

⁷ Խայթա Ջահրիյան, նշվ. աշխ., էջ 8092:

պաշտպանական գործառույթը, այդ կոիվները շարունակվեցին՝ ձեռք բերելով ժամանցի բընույթ. օրինակ՝ Ջավախքում դրանք թաղային քարակոիվներն էին,¹ իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ ձեռնամարտերը: Ըստ Ժ. Խաչատրյանի՝ Ախալցխայում հաճախ կոիվում էին գետով բաժանվող հին և նոր քաղաքի «ազաբների խմբերը»:²

Շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Թիֆլիսում կենցաղավարած թաղային կոիվների մասին, որոնք նույնպես ներկայացված են որպես զուտ ժամանցի սիրված ձևեր:³

Ալեքսանդրապոլի կոիվները ներկայացնող Խայաթ Ջահրիյանը, այն համարելով «մի անախորժ ու մտայն սովորություն... որ ընդունված էր ժամանակի անփորձ երիտասարդների մեջ»,⁴ միաժամանակ բավականին մանրամասն նկարագրում է դրանք՝ անուղակի ցույց տալով քաղաքային կենցաղում դրանց ունեցած կարևոր նշանակությունը: Հեղինակի թվարկած թաղային խմբերը ներկայացնում են Ալեքսանդրապոլի ամենախայտի թաղերը, որոնց մի մասն առ այսօր պահպանել է իր ուրույն դեմքը՝ *պարողիկ, ձորի, բոշի, բոստանձիների, փափանենց, ուռումներու և ֆրանկների*: Ուշագրավ է այն, որ հիշյալ խմբերը ներկայացված են անվանական ձևով՝ յուրաքանչյուր կոիվող առանձին-առանձին: Բացի այդ, նկատվում է մեկ այլ առանձնահատկություն՝ նա՝ միացյալ խմբերով կոիվները. «փափանենց մայլի կոիվող տղաները միացած ուռումներու մայլի տղոնց հետ կոիվում էին ֆրանկների մայլի տղոց հետ, իսկ ֆրանկների մայլի տղերքն էլ միացած էին սլավոնիկի մայլի տղերանց հետ աներկյուղ կոիվում էին: Ձորի մայլեցի քոյվի թախումի տղաները միանում

էին բոշի մայլի հետ՝ կոիվում բոստանձիների թախումի հետ»:⁵

Կովոդների յուրաքանչյուր խմբի հովանավորում՝ «փողով օգնում» էին թաղի հարուստները: Հովանավորություն այն էր, որ նախքան կոիվն սկսելու երիտասարդները մտնում էին գինետան, մի փոքր ամրապնդվում՝ «գուլաները լավ տարացնում», նոր դուրս էին գալիս հրապարակ: Այդ կերպով մի ծախսը վճարում էին վերոհիշյալ հարուստները:⁶ Ուշագրավ է, որ նման սովորույթ գոյություն է ունեցել նաև Թիֆլիսում, որտեղ կովոդներին հովանավորողների թվում հիշատակվում են իշխաններ Արչիլ Մուխրանսկին, Գ. Բեհրոթովը, նույնիսկ վրաց թագավոր Հերակլ II-ը, որոնք որպես հանդիսատես միշտ ներկա էին լինում այդ մրցումներին:⁷ Այստեղ նա, նախքան կովելը, երկու կողմերի ներկայացուցիչները մտնում էին դուրան, որտեղ նախկինում պարտվածները հրավիրում էին հաղթողներին մի բաժակ գինի խմելու և պայմանավորվելու կովի պայմանների մասին:⁸

Ալեքսանդրապոլում կոիվները տեղի էին ունենում կիրակի օրերին՝ ցերեկվա ժամի երկուսին: Նախապես որոշվում էր այն հրապարակը, որտեղ կայանալու էր կոիվը: Քանի որ այդ երևույթը պարբերաբար էր տեղի ունենում, այսինքն՝ արդեն սովորույթ էր դարձել հրապարակում նախօրոք հավաքվում էր հանդիսատեսների մեծ բազմություն: Ընդ որում առաջին շարքում տեղերը զբաղեցնում էին այն մարդիկ, որոնք փող էին տալիս կովոդներին:⁹

Այս կոիվների ծիսականացված բնույթի վկայությունն է այն, որ կովոդները հրապարակ էին մտնում դուրդակների նվազակցությամբ: Հատկանշական է, որ Թիֆլիսում ևս

կովոդների խմբերին ուղեկցում էին երաժիշտները (գուռնաչիներ, դիոլչիներ, երգասացներ), որոնք նվագում և գովերգում էին քաջերին: Ինչպես Ալեքսանդրապոլում, այնպես էլ Թիֆլիսում կոիվն սկսում էին երկու կողմերը ներկայացնող ավելի փոքր՝ 10-12 տարեկանների հասակային խմբի պատանիները: Կարճ ժամանակ կովելուց հետո նրանք թողնում էին թատերաբեմը, և առաջ էին գալիս բուն կովոդները: Կիրառվում էին ձեռնամարտի տարբեր կոմպոզիցիաներ, որոնց միջոցով հաջողության չհասնելու դեպքում գործի էին դրվում գոտիների մեջ խրած կարճ դագանակները: Կովի կոմպոզիցիան համաձայն՝ կովոդներն իրավունք ունեին, բռունցքներից բացի, գործի դնելու դագանակներ կամ փայտյա թերեք, որոնք կրում էին մեջքի վրա, ինչպես նաև քարեր, որոնք նետում էին պարսատիկներով:

Ինչպես ցանկացած մրցման, այս դեպքում ևս կովոդ կողմերին ոգևորում էին երկըրպագուները, որոնք փորձում էին ինչ-որ ձևով օգնել իրենց թիմերին: Ըստ Խայաթի՝ փափանենց թաղի տղաներին օգնել են Պոլոզ Մուկուչն ու Բուլուլ Մակարեն, որոնք, տղաների հետևում կանգնած, որոշակի ձայնային նշաններով հասկացնում էին աջից կովել ձախից թև հետ քաշվել: Ըստ հեղինակի՝ դա Պոլոզ Մուկուչի «ցյուտն էր», որը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերում, և կովոդները սովորաբար հաղթում էին: Կոիվն ընթանում էր այնքան ժամանակ, մինչև որևէ կողմը վերջնական հաղթանակ չտաներ: Երբեմն դրանք հասնում էին արյունահեղության և վնասվածքների, այդ ժամանակ նոր միջամտում էին իշխանությունները և դադարեցնում կոիվը:

Թաղային կոիվների որոշ արձագանքներ պահպանվեցին նաև խորհրդային շրջանում, սակայն դրանք ըստ էության կորցրել էին իրենց նախնական ռազմամարզական բնույթը և ստացել ավելի շատ հանցագործ միջավայրի բնորոշ երանգ:

Լռօթություն. XIX դ. 70-80-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենսաձև ներմուծվեց մի արատավոր երևույթ՝ լռօթությունը, որը կարճ ժամանակում պետք է արհավիրք դառնար քաղաքացիների գլխին: Լռօթությունը առանց որոշակի զբաղմունքի, կիսահանցագործ, սանձարձակ, ցուցամոլ և կիսալուսավեցված երտասարդներ էին, որոնք XIX դ. վիստում էին Թիֆլիսում, Բաքվում և Կովկասի քիչ թե շատ հարուստ այլ քաղաքներում: Այս երևույթը մինչև վերջ հիշված ժամանակները խորթ էր ավանդապաշտ Ալեքսանդրապոլի և հատկապես առաջին հոսանքի գաղթականների ու նրանց սերունդների համար: Սակայն օտարածին և դրսեկ այս երևույթը համաձայնակն հատուկ արագությամբ սողոսկեց ալեքսանդրապոլի երիտասարդության մի ոչ սովորական ձևով մեջ: Ալեքսանդրապոլում լռօթության ծնունդի ականատեսներն ու հետագա ուսումնասիրողներն այս արատավոր երևույթի արմատավորման պատճառները տեսնում են 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո քաղաքում ստեղծված տնտեսական և բարոյառեգեթանական վիճակի մեջ:¹ Ռուսական բանակի աննախադեպ մեծ թվի կուտակումը Ալեքսանդրապոլում որոշակի աշխուժություն առաջացրեց քաղաքի անտարատնական կյանքում, որն առաջին հայացքից դրական հետևանքներ պետք է ունենար քաղաքային համայնքի համար: Սակայն իրականությունը առավել դժան դուրս եկավ, և քաղաքը բավական երկար ժամանակ ճաշակում էր «տնտեսական հրաշքի» դառը պտուղները: Հեշտ վաստակի հետևից ընկնելով՝ շատ արհեստավորներ և նույնիսկ բոստանիչներ, թողնելով իրենց պապենական զբաղմունքը, զանազան չափերի միլիտաններ բացեցին քաղաքում, մեծ չափերի հասանալի վաճառքն ու վաշխատությունը: Սրանց գումարվեց նաև քաղաքի ավանդական բարոյական նորմերին ոչ հարիր մեկ այլ երևույթ

¹ Ժ. Խաչատրյան, *Ջավախքի ժողովրդական պարերը*, 2ԱԲ, հ. 7, էջ. 1975, էջ 14:
² 2ԱԲ պարարվեստի բանի արխիվ, Ժ. Խաչատրյանի ֆոնդ:
³ И. Гривашвили, *Литературная богема старого Тбилиси*, Тбилиси, 1977.
⁴ Խ. Ջահրիյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 8094:

⁵ *Նույն տեղում*, էջ 8095:
⁶ *Նույնը*, էջ 8096:
⁷ И.Гривашвили, *указ. соч.*, с. 23; Ю. Анчабадзе, Н. Волкова, *Старый Тифлис, Город и горожане в XIX веке*, М., 1990, с. 215.
⁸ *Նույն տեղում*, էջ 22:
⁹ Կ. Բազեյան, *Ալեքսանդրապոլի թաղային կոիվների մասին*, ԵՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաչրջանի ելույթը, Գյումրի, 2007, էջ 145:

¹ Гривашвили И., *указ. соч.*, с. 23.

ևս՝ ռուսական զինվորական իշխանությունների հովանավորությամբ Ալեքսանդրապոլում կիսալեզավ սկսեցին գործել անառակացիները, որոնց «քրմուհիների» ծառայություններից օգտվում էին նաև տեղի երիտասարդները: Պատերազմից և ռուսական կայսրի մեծ մասի Կարս տեղափոխվելուց հետո նորաթուխ հարուստներից շատերը անակացացի: Ժամանակի հայկական մամուլում («Մշակ» թերթ) բավական գունագեղ և մի քիչ էլ չափազանցված ներկայացվում է քաղաքային համայնքին տիրող անկումային տրամադրությունը: Եթե հավատանք «Մշակ»-ի թղթակիցներին, սպա կտեսնենք, որ քաղաքում ամենուրեք «լրբություն» է տիրում, լավում են բարձրաձայն հիշոցներ, փողոցներում վիտում են զանազան սրիկաներ և արհավիրք դարձած լոթիններ, որոնցից «միայն խոլերան կփրկի»:¹

Իսկ ովքե՞ր էին լոթինները և ինչո՞վ էին տարբերվում մյուս երիտասարդներից: Տարբեր ժամանակներում և քաղաքային տարբեր մշակութային միջավայրերում երիտասարդության հասակային ընդհանուր խմբից առանձնացել են որոշակի փոքր կամ մեծ խմբավորումներ, որոնց անդամները տարբերվում էին մյուսներից իրենց հագուստով, սանրվածքով, հասարակության մեջ պահվածքի ինքնօրինակ ձևերով, խոսելաձևով, ժարգոնով, նույնիսկ գաղափարներով (դենդիներ, ոսկե երիտասարդներ, ստիլագներ, զվարդիականներ, գողականներ, հիփիներ, նոր ռուսներ, սափրագլուխներ, փանքեր և այլն): Մրանց մեծ մասը չուներ արհեստ կամ զբաղմունք և իրենից ներկայացնում էր լյուսմանցված տարրերի բնորոշ օրինակ: Լոթիությունը ևս այսպիսի խմբավորումներից մեկն էր, որը բավական երկար ժամանակ պատուհասել էր Ալեքսանդրապոլը: Այս քաղաքի բնակչության որոշ շերտերի համար դարձել էր յուրօրինակ ապրելակերպ: «Լոթինների մեջն էլ կար շերտավորում, բայց իսկական լոթի հաշվվում էին նրանք, ովքեր զլխավորապես բանեց-

նում էին հյուրանոցներ, միկիտան-գարեջրատներ, սրճարան-ճաշարաններ և նման ձեռնարկություններ, որոնցից շատերը անառակ կանանցով... Լոթինների մեջ կային նաև որոշ անորոշ զբաղմունք ունեցողներ, պատվազուրկ մարդիկ, որոնց մասին, ինչպես նշում է Պարույր Բարսեղյանն ալեքսպոլյան ամենահայտնի լոթի Պոլոզ Մուկուչին նվիրված իր անտիպ հուշերում, հեզմանքով ասում էին՝ «յաչքերեն լոթի», «լոթու շախպա դնողներ», «դախլի վրայն էր բաժակ փախցնողներ», «միկիտանի մինդարներ» և այլն»:²

Ալեքսպոլցի լոթին հատուկ՝ մյուսներից տարբերվող տարազ էր հագնում: Գլխին կրում էր ծուռ դրած շափխա, հագնում թեք կտրված դոշով, հիմնականում սև չերքեզկա (սրանից էլ դարաչուխարի տղա արտահայտությունը), որի լայն թևերը դուրս էին ծալված, կապում էր ծանր գնդերով արծաթե գոտի, ոտքերին կային սրաքիթ, անկրունկ երկարաձիտ կոշիկներ կամ սապոգներ: Լոթիի տարազի պարտադիր ատրիբուտ էր *բեբուրթը*՝ դաշույնը: Այս անբանները զբաղվում էին հարբեցողությամբ, թափառում էին միկիտաններում, այցելում ռուսների բացած անառակացիները, զբաղվում մուլախաղերով (թղթախաղ, զատ և այլն), *դոխրագություն* (դուշբագություն) էին անում և պատեհ-անպատեհ տուրուդմից էին սարքում քաղաքի փողոցներում, որոնք կարող էին ավարտվել նաև մարդասպանությամբ:³ Մրանց ձեռքից չէին պրծնում քաղաք այցելած հարևան գյուղերի բնակիչները, որոնք ծաղր ու ծանակի էին ենթարկվում՝ աննշան գներով սրանց զիջելով իրենց հետ բերած գյուղմթերքը, կամ ձեռնվում էին: Լոթինների այս գործելակերպը հար և նման էր թիֆլիսյան կինտոների պահվածքին. կինտոները ևս սպասում էին գյուղացիների թիֆլիսի մերձակայքում՝ զննելով նրանց ապրանքը: Ընդ որում, գյուղացիների վրա «զանգվածային հարձակումը» կրում

էր կազմակերպված բնույթ, և ոչ մի գյուղմթերք արտադրող Հավաբարի կողմից չէր կարող անում առանց այդ զիջատիչներին շրջանցելու մտնել Թիֆլիս ու հասնել շուկա:՝

Հատուկ պետք է նշել լոթինների ցցուն արտահայտված ցուցամուլության մասին: Ալեքսպոլցի լոթինները սիրում էին քաղաքի նորահայտ ֆոտոատելներում՝ լուսանկարվել՝ ձեռքներին գինու գավաթ, գունաչիների հետ, գույգով կամ խմբակային: Լոթինները 6 հոգով 8 կարթ էին վարձում, գունաչիների հետ պտտվում էին քաղաքի փողոցներում, իսկ կարթերից մեկի մեջ նստեցնում էին գինետիրոջը, որն անընդհատ նրանց գինի և օդի էր մատուցում: Լոթիական մեկ ուրիշ խուժան լցվում էր գյուղական սայլերի մեջ, իսկ գունաչիներին նստեցնում ուղտերի վրա և թափառում քաղաքի շուկայի մերձակա տարածքներում: Լոթիների հարբած օրգիաները հատկապես վառագավոր էին կիրակի և տոն օրերին, երբ նրանք տեղ ու տեօրինություն էին անում քաղաքի փողոցներում: Լոթիների ցերեկային արկածների շարունակություն էին դառնում զիջերային կողոպուտները և թալանը: Քաղաքի էսնաֆական ավագանին զգալով, որ պետական իշխանություններն ինչ-ինչ պատճառներով չեն կարողանում կամ չեն ցանկանում պայքարել այդ արատավոր երևույթի դեմ, ստիպված էր սեփական ուժերով միջոցներ ձեռնարկել: Խանութների և արհեստանոցների տերերը զիջերային պահակներ էին վարձում կամ էլ լրացուցիչ վարձով ծառայությունից դուրս աշխատանքի էին վերցնում ոստիկաններին և գործողություններին: Բացի այդ, երիտասարդ էսնաֆները ևս փորձում էին սաստել կամ ուժի գործադրմամբ կարգի բերել չափն անցած լոթիններին: Ի վերջո քաղաքային համայնքի ուժերով մի քանի տասնամյակում հաջողվեց զսպել լոթիններին, սակայն լոթիությունը՝ որպես երևույթ և քաղաքային կենսաձևի ուրույն արտահայտություն, պահպանվեց

գնե՛տ արտաքին, ցուցադրական ատրիբուտիկայի մակարդակում: Այսպես կոչված, «լոթիփոթի տղերքը» նույնիսկ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին «շողում» էին լուսանկարներից՝ գինու բաժակները ձեռքներին՝ հետին պլանում սեղանին դրված գինու շշի ֆոնին:

Ասեկոսներ և բամբասներ. Ալեքսպոլցի նկարիչ Գևորգ Բրուտյանն ունի կենցաղային տեսարաններ պարունակող գրչանկարների «Հին Գյումրի» կոչվող շարք (1937թ.)² Մաղրանկարներ համարվող, սակայն իրենց բնույթով ավելի շուտ շարժ հիշեցնող նկարներում հեղինակը ծաղրի է ենթարկում քաղաքի ոչ վաղ անցյալի «հետամնաց» մի շարք սովորույթներ: Կենցաղային ժանրի տեսարանների (ամուսնական, հուղարկավորման արարողություններ, բաղնիքի ձես և այլն) մեջ կա բամբասանքի թեմայով մի տիպական գծանկար: Հայրենի քաղաքի կենցաղին ու բարքերին քաջածանոթ նկարիչը արվեստագետին հատուկ խորափանցությամբ և վարպետությամբ կարողացել է բամբասող կանանց ձեռքերի, աչքերի ու բերանի շարժումներով ներկայացնել բնակչության մեջ լայնորեն տարածված այդ սովորույթի ամբողջ պատկերը: Ալեքսպոլյան ասեկոսների և բամբասանքի հյուրեղ նկարագրություններ ենք հանդիպում նաև Ավ. Բահակյանի «Ռուստա Կարո» անավարտ վեպում և հատկապես «Ռուստա Կարոյի այցը սանամայրերին» պատմվածքում:³

Հատկանշական է, որ ալեքսպոլցիները բամբասանքը համարում էին իրենց քաղաքին բնորոշ խիստ բացասական երևույթ՝ միաժամանակ քննադատաբար վերաբերվելով իրենց կողմից անընդունելի այդ սովորույթին: Անշուշտ, բամբասանքը զուտ Ալեքսպոլցի հատուկ հատկանիշ չէ, այն հատուկ էր հայկական

² Պ. Բարսեղյան, Պոլոզ Մուկուչի (բնութագիր), ՀԱՊ, ԲԲԱ, ԲԲ Վ, տետր 4, էր., 1969, էջ 6638-6640:

³ Նույնը:

¹ Ю.Г. Агвабадзе, И.Г. Волкова, Старый Тбилиси, с.66.

¹ «Մշակ», 1880, № 125; 1882, № 46:

ցյուղական և քաղաքային բոլոր բնակավայրերին:

Հնոցձեռնով հասարակական կյանքի ու կենցաղի սովորուստ կողմերն ու երևույթները բամբասանքները՝ որպես բանահյուսության տեսակ, իրենցից ներկայացնում են պատկերավոր արտահայտությունների ու կայուն բանաձևերի մի համաձուլվածք:¹

Բամբասանքներում տեղ են գտել.

- Առած-ասացվածքներ - Կընգա խորատեն չի պակսի, Ջուրը մտնին լողալ գիտեն, քյա-սարն հեկնին դողալ գիտեն, Մեր հացի մեջ աղ չկա և այլն:

- Դարձվածքներ - Մե կովեն, տասը ծովեն, Օրը մեզ է, ձե՛ձը՝ հագար, Քիչ այիր ունեյիք, քոթեշ էլ հանեցիք, Բիթուն (բոլորն) էլ մե սանդղոթի կտավ են, Չոտսան ճակտեն կախ, տեսան պատեն կախ և այլն:

- Օրինանքներ - Օղորմի հիրան, լուսը կաթա գերեզմանին, Ասվաձ քեզի կյանք տա, Օղորմի թու անցավորներին և այլն:

- Անեծքներ - Սաբաբ էղնողի լուսը բռնաբ, Գեղիղը մտնիս, Գեղնի օխտը դատը անցնիս, Ասսանից (աստծուց) գոնիս, Աստու բուբուլական (բարեխական) կրակը թափի գըլխուդ, Այ վա՛յը Լրգրիդ գլխուն, Զուլումդ բլի, Բավեբդ թաղեն, Էրբըլենդ էղնի, գալեբըդ չէղնի, Գլխուդ վերը ձերմակ վարդիկ չտեսնիս, Ծակոտի ս, ծակ-ծակ շապիկ հագնիս և այլն:

- Լուտանքներ - թերմըշներ, լըգրի, քյաֆթառ, խուժներ, այլանտագ, մեյմուն, չիչո, դախպա, իշու սըպպա (կամ իշու ձագ), պատուած վեկսիլ, չոտս գյորմամիշ անտերներ, փոշտի բանաբաման և այլն:

- Պիտակավորումներ- Երկան էշ, ուտած գըլոխ, բիրդան աղա, չոփըսըզներ (պարկեշտության սահմանն անցնողներ) և այլն:

Բամբասանքներում վառ գույներով ներկայացված են ալեբալոցուն հատուկ զվարճա-

խոսությունն ու սրամտությունը, որը հատկապես լավ է երևում համեմատություններում, ինչպես օրինակ՝ «Բըդի էրտամ էղ իշու ձագի հանգըջեն թըղթով բոնեմ, օր ձեռներըս չըկեղդողի», «Շաքյարը Էնքան թիչ է լըցրե, օր ֆիշնեն գունը թոցրել է», «Էշը ինքն է, խոզը ուրիշի առաջը կղնե», «Օտը գիղես թե քիչըմ մաքրվավ, մլ այլանդագըմ սիկտիրը քաշեց գնալ» և այլն:

Ունենալով կիրարկման և կենցաղավարման լայն ոլորտներ՝ բամբասանքներն ընդգրկում են ալեբալոցյան քաղաքային մշակույթի սոցիալական, կենցաղային, անձնական, հոգեբանական, քաղաքական և այլ բնագավառներ: Արտահայտվելով քաղաքային բանահյուսությանը բնորոշ ժարգոնային բառերով, գոնեկաբանություններով, հասարակաբանություններով, թուրքաբանություններով և ռուսաբանություններով՝ դրանք ստեղծում են ազգագրական, սոցիալ-հոգեբանական տիպորոշ միջավայր՝ որոշակի նկարագրություններով, դիպվածներով ու ըմբռնումներով: Բամբասանքներում դրսևորվում են ժողովրդի բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունները, արժեքային համակարգը, կենցաղամշակութային յուրահատկությունները և այլն:

Սովորաբար բամբասանքի նյութ է դառնում այն երևույթը, անձնական այն հատկանիշը, որը հասարակական կարևորություն է ներկայացնում: Բամբասանքին մասնակցողների սեռատարիքային պատկանելությամբ պայմանավորված՝ խոսակցության թեման կարող է ընդգրկել անհատական-հասարակական հարաբերությունների լայն շրջանակ և վերաբերել կենցաղային ցանկացած հարցի՝ նայած թե գրուցակիցների համար ինչն է կարևոր:

Ավանդաբար բամբասանքը համարվել է կանանց բնորոշ զբաղմունք, և դա հաստատվել է քրիստոնեական հավատամքով: Ալեբալոցյան ժողովրդական իմաստությունն ասում է. «Բամբասենը և խոզվը կնկա փեշակ է»² Դա հաստատում է նաև Բահաեկյանը. «Էնպես

դուրս կուգա, որ կնկա համար լաղ պետք էր. Էրան, որ ինքը խոսի: Կնկա ականջն էղեր է օրի համար, թե չէ՝ խոսքի, կնկա խոսքն էլ որ կա, իրան մանած թեղեն էրկեն է»³

Ավանդաբար քաղաքի բնակչությունն ավելի շատ ազատ ժամանակ ուներ, քան գյուղացին: Քաղաքաբնակ կանայք, ինչ-որ տեղ կտրված լինելով համայնքի կյանքին ակտիվորեն և ուղղակի մասնակցություն ունենալու հնարավորությունից, բամբասանքով և ստեղծություններով անուղղակիորեն, միջնորդավորված «իտևգրվում» էին դրա մեջ: Բամբասանքն ու ասկոյուները տարածումը և՛ գրույցի, և՛ ժամանակի յուրահատուկ եղանակ էին քաղաքային հասարակության կենցաղում: Բամբասանքը նաև որոշակի հոգեկերտվածք ունեցող մարդկանց բնորոշ զբաղմունք էր և նույնիսկ ապրելաձև: Չարախոսելը, զրպարտելը, անպատվելը, վատաբանելը, պիտակներ կացնելն ու ծաղրելը ալեբալոցյան հասարակության որոշակի հատվածի համար «առօրեական զբաղմունքի» էին վերածվել:

Թեև միշտ էլ ալեբալոցիների կողմից բամբասանքը քննադատվել է, համարվել անվայելուց, մեթո՛ւլի երևույթ, սակայն դա չի խանգարել, որ այն գոյատևի և ընդգրկի կիրարկման լայն ոլորտներ: Ալեբալոցի կնոջ չըրված բարոյականության կողբաքի պահանջներից մեկն էլ խոսքի մշակույթին է վերաբերում. «Կնիկը պտի խոսքի էտեն ու առաջը իմացող էղի, բերանն էկած խոսքը չըսե, լավըմ չափե, ձեն, նոր խոսքի, փորեն դուս էկող խոսքը բլի քյաթերուն քցե, մնացածը ձանդր ու թեթն էն, նոր դուս հանե: Կնիկը լըղըլըչի, խաբարբզան, խաբար տանող ու բերող, ուրիշներուն իրար քցող (գժտեցնող) պտի չեղնի»⁴ Բամբասանք կամ բամբասանքի մարդուն ալեբալոցիներն անվանում էին՝ լըղըլըչի, չիչո, խաբարբզան, խոտնակչի, խոսք տանող բերող, յոթ ծովի մերան (կամ յոթ մածնի մերան), ճալան-ճոթան, չանթա, անթել տեկերաֆ և այլն:

Մեր ձեռքի տակ եղած բամբասանքի նյութերը, իրենց չափազանցությամբ հանդերձ, հետաքրքիր տվյալներ են տալիս Ալեբալոցի առանին կենցաղի, հատկապես կանանց զբաղմունքների, նրանց հետաքրքրությունների ու հատկանիշների մասին: Բամբասանքների ժամանակ արծարծված թեմաներով կարելի է պատկերացում կազմել այն մասին, թե ինչպիսին պետք է լինեն իսկական կինն ու տղամարդը, երիտասարդն ու ծերը, նրանց արտաքինում կամ վարքում ինչն է ընդունելի կամ մեթո՛ւլի, բարոյական որ հատկանիշներն են համարվում դրական կամ բացասական և այլն: Ամենաշատ քննարկվող թեմաներն են կանանց գործ անելը, արտաքինը, վարքը, պահվածքը, ընտանեկան հարաբերությունները, ամուսնությունն ու աղջկատեքը:

Ալեբալոցի կնոջ համար մաքրասիրությունը ամենակարևոր հատկանիշներից մեկն էր. «... թող բերանըմ էրկուս պակաս խորաթա էնե... յիստըլութենը խոմ փարով-փղով չէ, բան ու գործի անունն ինչ է»⁵ Այդ է պատճառը, որ շատ հաճախ քննարկվում էին այն գործերը, որոնք տնից դուրս էին կատարվում՝ ի ցույց ամենքին: Այդպիսի գործերից էին լվացք անելն ու բուրդ լվալը: Հնոցված կանոն էր տարին մեկ լվալ ներբնակների բրդերը, իսկ երեք տարին մեկ՝ վերմակներինը, այնպես որ ամռանը կանայք ցույց էին տալիս և՛ իրենց հմտությունը, և՛ կարողությունը: Բնական է, որ լվացքի մաքրությունը և փռելու ձևը, բուրդը լվալն ու ձաղկելը, անկողինը կարելի դրկից հարևանների, սկեսուրների ու տեղերկիներին քննարկման և բամբասանքի թեմա էր դառնում: Բերենք օրինակ. «Բուտըս լվացի, փռեմ քիչըմ չորնա, չըրղեմ: Ես ըսի՝ լըմգաձ է, հըրը չէ. էնքան լավ լըմացվավ, արբեշում դարձավ: Տեսնեյր էրեզ էն Օսանն էլ էր բուտտ լըմացե. գուլումըդ բլի. քեզի կընիգ ըսողին ինչ ըսեմ. ճըմտե՛, դրել էր էն կողմ. կըսեմ՝ ընչի՛, լավ չես լվացե, կըսե ընձի ձեռ կուղա: Այ վա՛յս խե-

¹ Ու. Խաչատրյան, Բամբասանքի իրրն բանահյուսության տեսակ, ՇՊՄԲ համարակետական երկրորդ գիտաժողովի գնկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 51-52:

² Ն. Նիկողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 746Թ:

³ Ավ. Բահաեկյան, նշվ. աշխ., էջ 275:
⁴ Ն. Գյուլեցյան, տեսար 1, էջ 60:

⁵ Ն. Գյուլեցյան, տեսար 1, էջ 117:

լատ գրվածուտ. Ես հընչի՞ բըղի քեզ պես լզդու հեղ թուլ տամ խոսս՝մ, օր դու էլ քեզի երեվա- գայես: Գիդե՛ չիդէնք փով է...»¹

Ալեքսանդրի տանտիկիներ, ինչպես արդեն ասվեց, հատուկ էր պատրաստվում ձմռանը կամ «ձմեռվա թաղարուքին», որի մասն էր կազմում մուրաբաների և այլ պահածոների պատրաստումը: Բամբասանքի մյուս թեման այս եփուրափն էր, որ նույնպես կարևորվում էր կնոջը բնութագրելիս: Ինչպես երևում է նյութերից, պարծենալու առիթ էր բազմատեսակ, մեծաքանակ մուրաբաների ու այլ կերակուր- ների պատրաստումը, զնված ապրանքի որակն ու քանակը. «...ընձի հրմար գինը նշանակու- տուն չունի. լավն էղևի, փարին չեմ աշե. էդ էր պագաս. խո վերեվի խոժընները չեմ, կերտան բազրից ապուտ ժուրուտ կասին գուկան ...հո- դը աշխըրի գլխուն. ըսենք չտես են, ի՞նչ են տեստ օր. խո մեզի պես չե՞ն ճոտտ ու պոտտ: ...Համեն օր հինքը կըտեսներ, թե բազրեն ինչ տեսագ ֆիշնա, գիլագ, ծորին, տիյա հերեգ էլ մոշ ու են հանտեր, ի՞նչ կըսեն. հա մալինա. թանգ ու էծին չեմ աշե. ինչ կըսեն կուդամ ու կանին»² Մեկ այլ բամբասանքում քննարկ- վում է մուրաբա եփելու հմտությունը. «Մեր հարևան Վարսոն ֆիշնի միրաբա ևր էպ: Ըսի՛ էրտամ շնորքը տեսիմ. միրաբա գուլումդ բլի. գուն չկար հիքեսը. մուրաբինը գունն է. մուրա- բեն օր գունով չեղևի...չցնես վագը կարմրի... հողը քեզի պես կնից ըսողի զըլխուն. շաքար էնքան քիչ է լըցրե, օր ֆիշնեն գունը թոցրել է. մե կովեն, տասը ծովեն. ջուր. ի՞նչ մուրաբա»³ Բերված օրինակները ցույց են տալիս նաև ալեքսանդրիներին հատուկ մեծախոսությունը կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում, «մեծբերնու- թյունը», չափազանցնելու, զլուխ գովելու, ուրի- շին չհավանելու, անուն դնելու հատկությունը: Հարկ է նշել, որ մեր ձեռքի տակ եղած բամբասանքների նմուշներում արտահայտ-

ված են նաև ալեքսանդրի տղամարդու որոշ ըն- դունելի հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ «տը- դեն կնգա գյամը բրի ձեռը պայե», «տղամարդը բրի խըմե», «էն թարֆեն օր գուգար, կըսեյն էր- նեց տիրոջը. մայլի կընգտից ախ կենեյն, մե՛ անգամ հեռը խոսայն, գիդեն Լոդնց պես ղզի՞ գ էր»⁴

Բամբասանքների մյուս կարևոր թեման երիտասարդ աղջիկների արտաքինը, պահ- վածքն ու նրանց ամուսնությունն է: Եթե XIX- եվրոպական հագուստը և հատկապես դիմա- հարդարման միջոցները դժվարությամբ էին կենցաղ ներմուծվում, ապա XXդ. սկզբին երի- տասարդ կանանց շրջանում դրանք կամաց- կամաց դառնում էին բավական տարածված և ընդունելի տարրեր: Հագուստի ազատականա- ցումն իր հետ բերեց արտաքին տեսքի այնպի- սի փոփոխություններ, որոնք նախկինում հա- մարվում էին անվայելուչ՝ կնոջ, աղջկա հա- մար անընդունելի: Ալեքսանդրիները նորաձև, չափից դուրս ազատ հագնված և շարված կանանց այսպես էին բնութագրում. «Ինչըդ օր օրիորդ Վարսենիկն էղևի»⁵

Անշուշտ, նման բամբասանքները բացա- սական հետևանքներ էին ունենում, երբ տվյալ աղջկան ուզնկան էին գալիս: Ալեքսանդրյան սո- վորության համաձայն՝ տղայի համար աղջիկ ուզելիս ճնողները հարսնացուի վարքի, շնորքի մասին տեղեկություններ էին հավաքում հա- րևաններից: Հասկանալի է, որ երբևէն չարա- խոսությունն իր հետևանք ունենում էր, և ամուսնությունը չէր կայանում:

Այսպիսի դեպքի մասին պատմում է նաև Մկրտիչ Արմենը «Շեղնար աղբյուր» վիպա- կում. «Մոսկվա վերավորված, Մկրտչի մայրը վերադարձավ տուն՝ արդեն ճանապարհին մտածելով, թե ինչ կերպ վրեժ լուծի ամբար-

տավաններից: Չանցավ նույնիսկ մի օր, և ամ- բողջ Չորի Բողազով տարածվեց նորությունը. Մկրտչի մայրը գնացել է Շեղնարին ուզելու իր տղայի համար, բայց նկատել է, որ աղջիկը հիվանդ է... Շեղնարի անունը միանգամից կոտրվեց: Հարսնախոսների անընդհատ հոսքը նրանց տուն կտրուկ ընդհատվեց»¹

Ալեքսանդրի տղամարդու համար բամբա- սանքն ու ասեկոսեն անպատիվ երևույթներ էին: Օրնիբուն աշխատող արհեստավորը բամբասելու և ասեկոսեններ տարածելու ծա- մանակ չպետք է ունենար, բայց սրանց շրջա- նում էլ կային բարոյական կանոնակարգից շեղված մարդիկ, որոնց նկատմամբ քամահ- լանքով էին վերաբերվում «ղայդին տղա- մարդիկ»:

Բամբասանքների և ասեկոսենների տա- րածման ամենահարմար վայրերը քաղաքային ակումբները, սրճարանները, վարսավիրանոց- ներն ու գինետներն էին, որտեղ քննարկվում էին ամենաբազմազան թեմաներ: Երկրի ու քաղաքի անցուդարձը հատկապես շատ էր արտացոլվում ասեկոսենների մեջ, և ալեքսան- դրիների մեջ տարածված էր հետևյալ բանաձև ընդհանրացումը. «Օր բիթուն ժողովուրդը կը- սե ու կըխոսա, ուրեմն բանըմ կա: Չեղած տե- դը հեչ մարդ բան չի խոսա: Կրակ օր չէղևի՛ մուխ չի դուրս գա»:

¹ ՀԱՄ, ԲԲԱ, Հր. Մկրտչյանի նյութեր, ԲԲՎ, էջ 4094-4833, ԲԲԱ, էջ 71:

² Նույն տեղում, էջ 66:

³ Նույն տեղում, էջ 67:

⁴ Նույն տեղում, էջ 65, 129, 68:

⁵ Օրիորդ Վարսենիկը ալեքսանդրի այն եզակի աղջիկնե- րից էր, որը կրթություն էր ստացել Ռուսաստանում և վերադառնալով հայրենի քաղաք, իր «ազատ» հագ ու կապի, ավանդապաշտ ալեքսանդրիների համար խորթ դիմանարարություն ու վարկեղանների համար ծաղրի էր ենթարկվում:

¹ Մ. Արմեն, Շեղնար աղբյուր, Եր., 1961, էջ 11:

Գ Լ ՈՒ Խ Ն Չ ՈՐՐ ՈՐ Դ

ԱՆԵՔՄԱՆԿՐԱՊՈՒԼԻ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ՏՈՆԵՐ

XIX դ. վերջին XX դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլում նշում էին հետևյալ տոները՝ Ամառնոր, Սուրբ Ծնունդ, Սուրբ Սարգիս, Տյասնընդատաջ, Բարեկենդան, Մեծ պաս, Զատիկ, Համբարձում, Վարդավառ, Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Խաչ:

Նոր տարին կամ Կաղանդը մեծ շուրջով էր տոնվում: Նախապես մաքրում և կարգի էին բերում բնակարաններն ու հագուստը. կարում էին նոր շորեր կամ կարկատում հները և պարտադիր լողանում, ամեն կերպ աշխատում էին պարտքերը մարել և, էթե որևէ մեկի հետ զժտված էին, հաշտվել՝ փոխանակելով «վեկ, պակաս հալալ էրա» և «հալալ եղի» դարձվածքները: Այս բոլորի իմաստն այն էր, որ առաջիկա տարին լինեն մաքուր և ապրեն հաշտ ու համերաշխ, բարեկեցիկ կյանքով: Այս բոլորից հետո գնում էին եկեղեցի՝ սուրբ հաղորդություն ընդունելու և մեղքերին թողություն խնդրելու: Դեկտեմբերի 25-ից մինչև հունվարի 5-ը գյումրեցիները մեծ ջերմոտանությամբ Քրիստոսի ծննդյան պատհան էին պահում, ի դեպ, Նոր տարվա համար պատրաստվող բոլոր ուտելիքները պատուց կերակուրներ էին: Եփում էին լոբի, սիսեռ, բակլա, ոսպ, կարտոֆիլ և չորացրած ու թթու դրած կանաչեղեն: Մեծ բանակությամբ օգտագործում էին ընդեղեն, չրեր, չամիչ, փշատ, խուրմա, կոզինախ և այլն: Երեխաների, աղջիկների ու նորահարսերի համար պատրաստում էին տափակ կոնֆետներ. շաքարը շաղախում էին օսլայի հետ, տարբեր չա-

փերի քառանկյունաձև տեսք էին տալիս, փաթաթում զուռավոր թղթերով, ծայրերն ամրացնում, վրան կպցնում ծաղիկների, կենդանիների և աղջիկների նկարներ: Գոտաղացիներն այդ կոնֆետներն անվանում էին *սուրաթով* (դիմանկարով) *կոնֆետ*:¹

Նոր տարվա առիթով անպայման թարմ հաց էին թխում, գաթա և կարկանդակներ:² Հատկապես կարևոր էին ծիսական *տարի* կոչվող գաթան ու *քիսա* կամ *վասիլ* կոչվող կարկանդակները: *Տարի* գաթան մեծ, կլոր թխվածք էր, որի մեջ որևէ նշան, հիմնականում մանրադրամ էին դնում և ամսի չորսին հանդիսավոր կտրում՝ բաժին հանելով տան անդամներից յուրաքանչյուրին: Ում բաժնից դուրս զարդարմը, համարվում էր, որ այդ տարվա մեջ նա հաջողակ ու երջանիկ կլինի: Բացի այդ, տան անդամների համար մեկական քիժմիշով ու ընկույզով զարդարված կարկանդակ էին պատրաստում և նայում, թե եփվելու ընթացքում ինչ տեսք կընդունի այն՝ էթե ուռչեր, ուրեմն տիրոջը հաջողություն էր սպասում, էթե «սմբեր»՝ անհաջողություն, աղքատություն, էթե ընկներ թոնրի մեջ՝ կուտ գնար, ապա կարծում էին, թե մարդ կմահանա:

Սովորաբար դեկտեմբերի 31-ի գիշերը չէին նստում՝ սպասելով ժամը 12-ին. հավատում էին, որ այդ ժամին աղբյուրի ջուրը մեկ ժամի չափ ոսկի ու արծաթ է դառնում: Երիտասարդները, որոնք հավատում էին դրան և

¹ Հ. Գյուլեցյան, տեսք 2, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 101-102:

գնում էին ջուր բերելու, հետ չէին նայում, որ պեսոփ սատանաները իրենց չբռնեն: Բերած ջուրը լցնում էին իրենց տան բոլոր ամանները, էթե անասուն ունեին, նաև նրանց ջրամանները՝ այն հավատով, որ դա առատություն կլերի իրենց ընտանիքներին: Գուշակություններ էին անում նաև հաջորդ օրը, որը կոչվում էր *լախտափորձով*: Երիտասարդները վաղ առավոտյան մեկական կտոր հաց էին դնում կտորի վրա և նայում, թե ագռավները ո՞ր կողմ են տանելու հացը՝ հավատարով, որ հենց այդ կողմից է գալու իր փեսացուն կամ հարսնացուն: Ուրիշները բանալիով էին գուշակություն անում. բանալին դնում էին փողոցում և լուռ սպասում անցորդների ու նրանց խոսակցություններից հանգում էզրակացությունների:

Հունվարի 1-ին արթնանում էին շատ վաղ՝ հավատարով, որ վաղ արթնացողը մեծ լախտի կտիրանա: Առաջինը տան ամենատարիքով կինն էր դուրը բացում և դեմքը արևելք դարձնելով՝ ասում. «Դովալ թ, սա՞րն էս, ձո՞րն էս, արի՛ տուն»: Այնուհետև տատերն ու պապերը գնում էին եկեղեցի՝ ժամերգության, և կիրանց վերադառնալուց հետո նոր ընտանիքի րոլոր անդամները սեղան էին նստում: Տան մեծերի բարեմաղթանքից հետո բոլորը միմյանց շնորհավորում էին, այնուհետև գնում ազգականների ու հարևանների տները՝ շնորհավորելու: Սովորաբար երիտասարդներն էին գնում տարիքով հարազատների տները՝ որպես հարգանքի նշան:

Քրիստոսի ծննդը. Գյումրեցիները Մնուղյան տոնը ավելի շուրջով են տոնել, քան Նոր տարին: Նրանք, ովքեր չէին հասցրել հարորդվել նոր տարուն, հունվարի 5-ի *խրման* (ճրագալույց) պատարագին անպայման հարորդում էին: Տուն վերադառնալով՝ նրանք ներս էին մտնում, «Շնորհավոր Ծնունդ և աստվածհայտություն» ասելով՝ նշխարք բաժանում տան անդամներին, որով վերջիններս հարորդակից էին դառնում սուրբ օրվա պատարագի խորհրդին (շնորհքին): Ապա ամբողջ

ընտանիքով հավաքվում էին սեղանի շուրջը և բացում պար՝ *թաթախվում*: Գյումրեցիները հունվարի 5-ի երեկոն անվանում էին թաթախման գիշեր: Մնուղյան տոնի սեղանը, որը բացվում էր քուրսու վրա, շատ առատ էր լինում, սակայն առանց մսեղենի, քանի որ նավակատիք էր: Սեղանին անպայման պիտի լիներ բրնձով *ջիեղով* փլավ, չորացրած կանաչ լոբի պաստեղով կամ ձվով, ձուկ՝ խաշած կամ տապակած: Թաթախմանը, ինչպես Նոր տարուն, տան մեծն էր առաջինը բաժակ վերցնում և շնորհավորում՝ «Շնորհավոր Ծնունդ և Մկրտություն», ի պատասխան ստանալով՝ «Օրհնյալ է ծնունդը Քրիստոսի»:

Պատարագից հետո տանտիկիներն անպատճառ ամանները լվանում էին և այդ ջրով լվացվում՝ հավատարով, որ հակառակ դեպքում «հավկուրություն կստանան»: Նույն օրը ցերեկը ջուր չէին խմում, որ փող գտնեն, իսկ խմողը, անպայման փողի կորուստ կունենար: Հունվարի 5-ի երեկոյան 8-12 տարեկան տղաները 2-3 հոգով շրջում էին տներում «Ավետիս» երգելով՝ «Այսօր տոն է ծննդյան, ավետիս, Տյասն մեր և հայտնության, ավետիս, այսօր արևն արգարության, ավետիս, երևեցավ ի մեջ մարդկան, ավետիս»: Ավետիս ասողներին տանտիկիները փող, ձու, տարբեր ուտելիքներ էին տալիս, դրանցով նրանք հաջորդ օրը քեֆ էին անում:¹

Հունվարի 6 ից սկսվում էր Ծննդյան տոնակատարությունը, որը տևում էր 4-5 օր: Բոլորի սեղանները այդ օրերին բաց էր լինում, և ինչպես նոր տարուն, սկսում էին այցելությունները միմյանց տուն: Փողոցում իրար հանդիպելիս ծանոթ-անծանոթ իրար շնորհավորում էին՝ «Շնորհավոր Ծնունդ և Մկրտություն», «Օրհնյալ է մկրտությունը Քրիստոսի»: Առավոտյան եկեղեցում մեծ հանդիսավորությամբ կատարվում էր մկրտության արարողությունը, որի ժամանակ խաչը զցվում էր ջուրը, այսինքն՝ խաչը թաթախվում էր ջրի մեջ՝ ի նշան

¹ Հ. Գյուլեցյան, տեսք 2, էջ 113:

Քրիստոսի մկրտության: Այդ օրվա համար նախապես բավոր էր ընտրվում, որը նախապես եկեղեցուն որոշակի գումար էր տալիս՝ խաչին բավոր կանգնելու իրավունք ձեռք բերելու համար: Պատարագի ավարտից հետո յուրաքանչյուրը փորձում էր այդ օրինած ջրից տուն տանել: Այդ ջրից տան անդամները բաում էին աչքերին, որ չկուրանան, իսկ մնացածը ցողում էին հացի ամբարները, կարասները, սենյակները, որ տարին հաջող, անփորձ ու բարքայարով լինի:

Շիրակում և Ալեք-Պոլում գտնում էին, որ Ջրօրհնից հետո օրը մի գարու հատիկի չափ էր կարում է. սովորաբար ասում էին. «Պզտիկ գոլն ընկավ»:

Օխտն անվան տոնը. Ծնունդից մեկ շաբաթ հետո կատարվում է օխտն անվան տոնը: Այդ օրը Հովհաննես, Մկրտիչ, Գարապետ, Մարտիրոս, Մարգարե, Առաքյալ և Հայրապետ անուն ունեցողների անվանակոչության օրն էր: Բարևկամները գնում էին հիշյալ անունները կրող հարազատների կամ ընկերների տոնը շնորհավորելու:

Սուրբ Սարգիս. Ծննդյան տոնից մոտ երեք շաբաթ հետո գալիս է Սբ Սարգսի տոնը, որին նախորդում է մեկշաբաթյա պասը: Սուրբ Սարգսի պատի ընթացքում լվացք չէին անում, չէին լողանում, մի խոսքով, օձառ չէին օգտագործում, որ սրբի ձին չսայթաքի և հաջողությամբ տեղ հասնի: Երիտասարդ աղջիկները, բացի պատից, նաև միաժամ ձու էին պահում, ողջ ցերեկը ոչինչ չէին ուտում և խմում, միայն երեկոյան հաց ու պատուց կերակուր էին ուտում: Ուրբաթ երեկոյան չամուսնացած երիտասարդներն աղի բլիթ էին ուտում ու ծարավ քնում՝ այն հավատով, որ երագում տեսնեն, թե ով է իրենց ջուր տալու. ում տեսնում էին՝ գուշակում էին, որ նա է լինելու իր գուգընկերը: Եթե ջրի ամանը ոսկուց լիներ, հարստության նշան էր, եթե արծաթից՝ միջակի, իսկ եթե պղնձից կամ կավից՝ աղքատի: Հավատում էին նաև, որ եթե ամանի միջի ջուրը լիքը լիներ՝

երկար կապրեն, եթե կիսատ՝ կարճ: Բացի այդ, սովորույթի համաձայն, փոխինդով սինի էին դնում տան ամենամաքուր և ամենախաղաղ անկյունում, առաջը մում վառում, եթե Սուրբ գիրք ունենին՝ դնում էին կողքին, աղթում և գնում քնելու: Ալեքայցիները հավատում էին, որ եթե արդար են, Սուրբ Սարգիսը գիշերը անաղմուկ գալիս է, անցնում՝ փոխինդի վրա թողնելով նիզակի կամ ձիու պայտի հետքը: Առավոտյան վաղ արթնանալով սըրտատարփ ստուգում էին սինին և խիստ վշտանում, երբ դրոշմ չէր լինում, մտածում էին, որ իրենք մեղքեր շատ են գործել, իսկ եթե լինում էր, դա մեծ ուրախություն էր պատճառում նրանց:

Շաբաթ առավոտյան այդ փոխինդով խաչի էին եփում, կանեփով, քիշմիշով աղանձ պատրաստում: Աղջիկները վաղ առավոտյան մեկական պատառ հաց կամ փոխինդից գնդիկ էին դնում բակի մի անկյունում կամ կտուրին և սպասում, թե թռչունները ուր կտանեն դրված պատառը, որ գուշակեն, թե որ կողմից է գալու իրենց փեսացուն: Պատահում էր, որ շուն էր տանում, որը խիստ վշտացնում էր աղջկան, քանի որ վերջինս համոզված էր, որ իրեն դժբախտ ամուսնություն է սպասում՝ «շան բաժին է լինելու»: Եթե հացը դեպի գերեզմաններն էին տանում, մտածում էին, որ մահվան նշան է:

Տյառնընդառաջ կամ տերընդէլ.

Փետրվարի 13-ին տոնում էին Տերընդէլի տոնը, որը նվիրված էր նորապսակներին: Այդ օրը երեկոյան, եկեղեցում կատարում էին Տյառնընդառաջի նախատոնակը, և երբ մոմերը վառվում էին՝ հետևում, թե կրակի բոցը ո՞ր կողմն էր թերվելու՝ գուշակելով այդ տարվա բերքի առատությունը: Ժամերգությունից հետո ներկայները վառվող մոմ էին տանում տուն, որ իրենց խարոյկների խոտը վառեն: Մոմը ամբողջությամբ չէին վառում, թողնում էին կիսատ և վառում էին կարկուտի ժամանակ, որ այն դադարի: Այդ մոմից մի քանի կաթիլ կա-

թեցնում էին գլխարկների մեջ, որ կածակից պաշտպանվեն:

Կրակը վառելու պատվավոր իրավունքը նորափեսայինն էր: Կրակը վառում էին այդ տարի ամուսնացած կամ նշանված աղջկա թակում: Եթե հարսը *հերանց* տանն էր, առավոտյան սկստուրը նրան *փայ* էր ուղարկում՝ աղանձ, ընկուզեղեն, մրգեր և այլ բաղադրեղեն, իսկ երեկոյան ժամերգությունից հետո ազգական կանանց հետ այցելում նրանց տուն: Հենց նա էր հարսին ուղեկցում կրակի մոտ: Կրակի շուրջն առաջինը երեք անգամ պտտվում էին նորապսակները, ընդ որում, հարսի գիրկը տալիս էին նորաձին տղա երեխա, որ առաջնիկը տղա լիներ: Այնուհետև պտտվում ու թռչում էին մյուսները. ծննդկանը երեխայի հետ պտտվում էր, որ քառասունքից դուրս գա, չբեր կանայք թռչում էին՝ հագուստի փեշերը այրելով, որ երեխա ունենան, տանտիկիները՝ որ տունը չարքերից ազատեն: Բոլորից շատ ուրախանում էին երեխաները, որոնք թռչելով բացակայում էին. «Տերընդէլ, դարմանը կես»:

Խարոյկի ծխի ուղղությամբ գուշակում էին, թե հացի բերքն ինչպիսին է լինելու. եթե ծուխը հարավ կամ արևելք էր թերվում, ուրեմն առատ տարի էր լինելու, իսկ եթե հյուսիս կամ արևմուտք՝ վատ: Մեծահասակ կանայք խարոյկից մնացած մոխիրը լցնում էին կճուճները, որ կերակուրները անպակաս լինեն, թափում էին տան երդիկից ներս՝ ասելով. «Կատուն ներս, մուկը՝ դուրս», որպեսզի մկները վերանան, լցնում էին հավանոցի երդիկից ներս՝ ասելով. «Մեր հավերը զըռթան Լոնին, մեր կովերն էլ՝ ճըռթան», մնացածը, եթե գոմ ունենին, լցնում էին այնտեղ, որ անասունները չիվանդանան և շատ կաթ տան: Շիրակում և Ալեքպոլում Տերընդէլին ասում էին. «Մենձ գոլն ընկավ»:

Մարտի 1-ին տանտիկիները քուրսու մինդարներն ու ջեջիմները դուրս էին հանում, խոլում պատերին և կանչում. «Մարտը՝ ներս, շվոտը՝ դուրս», որով տանից դուրս էին քշում

չար ոգուն (շվոտին), որը ձմռան ընթացքում պահ էր մտել տան անկյունում:

Բարեկենդան.

Սա այն նշանավոր տոներից էր, որն ալեքպոլցիները նշում էին մեծ շուրով: Այն տնում էր երկու շաբաթ, որի ընթացքում քաղաքի ողջ բնակչությունը թեֆ էր անում: Ամեն կողմից լսվում էին նվագի ու երգի ձայները: Մի քանի ընտանիքներ հավաքվում էին ամենաընդարձակ սենյակ ունեցողի տանը և մինչև լույս երգում ու պարում: Բարեկենդանին պատրաստում էին ամենալուրդոտ, մեղեղնով համեղ կերակուրներ, թխվածքներ, որ *ուժ* ու *ղվաթ* հավաքեն գալիք պատի համար: Բարեկենդանի երկրորդ շաբաթը Բուն բարեկենդանն էր, որի ժամանակ դադարեցվում էին աշխատանքներն ու դասերը: Դպրոցներում կազմակերպում էին ցերեկայինները: Հրավիրվում էին նաև ծնողները, իսկ թատրոններում ներկայացումներ էին անցկացվում տեղի դերասանների ուժերով:

Բարեկենդանի երկրորդ շաբաթվա հինգշաբթի օրը Վարդանանց տոնն էր նշվում: Այդ օրը եկեղեցում պատարագ էր մատուցվում, երգում էին Ներսես Շնորհալու «Նորահրաշ պսակավոր» երգը՝ նվիրված Վարդան Մամիկոնյանին: Այդ օրը Ալեքպոլում համարվում էր ազգային մեծ տոն, ուստի բոլորը երգում էին Ռ. Պատկանյանի, Բաֆթու, Մ.Նալբանդյանի բառերով գրված հայրենասիրական երգեր: Հինգշաբթի գնում էին Վարդան, Վահան, Գարեգին, Արտակ, Հմայակ, Եղիշե, Ղևոնդ անուններով բարեկամների տները՝ շնորհավորելու նրանց տոնը: Այդպիսով, ողջ շաբաթն անցնում էր կերուխումով, երգ ու պարով, զվարճություններով, հումորով ու սրամտություններով: Վերջին օրը՝ երեկոյան, կաթնապուր ու մածուն էին ուտում, ապա ձու՝ ասելով. «Բերաններս փակում ենք սպիտակ ձվով, Աստված արժանացնի կարմիր ձվով բաց անելու»¹

¹ Գ. Աղայան, ԴԱՆ, Լենինական, 1999, տեսք 1:

Մեծ պատ. Մեծ պատի առաջին երկու-
շաբթի օրը տոնական բնույթ էր կրում: Այդ օրը
նշանված աղջկա սկեսրանք նվերներով ու կա-
ղինի մեծ պաշարով գնում էին հարսի տուն՝
կաղին խաղալու և պասը շնորհավորելու:
Հարսնացուի մայրն այդ օրը եփում էր պասուց
կերակուրներ և հատկապես *պոչով սպոր*,
որը ճաշակելուց հետո սկսվում էր խաղը:
Խաղացողը բոժով վերցնում էր կաղինը և բուռը
փակած հարցնում խաղընկերոջը «ջուխտ է,
թե՛ թաք», և պատասխանն ստանալուց հետո
հաշվում էին յոթի մեջ եղած կաղինների քա-
նակը: Եթե ճիշտ էր գուշակել, կաղինը տրվում
էր խաղընկերոջը, իսկ եթե ոչ՝ մնում էր նրան:

Սովորության համաձայն՝ բուրսու տան
առաստաղից կախում էին *ախուռճը*՝ կարտո-
ֆիլի կամ տխի գլուխ՝ վրան ամրացված 7 փե-
տուր, որոնցից մեկը յուրաքանչյուր շաբաթվա
վերջում հանում էին: Այն հատկապես երե-
խաներին վախեցնելու համար էին կախում, որ
պասը չխախտեն: Չնայած երբեմն, մեծերից
զաղտնի, մայրերն իրենց զավակներին կերակ-
րում էին յուրով կամ պանրով: Ընդհանրապես
ընդունված էր կիրակի օրերին՝ մինչև սերմը
գետնին գցելը, աղանձ ուտել, որովհետև հա-
վատում էին, թե ցանքից հետո ուտելու դեպ-
քում սերմի հատիկները կչորանան:

Մեծ պատի ընթացքում օրը երեք անգամ
ժամերգություն էր կատարվում և ծեր կանայք
ու տղամարդիկ պարտադիր մասնակցում էին
արարողությանը՝ աղոթելով իրենց և հարա-
զատների առողջության ու հաջողության հա-
մար: Պատի առաջին շաբաթ օրը կոչվում էր
թալալացի օր: Այդ օրը նորածին երեխա ունե-
ցող կանայք չէին աշխատում, որ երեխաները
չթավկանան՝ ուշագնաց չլինեն: Հավատում
էին, որ տոնը չպահողների երեխաները կարող
են հիվանդանալ ընկնավորությամբ:

Միջունք (քառսուն մանուկ). Մեծ պատի
չորրորդ շաբաթը *միջունք* էր կամ «Քառսուն
մանուկ»: Այդ օրը նշանված տղաների տանից
հարսին *միջնափայ* և ընծաներ էին տանում,
իսկ երիտասարդ հարսներն ու աղջիկները

հավաքվում էին մեկի տանն ու «Քառսուն
մանուկ» կատարում. նրանք պետք է քառա-
սուն անգամ ծուր դնեին և վեր կենային. մի
գործողություն, որ բոլորին չէր հաջողվում:
Երբ մեծահասակներն ու երեխաները բնում
էին, նրանցից ամենափոքրահասուն ու նախա-
ձեռնողը, համրիչը ձեռքին, հայտարարում էր
ծնրադրման արարողության սկիզբը՝ ամեն մի
ծնրադրումից հետո համրիչից մի հատիկ օգե-
լով, և այդպես՝ 1600 անգամ: Այդ ընթացքում
խմբով, երգեցիկ ձայնով արտասանում էին.
«Քառսուն մանուկը լճին, թագն ու պսակը
ձոխն, ինչ որ տվիր բաղնեպանին, անոր կեսն
ալ ինձի տուր», կամ «Քառսուն մանուկ, քառ-
սուն կուս, քառսուն մանկան բարեխոս, լիճյե-
լիճկե, լիճկեցավ, քառսուն մանուկ թմմեցավ:
Տո՛ւր ինձ թագ, տո՛ւր ինձ պսակ, առնիմ էր-
թամ ժամի դուռ»: Ծնրադրման արարողությու-
նը շատ դժվար և հոգնեցուցիչ էր, սակայն ոչ
որ չէր ցանկանում առաջինն ինքը կիսատ
թողնել՝ մեծ մեղք համարելով: Վերջապես
հոգնած, ցավոտ ձեկներով անկարող շարժվե-
լու, հավաքվում էին ընթրիքի սեղանի շուրջը,
կատակելով ու սրախոսելով անցկացնում էին
մինչև լույս:

Գրիգոր Լուսավորիչ. Մեծ պատի հինգե-
րորդ շաբաթ՝ օրը տոնվում էր Գրիգոր Լուսա-
վորչի տոնը: Այդ կիրակին ևս հանդիսավոր
պատարագ էր մատուցվում, իսկ երեկոյան
ալեքսյանցիները գնում էին Գրիգորների տոնը
շնորհավորելու:

Ծաղկազարդ կամ Ծառզարդար. Մեծ
պատի վեցերորդ շաբաթը Ծառզարդարի տոնն
էր: Այդ կիրակի պատարագ էր մատուցվում,
և կեղեցում օրհնում էին ուրենու ճյուղերը, ու-
րոնք ժամավորները տանում էին տները և
ցցում խնոցու մեջ, որ առատ կաթ ունենան,
կամ ամբարի մեջ՝ այլուրը անպակաս մնալու
նպատակով, կախում էին պատից՝ որպես հա-
ջողության խորհրդանիշ: Ծառզարդարին հա-
տիկ էին անում՝ ցորենը խաշում, հետը խառ-
նում անուշեղեն և բաժանում երեխաներին:

Հատիկի իմաստն այն էր, որ դրանով նպաս-
տում էին անձրևի առաջացմանը, ցանված
սերմի թրջվելուն և արդյունքում՝ բերքի առա-
տուրջանը: Այդ օրը 8-10 տարեկան երեխա-
ները երգելով ճիճեռակ էին խաղում՝ շրջելով
հարկանների ու բարեկամների տներն ու ար-
տասանելով. «Ճեռ-Ճեռ ճիճեռակ, Աստու հա-
լալ պիպեռակ, Հընկերս ընկավ ծովը, Ծովեն
յկլավ ծիրանը, Խունկ առեք, մոմ վառեք, տա-
ներկու պատարագ երեք: Ով օր տա, շեն մնա,
Ով օր չտա, սև հավին ու...ին դեմ մնա»: Տանտի-
կինը հատիկ կամ ձու էր տալիս նրանց, որը
ուրախ-ուրախ ճաշակում էին:¹

**Քրիստոսի հարությունը կամ Սուրբ
Ջատիկ.** Ջատիկի համար ևս բնակարանը՝ սե-
յակները, նախասենյակը, խոհանոցը, մառանը
շատ մանրակրկիտ մաքրում էին՝ թոզ էին առ-
նում, փայլեցնում էին ամանեղենն ու սպասքը,
շարում թարեքներին: Լվանում էին անկողին-
ները, հագուստները, երեխաների համար
կարմիր կտորից նոր շորեր կարում, իրենք էլ
բաղնիք գնում և զատիկը մաքրված դիմավո-
րում: Ջատիկին ևս հաղորդվում էին մեղքերի
համար:

Տոնակատարություններն սկսվում էին Ա-
վագ հինգշաբթի օրվանից: Երեկոյան սկսվում
էր ժամերգությունը, որը տևում էր մինչև լույս
և կոչվում էր *խավարում*: Այդ օրը գլուխ չէին
լվանում, որ չցժվեն, օճառ չէին գործածում, որ
կսկիծ չտեսնեն, տան անդամների թվաքանա-
կով կամ յոթ ձու էին խաշում և պահում, որ
շաբաթ օրն ուտեն՝ առամնացավ չուրենալու
համար: Եկեղեցում օրհնած յուրը քսում էին
աչքերին, ձակատին, կամ անասունների հի-
վանդ տեղերին, որ լավանան, մի փոքր էլ
ցցում էին յուղի կարասները, որ առատ յուղ ու-
նենան:

Ավագ հինգշաբթի գիշերը դարբինները
լուծ *անժիմ*, գնում էին խանութները՝ երկաթ
գուլանում և լուռ, առանց խոսելու դրանից
պատրաստում մատանիներ, ապարանջան-

ներ, վզնոց-դողեր (*վզի թաք*), ուրբաթաբուր-
ներ, որոնք առավոտյան վաճառում էին եկեղե-
ցու առաջ (այստեղից էլ ուրբաթախոս բառը):²
Այդ *անժիմները* մայրերը կախում էին երեխա-
ների օրորոցից, կարում էին ողա երեխաների
հագուստին, ապարանջաններով զարդարում
հարսների ու աղջիկների թևերը, որ չարբերից
ազատվեն: Հետևյալ օրը դարբինները չէին աշ-
խատում, որ չկրկնեն հրեա դարբինների մեղ-
քը, և չհամարվեն Քրիստոսին մեխողներ:³

Ուրբաթ օրը կանայք կար ու կարկատան
էին անում կամ ասեղներով բարձերն ու մին-
դարները ծակծկում, որ «Հուղի աչքերը հա-
նեն»: Ուրբաթ երեկոյան եկեղեցիների բնմը
փակող վարագույրները բացում էին: Այդ արա-
րողությանը, որ կոչվում էր *ղոնբացք*, մայրե-
րը անպայման իրենց աղջիկներին տանում
էին մասնակցելու, որ *բախտը բացվի*:

Շաբաթ օրը *թաթախման* օրն էր, ինչպես
Ծնունդի տոնին: Երեկոյան 10-12 տարեկան
տղաները գնում էին մոտիկ հարևանների տը-
ներն ու *ղանեյա* կարգում (Դանիել մարգարեի
մասին): Այդ օրը երեկոյան ժամերգությունից
հետո ձու էին ուտում և պասը բացում կամ
թաթախվում: Տոնական սեղանների զարդը
գույնզգույն ներկած ձվերն էին, որոնք կովեց-
նում էին՝ մեծ ուրախություն պատճառելով
հատկապես երեխաներին: Չվախաղի մի քանի
եղանակներ կային, որոնք բոլորն էլ սիրված ու
տարածված էին քաղաքում: Այդ օրը միս ուտել
չէր կարելի, քանի որ կիրակին հասարակա-
կան մատուղի՝ *ախառի* օրն էր, որը նվիրված
էր հին ու նոր հանգուցյալների հիշատակին:
Շաբաթ երեկոյան թաղի բնակիչները միանում
և մի կով կամ եգ էին մատաղ անում, որը ողջ
գիշեր եփելուց հետո՝ վաղ առավոտյան, բա-
ժանում էին բոլոր մասնակիցներին: Ով այդ
օրը մատաղի մսով չբացեր բերանը, նա ողջ
տարին միս ուտելու իրավունք չունի:

² Գ. Աղանյան, *Երկաթի և երկաթագործական առարկա-
ները հայ ժողովրդի հավատալիքներում*, ԵՀՀ Կենտրոնի
«Գիտական աշխատություններ», հ. 7, Գյումրի, 2004,
էջ 67-68.

³ Լույսի:

¹ Հ. Կյուլեցյան, *ստեղծ 2*, էջ 134:

Երկուշաբթի գերեզմաններն այցելելու և օրհնելու օրն էր: Քահանաները հերթով այցելում էին բոլոր ննջեցյալներին և «հոգուցն հանգուցելոց» կարդում:

Ալեքսանդրապոլում Ջատիկի ավագ շաբաթվա օրերը անվանում էին հետևյալ կերպ՝ Ավագ երկուշաբթի և երեքշաբթի, Չիք-չորեքշաբթի, Ավագ հինգշաբթի կամ Խավարման օր, Հուդի ուրբաթ, Ջատիկի շաբաթ, Ախատի կիրակի:¹

Համբարձում. Ջատիկից 40 օր հետո գալիս է Համբարձումը, որը երիտասարդ աղջիկների ու հարսների տոնն էր: Նախորդ օրը թաղի հարսներն ու աղջիկները մեծահասակ կանանցից որևէ մեկի ուղեկցությամբ գնում էին դաշտ՝ ծաղիկ հավաքելու, որը ճանապարհին երգելով, ծիծաղելով ու ուրախանալով: Մաղիկներն այնուհետև փունջ փունջ կապում էին, շարում սալաների մեջ ու դնում հով տեղ, որ չթափամբ: Գիշերը ժամը 12-ին տարիքավոր կնոջ հետ աղջիկները գնում էին ջուր գողանալու: Յոթ աղյուրից կամ ջրհորից լուռ ու անձայն վերցնում էին ջուրը, փարչի բերանը փակում ամենազեղեցիկ ծաղիկփնջով ու դնում աստղերի տակ, որ կիրակի օրը՝ Հոգեգալթստին, վիճակ հանեն: Հավատում էին, որ եթե խոսեն, ջուրն իր կախարդական ուժը կկորցնի, և վիճակահանությունը ճիշտ չի լինի:

Համբարձման հինգշաբթի օրն աղջիկները վերցնում էին ծաղիկներով լի սալաներն ու երգելով.

«Մաղիկըմ ունիմ ալա է,
Ջան գյուլում, ջան, ջան,
Ալա չէ, ալվալա է,
Ջան ծաղիկ ջան, ջան,
Ախպերս ուզեց չտվի,
Ջան գյուլում, ջան, ջան,
Ասի յարի դրկած է,

Ջան ծաղիկ, ջան, ջան» շրջում էին թաղի տները, մեկական փունջ տալիս, փոխարենը ստանում ձու, յուղ, շաբաթ, բրինձ: Այնուհետև

հավաքվում էին մեկի տանն ու ուտելիքը եփում, ուտում և ուրախանում: Մաղիկը *ծախելիս* հետները տանում էին *հարսին*, որը նախապես ընտրվում էր հասակակիցների խմբից և անպայման պետք է առաջնեկ լիներ: Նրան հազցնում էին երկար շորեր, գլխին *թանթանա* էին դնում և դեմքը ծածկում երկար բողով՝ նորահարսի տեսք ստանալու համար: *Հարսին*, որը խոսելու իրավունք չուներ, ձեռքից բռնած՝ տնետուն էին տանում, և նա էր տալիս ծաղիկփունջն ու ստացված մթերքը պահում իր մոտ:

Համբարձման հաջորդ կիրակին վիճակ հանելու օրն էր: Թաղի կանայք՝ ահել ու ջահել, աղջիկների հետ հավաքվում էին որևէ մեկի պարտեզը և վիճակ հանում: *Հարսին*, վիճակի փարչը ձեռքին, նստեցնում էին մեջտեղը, զլուխը ծածկում հաստ, անթափանց բողով, որը հասնում էր մինչև գետին: Մասնակիցները փարչի մեջ նախօրոք լցնում էին իրենց նըշանը՝ մատանի, կոճակ, բանալի, օղակ և այլն, որը ճանաչում էին միայն տերերը: Վիճակահանությունն սկսում էին՝ մանիներ երգելով: Յուրաքանչյուր մանիից հետո հարցը փարչի միջից հանում էր մի նշան, հանձնում դեկավարին, որը, բարձր բռնելով նշանը, հանձնում էր տիրոջը: Վիճակահանությունը բավականին երկար էր տևում, քանի որ հաճախ ներկաները նշաններ էին գցած լինում նաև իրենց հարազատների համար: Վիճակահանությունն ավարտվում էր, երբ նշանները վերջանում էին: Հանդեսը վերջանալուց հետո ջուրը և փարչը փակող ծաղիկփունջը թափում էին «ոտից, ձեռից հեռու» տեղ:

Վարդավառ կամ Վարդեռ. Վարդավառը ևս Ալեքսանդրապոլում տոնվում էր մեծ հանդիսավորությամբ: Վարդավառը մատաղի օր էր, որովհետև այդ օրը բոլոր նրանք, որոնք մատաղ էին խոստացած լինում, անպայման այն կատարում էին: Շաբաթ օրը մատաղացու գառներն ու ոչխարները տանում էին եկեղեցու բակը, քահանային օրհնել տալիս, որ կիրակի վաղ առավոտյան մորթեն ու եփեն: Սովորա-

բար մատաղ անողն իր տուն էր հրավիրում բոլոր հարազատներին, ընկերներին ու մտերիմներին՝ մատաղ ուտելու, սակայն մատաղը բաժանվում էր նաև հարևաններին ու ցանկացողներին: Վարդեռին շրջակա գյուղերից և հատկապես Ախալքալակի գավառից ուխտավորներ էին գալիս Ալեքսանդրապոլ՝ «Սուրբ Աստվածածին» կամ «Յոթվերք» եկեղեցի, իսկ ավերպուցիները գնում էին Ղալթախյ Մբ Հովհաննես:

Հնուց եկող սովորության համաձայն՝ վարդեռի կիրակի օրը միմյանց վրա ջուր էին ցլուում՝ չնայելով հագուստին ու սեռին: Ջրբլուս հիմնականում մասնակցում էին պատանիներն ու երեխաները, որոնք միմյանց ջրելուց մեծ հաճույք ու բավականություն էին ստանում: Իրար ջրելը տեսում էր մի քանի ժամ, որի ընթացքում թքջվում էին նաև պատահական անցորդները, որոնք երբեք չէին վիրավորվում դրա համար:

Երկուշաբթի օրը մեռելոց էր՝ բոլորը գնում էին գերեզմանոց, խունկ ծխում և մոմ վառում, երբեմն նաև քահանա էին հրավիրում, գերեզմաններն օրհնել տալիս: Ալեքսպուցին սովորություն չուներ գերեզմանոց ծաղիկ տանելու կամ գերեզմանի վրա սեղան բաց անելու: Դրա փոխարեն փող էին տալիս գերեզմանոցում հանդիպած մուրացկաններին՝ իրենց հանգուցյալի հոգու հանգստի համար:

Վարդեռի երեքշաբթին գրոսանքի (*սկյրանի*) օր էր: Երիտասարդ հարսներն ու աղջիկները, որոնք տանից դուրս գալու առիթ գրեթե չունեին, այդ օրը իրենց մեծերի ուղեկցությամբ զուգված ու զարդարված, ուտելիքներով ծանրաբեռնված, գնում էին քաղաքից դուրս՝ բացօթյա գրոսանքի: Ալեքսպուցիների սիրած գրոսանքի վայրերն էին Չիթոցոցն, Դրմինեց, «Արմիաչայի քյանարի» բոստանները: Ամբողջ օրը ծառերի տակ նստած՝ ուտում, խմում էին, վայելում բնության գեղեցկությունը, գրուցում հանդիպած ծանոթ-ազգականների հետ, նոր տեղեկություններով հարստացած ու թարմացած՝ վերադառնում: Այսպիսի

գրոսանքների ժամանակ էլ հաճախ երիտասարդներն իրար տեսնում էին, հավանում ու սիրահարվում:

Աստվածածին կամ Խաղաղօրհնեք. Աստվածածնա տոնին նախորդող շաբաթը պաս էին պահում, այն խախտելը մեծ մեղք էր համարվում: Այս տոնին ևս մատաղ շատ էին անում, որը նվիրվում էր Մարիամ Աստվածածնին, ուստի գառներին տանում էին հիմնականում «Մբ Աստվածածին» եկեղեցում օրհնել տալու: Հենց այդտեղ էլ մորթում էին մատաղացուն, կենդանու զլուխը, ոտքերն ու մորթին տալիս ժամկոչին, եկեղեցու բակում եփում մատաղը, բաժանում աղքատներին ու ցանկացողներին, նոր հետո՝ իրենք ուտում: Ալեքսպուցիները մեծ ջերմեռանդությամբ էին մոտենում մատաղին՝ գտնելով, որ այն ոչ միայն թողություն է տալիս մեղքերին, այլև հաջողության ու առողջության գրավական է, ուստի, եթե որևէ մեկը մատաղ չէր արել, ամբողջ չէր համարվում դրանից օգտվել:

Կեսօրին բոլորը շտապում էին եկեղեցի, որտեղ մեծ հանդիսավորությամբ պատարագ էր մատուցվում ու կատարվում խաղողը օրհնելու ձեսը: Օրհնված խաղողը նշխարքի նման մի քանի հատիկ բաժանվում էր ժամավորներին, որոնք էլ դրանք տանում էին տուն՝ տնեցիների պարը բացելու: Աստվածածնա տոնի երկուշաբթին նույնպես մեռելոց էր, իսկ երեքշաբթին՝ գրոսանքի օր, որն անցկացնում էին ինչպես վարդավառին:

Երբ երաշտ էր լինում, ժողովուրդը աղոթելով, իսկ կանայք՝ արտասվելով, Աստվածածնա նկարը առջինից բռնած, քահանաների ու տիրացուների առաջնորդությամբ շրջում էին քաղաքի փողոցներով ու դուրս գալիս դաշտ, որ Աստված խղճա ու «անձրև պարգևի»: Աստվածածնա սրբապատկերը, շրջակա գյուղերից և մոտիկ բնակավայրերից բացի, տանում էին նաև Կարս ու Ախալքալակ՝ նույն նպատակով: Երաշտի դեպքում այլ ձես էլ էին կատարում: Տարիքավոր կանանց պատվերով 10-12 տարե-

¹ Գ. Աղանյան, ՂԱՐ, Լենինական, 1986:

կան աղջիկներն աճելի վրա հասցնում էին աղ-
ջըկա հին շրջագգեստ, կոթին գլխաշոր կա-
պում և երկու թևերից բռնելով՝ խմբով շրջում
էին տնետուն՝ Երգելով:

Նուրին նուրին էկել է,
Աճողա բուրին բերել է,
Շիրա շապիկ հագել է,
Կարմիր գոտիկ կապել է:
Եղ բերեք, պորտին քսեք,
Ջուր բերեք, գիտն լցրեք,
Մեր Նուրինի փայլ բերեք,
Ուտենք, խմենք, քեֆ անենք:

Տանտիկինները դուրով ջուր էին բերում,
ցնում Նուրինի և երեխաների վրա, ձու, բրինձ,
յուղ տալիս: Երեխաները ուրախ-ուրախ երգե-
լով, թրջված, առնում էին իրենց բաժիններն ու
գնում: Ըստ Ալեքսանդրյանների՝ այս ծիսակատա-
րությունը նա անձրևաբեր էր:

Սուրբ խաչ կամ Ուլնոց. Սուրբ խաչի
տոնը կատարվում էր սեպտեմբերի կեսին: Այս
տոնի նախորդ շաբաթը նա պաս էր, որը բաց-
վում էր շաբաթ օրը, իսկ կիրակի օրը *քյաշքյա*
էին պատրաստում և ուլ կարմրացնում թոնրի
մեջ, որի պատճառով էլ տոնը ալեքսանդրյանների
շրջանում առավել հայտնի էր *ուլնոց* կամ *ուլոց*
անուններով: *Ուլնոցի* ծիսական կերակուրի
պատրաստությունը տեսնում էին շաբաթ օրը:
Մաշկված ու մաքրված ուլը կախում էին թոնի-
րում՝ տակը նախապես դնելով ձավարեղենով
լի կաթսան: Ողջ գիշեր ուլը թողնվում էր թոն-
րի մեջ, հավվող ճարպը ներծծվում էր տակը
դրված ձավարի մեջ և ստացվում էր *քյաշքյան*:
Առավոտյան միսը մասնատում էին ու *քյաշ-
քյայի* հետ բաժանում հարևաններին:

Վաղ առավոտյան՝ *քյաշքյան* ուտելուց հե-
տ, ճանապարհվում էին գերեզմանոց՝ հետ-
ները վերցնելով սրգեր, հատկապես խաղող ու
ձմերուկ, խմորեղեն, կաթնասեր, կանաչեղեն,
պանիր և, անշուշտ, խորոված ուլը: Ուղղակի
տապանաբարերի վրա սփռոցներ էին գցում ու
շարում ուտելեղենները:¹ Այդ օրը ուրախու-

թյան օր էր և ոչ թե սգի ու ողբի, ուստի քահա-
նաների կողմից գերեզմաններն օրհնելուց հե-
տ սկսվում էին խնչոյները: «Հին կամ նոր
մեռել» ունեցողների տուն այցելելիս տանում
էին որևէ քաղցր բան, հիմնականում շաքար
կամ ավանդական քաղցրավենիք, հատկապես
Գյումրվա շաքարլոխում: Մինչև գերեզման
գնալն էլ սեղանին դրվում էին քաղցրավենիք
ու մրգեր:² Սուրբ խաչը վերջին մեռելոցն էր, ո-
րովհետև դրանից հետո՝ մինչև Ջատիկ, այլևս
գերեզմանոց գնալու սովորություն չկար:

ՈՒՆՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանդրյանի հավատացյալ բնակչու-
թյան ծիսական կյանքի կարևոր ու անբաժան
մասն էին կազմում ուխտագնացությունները:
Համաձայն Հայաստանյայց առաքելական
սուրբ եկեղեցու՝ «Ուխտագնացությունը Երկ-
րից դեպի Աստված հոգևոր ճամբորդություն է՝
միջնորդավորված սրբավայրերով: Այն կապ-
ված է սրբացած տեղի գաղափարի և դեպի այդ
սրբավայրը ձգտելու մարդկային բնական
զգացման հետ: Ուխտագնացությունների մի-
ջոցով քրիստոնյան խորհրդական ու աղոթա-
կան հայեցողությամբ հաղորդվում է անցյալի
սրբազան ժառանգությանը և դրանով իսկ կապ
հաստատում ապագայի հետ, քանզի առանց
անցյալի հետ կենդանի շփման, անիմաստ է ա-
պագայի հետ շփում ստեղծելու փորձը: Ուխ-
տագնացությունը հայ մարդու անհատական
կամ հավաքական կյանքի հոգևոր դաստիա-
րական լավագույն միջոցառումներից է, որը
դեպի հոգևոր վերածնունդ տանող ճանապար-
հըն է»:³

Ուխտավայրերը. Պատմական Շիրակը
Հայոց աշխարհի այն գավառներից է, որտեղ,
սկսած քրիստոնեության արշալույսից մինչև
մեր օրերը, հիմնվել ու գործել են բազմաթիվ ե-
րևելի տաճարներ և ուխտավայրեր, որոնք ի-

րենց նշանակությամբ դուրս են եկել գավառի
սովական տարածքից՝ ստանալով համահայ-
կական, ազգային-էկեղեցական նշանակու-
թյուն: Դրանց թվում հատկապես հայտնի էին և
այսօր էլ նշանավոր են Հացիկ (նախկին Թո-
փառլու) գյուղի սրբավայրն իր Ծակքարով,
Սառնաղբյուր գյուղն իր սրբավայրերով ու բու-
ժիչ ջրով՝ ինչպես նաև Գյումրու Սբ Աստվա-
ծածին կամ Յոթվերք եկեղեցին՝ Սարիզամիշի
«Յոթ վերք» սրբապատկերով: Դրանց նկատ-
մամբ ժողովրդի վերաբերմունքի մասին ժա-
մանակակիցները նշում են. «Աստվածածնի
մատող շատ էին անում թե՛ ալեքսանդրյանները
և թե՛ շրջակա գյուղերից, Ախալքալակից Եկող
ուխտավորները: Վարդևորին շրջակա գյուղե-
րից, հատկապես Ախալքալակից և նրա շրջան-
ներից գալիս էին Գյումրի, Աստվածածին ուխ-
տի, Գյումրիից էլ գնում էին Ղալթախչի՝ Սուրբ
Օհանես, Թոփառլի գյուղի մոտ»:⁴

Շիրակում պաշտելի և հարգի սրբավայրերի
շարքում իրենց ուրույն տեղն ունեն Թուխ մա-
նուկները, որոնք ընդունված է համարել տե-
ղական նշանակություն ունեցող ուխտատեղի-
ներ: Հետաքրքիր է, որ պատմագավառի թուխ-
մանուկներն ունեն ոչ միայն տեղական ծա-
գում, այլև, այսպես ասած, *բերովի* են, այսինքն՝
1830-ական թթ. ներգաղթած արևմտահայերն
իրենց հետ բերել էին պատմական հայրենիքի
Թուխ մանուկի մասին որոշակի հուշեր կամ էլ
կոնկրետ սրբազորված առարկաներ ու Թուխ
մանուկ կոչվող Ավետարաններ: Ալ Մխիթար-
յանցը հիշատակում է նման դեպքերի մասին.
«Օսկն կող ու կարմիր Ավետարանները տե-
րևորներուն էրազ կուզան թե՛ մեզի մեր տեղը-
մեր օրևանը տարեք, թե չէ աչքերդ կը հա-
նենք»: Կամ «...սառանա Սարգսեցեց Թուխմա-
նուկը ջահել տղի պես է ու ամեն օր կերթա
Բասեն, իրան օրևանը հանդիպի կուզա»:⁵

¹ Սառնաղբյուրի քարանձավը, որի ընդերքից բխում է լուծիչ ջուր, համաձայն ժողովրդական պատկերացումների, կապվում է սբ Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ:

² Հ. Գյոյեղյան, տեսք 2, էջ 155:

³ Աղ. Մխիթարեանց, Փշրանք... էջ 162-165:

Շիրակում առկա բազմաթիվ հնագույն
հետքեր ունեցող սրբատեղիներ իրենց տես-
քով, դիրքով և ժողովրդական ուխտագնացու-
թյան մինչ օրս պահպանված սովորություններով
հար և նման են հայագիտության մեջ հանդի-
պող Թուխմանուկների նկարագրությանը:⁶
Դրանք Հոռոմի, Լեռնակերտի, Աղինի, Գյում-
րու, Արթիկի, Լուսաղբյուրի, Ջրառատի, Մեծ
Սեպասարի և այլ վայրերի սրբավայրերն են:

Ալեքսանդրյանների և ընդհանրապես շի-
րակցիների համար ոչ պակաս կարևոր ուխ-
տատեղիներ էին համարվում նաև Տան սրբե-
րը, որոնք հիմնականում պահպանվում էին
ձեռագիր Ավետարաններում: Սրանց շարքում
հատկապես կարելի է առանձնացնել «Ղալիջ-
վա Ավետարանը» (ներկայիս՝ Վահրամաբերդ
գյուղում), «Դիտրվա Ավետարանը» (ներկա-
յիս Գետրում), Բաջողվա (ներկայիս՝ Հայկա-
վան) «Բայո մամի» կամ «Ղլիջ Ավետարանը»,
«Աղինի կարմիր Ավետարանը», ինչպես նաև
Ախալքալակի Մուղրուս գյուղի հռչակավոր մա-
զաղաթյա Ավետարանը, որին ուխտի էին
գնում Գարինից Ալեքսանդրապոլ գաղթած վե-
րաբնակները:⁷ Տան սրբերին այցի էին գնում
հիմնականում երազով և հիվանդների ապա-
քինման ակնկալիքով:⁸

Բացի տեղական սրբատեղիներից, ուխ-
տի էին գնում նաև Հայաստանի այլ նշանավոր
վանքեր ու եկեղեցիներ, ի մասնավորի՝ Սշո
Սբ Կարապետ (մինչև XXդ. սկիզբ), Սբ Էջմիա-
ծին, Կոշի Սբ Գևորգ, Օաղկեվանք, Թալինի
Կարմրավոր և այլն: Հատուկ ուխտագնացու-
թյուն էր իրականացվում Սուրբ Երկիր՝ Երու-
սաղեմ, Բեթղեհեմ և Հիսուս Քրիստոսի Երկրա-
յին կյանքի հետ կապված այլ վայրեր:

⁴ Թուխ մանուկների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս.
«Թուխ մանուկ», նստաշրջանի նյութեր, էր., 2001:
Հ. Մալոյան, «Տան սուրբ» երևույթը. Ալյունների
հարցը և մերօրյա դրսևորումները, Հայոց սրբերն ու
սրբավայրերը, ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը,
էր., 2001, էջ 337-346:

⁵ Կ. Բազեյան, ԴԱ., Ախալքալակ, Լեռնական, 1986:

⁶ Մմբատ աբղղա Պողոսյան, «Տան սրբերը Շիրակում»,
ԵՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր,
Գյումրի, 2007, էջ 157-158:

¹ Լ. Արևանյան, էջ 129, նկ. 5:

Ուխտավորները. Ըստ Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու՝ «Ռիտավորը հավատքով և իմաստությամբ առեցուն այն անձն է, որը քաջ գիտակցում է իր անկատարելությունն ու մեղանշականությունը և պահանջ է գզում Աստծու և սրբությունների հետ հարգողակցվելով ոչ միայն հագեցնել իր հոգեկան ծարավը, իմաստավորել իր կյանքը, այլև գորություն ստանալ Սուրբ վայրով՝ դիմակայելու գալիք փորձություններին»:¹ Մա նշանակում է, որ ուխտ անել ու գնալ կարող էին բոլորը, անկախ սեռից ու տարիքից:

Ելնելով մեր կողմից հավաքված դաշտային ազգագրական նյութերից՝ ու ձեռագիր աղբյուրներում առկա տեղեկություններից՝ ուխտագնացությունը՝ որպես ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորման ձև, կարելի է դասակարգել հետևյալ սկզբունքով՝ ա) անհատական բ) ընտանեկան, գ) ազգակցական-դրացիական մեծ խմբերով:

Անհատական ուխտագնացությունը տարածված էր XIX դ. և XX դարասկզբին: Անհատական ուխտի գնում էին գերագնացաբնույթ տղամարդիկ և Մշո Մբ Կարապետ կամ Սուրբ երկիր (Երուսաղեմ): Ըստ ժողովրդական պատկերացման՝ «Սուրբ Կարապետ» մեծ մասամբ գնում էին ունեորները, որովհետև գնալ-գալը, որ տևում էր մի քանի օր, ժամանակի (գործից կտրվելու) և դրամի հետ էր կապված: Սուրբ Կարապետի ուխտ մեծ մասամբ գնում էին երիտասարդները: Կնոջ գնալն արգելված էր, որովհետև, ըստ ավանդության, «կինարմատ» է գլխատել տվել Հովհաննես Մկրտչին և զուխը սկուտեղին դրած՝ պարել: Սուրբ Կարապետ ուխտ գնալը մեծ իրադարձություն էր արևելքայինների համար: Ամեն մայր մեծ երջանկություն էր համարում այդ ուխտագնացությանը

մասնակցելը և «երանի (երանկ) էր տալիս այն օրվան, երբ իր տղան կամ տղաները կարժանանան այդ փառքին»:²

Ընտանեկան ուխտագնացությանը մասնակցում էին ամուսիններով կամ զավակների հետ: Ալեքսյանների ավանդական կենցաղում ընտանեկան ուխտագնացությունները պայմանավորված էին տվյալ ընտանիքում առկա կոնկրետ ուխտի հետ՝ անգավակություն, փափագելի տղա երեխայի ծնունդ, երեխայի պաշտպանություն, հիվանդությունից ապաքինում և այլն, որին ավելի մանրամասն կանոնադրանքը ստորև: Առավել ընդունված էին ազգակցական-դրացիական խմբերով հանդիսավոր ուխտագնացությունները, որոնք խիստ մարդաշատ էին, տոնական և ընդգծված հասարակական բնույթ էին կրում:

Ուխտագնացության ժամանակն ու նպատակները. Չնայած այն բանին, որ ուխտի ու սրբավայր գնալու վերաբերյալ հայոց եկեղեցին կոնկրետ օրեր չի սահմանել, ժողովուրդն ունեւր իր հաստատագրված ու անխախտ կատարվող ուխտագնացության օրերն ու հատկապես տոները: Ինչպես վկայում են ձեռագիր աղբյուրները, ավանդաբար (XIX դ.) «տարվա մեջ նշանավոր օրեր էին ուխտագնացության օրերը: Էջմիածնի ուխտագնացությունը կատարվում էր Վարազա խաչին, բայց այնքան էլ հանդիսավոր չէր: Գրավիչ էր միայն գնացող ընտանիքների համար: Երուսաղեմ էլ ուխտավորներ էին գնում: Նրանք գնում էին այն հաշվով, որ Ջատիկ կիրակին այնտեղ գտնվեն, «լուս գերեզմանին արժանանալու, գլխադրի, գերեզմանը համբուրելու, հաջի-մոգսի դառնալու»: Սրանց ուխտագնացությունը տևում էր վեց ամիս: Լենինականից (նկատի ունի ալեքսյանները-Կ. Բ., Գ. Ա.) ուխտ էին գնում Մշո Մբ Կարապետ և Էջմիածին: Այն բարի ժամանակներում՝ 60-70-ական թթ. (նկատի ունի 1860-70-ական թթ.-Կ.Բ., Գ.Ա.), երբ հայերի ու թուրքերի միջև բշխամություն չկար,

դեպի Տաճկաստան երթեկությունն ազատ էր թե՛ առևտրի, թե՛ ուխտագնացության համար: Ռուսահայերը շատ էին սիրում Մշո սուլթան սր Կարապետին, քյանդրբագների մուրագատվին: Հաշտարխանից, Ղզարից, Մոզրակից, Նոր Նախիջևանից մեծ ընտանիքներով գալիս էին Լենինական, վոր լենինականցիների հետ միասին սահմանն անցնեն, գնան սր Կարապետ»:³ Ն.Նիկողոսյանի վկայությամբ, «Նշանավորն այն էր, որ ժողովրդի աչքում Երուսաղեմ գնացող հաջիները լավ համարում չունեին, նրանց մասին ասում էին, որ խղճերն այնտեղ են թողել, հավատներն ուրացել»:⁴ Իսկ Հ.Գյոլեցյանի վկայությամբ. «Գնում էին ոչ այնքան բարեպաշտությունից, որքան սնապարհությունից և նոր վայրեր տեսնելու հետաքրքրասիրությունից»:⁵ Երուսաղեմ հաճախ ուխտի գնացած որոշ ընտանիքների տոհմանունը կամ զբաղմունքն ու արհեստը ջուրջ տվող ազգանունները փոխարինվում էին՝ դառնալով Մահտեսյան կամ Մուղղոսյան (*մահտեսի, մուղղոսի, հաջի* եզրերը միևնույն նշանակությունն ունեին և Սուրբ երկիր գնացած ուխտավորների պատվանուններ էին համարվում):

Համբարձումից 40 օր հետո՝ մինչև Վարդղևոր (Վարդազատ), սկսվում էր Սուրբ Կարապետի պատր, որը պահում էին մեծ մասամբ պատավ կանայք, ջահել աղջիկները, որոնք մուրազ ունեին, և այն տղամարդիկ, որոնք սուրբ Կարապետ ուխտ էին գնալու: Այս պատր պարտադիր չէր մյուս պատրի նման, բացի վերջին շաբաթվանից: Սուրբ Կարապետի պատր պահում էին չոր՝ մինչև Վարդազատ պատր չլին ուտում և թաց՝ շաբաթ և կիրակի օրերը պասն ուտում էին: Սուրբ Կարապետի պատր պահում էին մեկ, երկու, երեք, հինգ և յոթ տարի, նայած պահողի խոստմանը: Ժողովրդի մեջ հոչակված, հրաշագործ, մուրագատու սուրբ էր համարվում սուրբ Կարապետը: Այն ժամանակի լարախաղացներն իրենց ճարպկությունը

վերագրում էին Մշո սր Կարապետի տված շնորհին: Երբ երդվում էին «սուրբ Կարապետ, ապա ճշմարտությունը կասկածելի չէր»:⁶ Սուրբ Կարապետը երաժիշտների, լարախաղացների ու թատերական ներկայացումների հետ կապված անձանց հովանավոր պատրոն-փիրն էր, և նրա անվամբ երգվելը ինքնին մեծ պատախանատվություն էր, իսկ երդմնագնացությունը հավասար էր հոգևոր «մահվան»:

Մշո սր Կարապետի՝ որպես համահայկական սրբատեղիի մասին ավելի մանրամասն ներկայացնում է Ալ. Մխիթարյանը. «Սուրբ Կարապետ. այս տոնը, ըստ օրացույցի, անխափան կատարվում է հունվարի 15-ին, բայց այստեղ դնելն իր առանձին պատճառն ունի: Համբարձմանից մինչև Վարդազատ, ամբողջ եօթ շաբաթ, շատերն առանց լուծելու ինչպես մեծ պատր, (ոմանք էլ շաբաթ կիրակի լուծում են) Սուրբ Կարապետի՝ կամ «Օխտն անուան պաս են պահում եօթ տարի շարունակ և անընդհատ: Եօթ տարին լրացնելուց յետո, գնում են Մշո կամ Տարսոն Գլակայ կամ Իննակնեան վանքը «Մշո սուլթան» - Յովհաննու Մկրտչի «մարմառ գերեզմանին» ուխտ ու երկրպագություն, որ մուրագները տայ և սրտերի խորհուրդներն ու խնդրածքները կատարել: Շատերը նպատակ են դնում գերեզմանի վերայ խնդրել, որ իրանց «օխտ գոմշի ոյժ տայ, ոմանք լարախաղացություն են խնդրում, ոմանք սազ ածել ու բանաստեղծական տաղանո, ոմանք իրանց ցուեթին փարատություն, ոմանք էլ այլ և այլ շնորհներ: Իսկ անգավակ ծնողները, գօտիները դնում են գերեզմանաքարի վերայ, ջերմեանող աղոթում, ու անձանոթ մկկին հրախիրում, որ գօտին մեջքը կապել, այն նպատակով, որ զուակ ծնանելիս՝ քաւորը նա լինի: Այդ ճանապարհով զուակ ստացողները և միամօր զուակատերերը, զուակները ծնած օրից ուխտում են իրանց զուակների գլխի մագերը այնքան ժամանակ չը խուզել, մինչև որ նրանք գնան սր Կարապետի գերեզմանին

¹ Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի. *Քրիստոնեական, էջ 102*:
² Օգոստոսյանի էջ 201 Իր.-ին Շիրակի մարզի Ոսկեհասկ. Հազիկ, Աջաբազ և Ազատան գյուղերում հեղինակների հավաքած դաշտային նյութերը և Գյումրիում անցկացված ազգագրականների արդյունքները:

³ Հ. Գյոլեցյան, տետր 2, էջ 151-153:

⁴ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7269:
⁵ Նույն տեղում, էջ 7269-7270:
⁶ Հ. Գյոլեցյան, տետր 2, էջ 154:

ուխտ անեն, ապա այնտեղ գերեզմանի վերայ վեր են անել տալիս, այդ մազերից բարակ պարան են ոլորում ու կապում այն ատելի վերայ, որով ատելում են վանքն ու գերեզմանի շուրջը սրբում-խտակում: Շատերն էլ խնդում են, որ իրանց գաւակներին խելք ու շնորհք տայ, որ պէսզի իրանց մահուանից յետոյ՝ օճաղները ձխացնեն ու վառ պահեն:՝ Հատկանշական է նաև, որ ավերացիցի մայրերը հիվանդ կամ անհանգիստ երեխաներին (միայն տղաների մասին է խոսքը) քնեցնելիս կամ հանգստացնելիս օրորոցային երգի բանաձևում հիշատակում էին այս հոշակավոր սրբի անունը և գործություն էին թախանձում նրանից. «Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ, պահպան իմ բալայիս»:՝

Մառգարգարին (Օաղկազարդ) և հատկապես Համբարձմանը ավերացիցիները ուխտի էին գնում Արայի լեռան ստորոտին գտնվող Օաղկեվանք ու մասնակցում ժողովրդական տոնախմբություններին:

Ինչպես վերը նշվեց, Աստվածածինն այլ տարածաշրջաններից գալիս էին Ալեքսանդրապոլ, իսկ քաղաքացիները գնում էին Ղալթախի (Մպիտակի նախկին վարչական շրջանի Հարթագյուղի մոտ)՝ Սբ Հովհաննես: Ուխտավորների հոսքը դեպի բովական բարձր և դժվարամատչելի լեռնագագաթի վրա կառուցված մատուռ սկսվում էր ասավոտ ձեգին, իսկ ցերեկը կատարվում էր մատաղի արարողությունը: Սբ Հովհաննես գալիս էին մուրագով, այստեղ էին բերում տարբեր հիվանդություններ, հատկապես ընկնավորություն ունեցող երեխաներին, որոնց ծնողները շալակած բարձրացնում էին «գորավոր» սրբի օթևանը: Մեր կողմից հավաքված դաշտային ազգագրական նյութերում հանդիպում են վերը նշված հիվանդությանը տառապող երեխաներին սբ Հովհաննես ուխտի տանելու բազմաթիվ դեպքեր: Օրինակ՝ Պարզուհի Բարբաբյանն իր որդուն՝ Մարգսին, որը մանկուց տառապում էր ընկնավորությամբ (հարևանները Քյաղո Մարք

էին կոչում նրան) յոթ տարի շարունակ շալակած ու ռտաբոխի քաղաքից տարել է Ղալթախյի սբ Հովհաննես՝ իր հետ տանելով նվերներ այնտեղ գուշակություններ անող քահակներին: Բանասաց Ագնիվ Բարբաբյանի խոսքերով, իր եղբայրը արայունքում բուժվել է, իսկ ինքը երազ է տեսել և իր բնակարանի մի անկյունում սբ Հովհաննեսին նվիրված «օթևան» է պատրաստել, որտեղ գալիս էին մոտ վառելու դրկիցները:՝ Սբ Հովհաննես բերում էին նաև յոթ տարի մուրագով ծամերը չկտրած տղա երեխաներին, որոնց ծամկտրության ձևը կատարվում էր հենց մատուռի դռանը:՝

Ալեքսանդրիցիները և շիրակցիները հոգեկան ծանր խանգարումներով տառապողներին («կապի խելածներին») հիմնականում ուխտ էին տանում Կոշի Սբ Գնորգ և հավատում էին, որ վիշապասպան այս սուրբը իր նիզակով կը խոցի հիվանդի ներսում բույն դրած դեղին ու չարքերին, ազատելով նրանց հոգեկան և մարմնական տառապանքներից:՝

Ուխտագնացության նկարագիրը. Ուխտագնացության ձևերն ու եղանակները տարբեր էին՝ պայմանավորված դրա անհատական, ընտանեկան կամ համայնական բնույթով: Անհատական ու ընտանեկան ուխտագնացությունը, կապված լինելով մասնավոր նպատակով արված ուխտի ու կոնկրետ սրբավայրի հետ, պահանջում էր խիստ կանոններ (գնալ ռտաբոխի, լուռ, առանց հետ նայելու և այլն), որոնց պահպանումը պարտադիր էր ուխտն ընդունելի լինելու առումով: Ազգակցական-դարցիական մեծ խմբերով ուխտագնացությունը, մինչդեռ, կապված լինելով ժողովրդական տարեցույցային տոների հետ, ուրախ ու զվարթ բնույթ ուներ և ուղեկցվում էր զվարճանքներով՝ երգ ու պարով, խաղերով, հացկերությով: Ահա ինչպես է նկարագրում Ն. Նիկողոսյանը XIX դարավերջին Մշո սուրբ Կարա-

պետ ուխտագնացությունը. «Վարդավառից երկու շաբաթ առաջ ուխտավորներն իրենց ազգականների հետ հավաքվում էին Արփաշայի փրկ: Հավաքվում էին նաև շատ հանդիսատեսներ: Առավոտը վաղ գետն ափին վրաններ էին խփում և սկսում էին քեֆ-ուրախություն: Անևն կողմից լսվում էր գուռնի ու դեղի զիլ ձայնը, սազանդարների քաղցր նվագը, երգ, պար, բացականչություններ խառնվում էին իրար: Այդ ամենը տեսնողի համար մի առանձին հրապույր էր ներկայացնում, և մարդիկ ցանկանում էին, ինչ էլ որ լինի, իրանք էլ մի օր ուխտ գնան:

Կես օր լինելուն պես ուխտավորների ասցևորդները-ղվազները կարգադրում էին ձիերը նստել: Իրանք կարմիր դոշակները թևերին զցած անցնում էին գետը, հետները տանելով ուխտավորներին: Օղը թնդում էր «մաք բարով-գնաք բարով-բարի ճանապարհ» ասողների ձայնից: Այս ուխտավորների մեջ լինում էին նաև հետևակներ, որոնք տանում էին հետներն իրենց 7-8 տարեկան արու զավակներին: Նրանք երեխայի ձմվելուց առաջ խոստացել էին ոտքով ուխտ տանել անդրանիկ զավակին: Խոստացած երեխայի մակերը չէին կտրում, հյուսում էին, վոր գերեզմանի վրա խուզեն, տղան մնացական լինի»:՝

Նշված տոների ժամանակ սրբավայրերում այնքան մեծ թվով ուխտավորներ էին հավաքվում, որ մարդկանց բազմությունը տարածվում էր սրբավայրի բոլոր չորս կողմերում: Ուխտագնացության մասնակիցները, իրենց ցանկությունները, նպատակներն ի կատար ածելու միտումով, թաշկինակներ կամ հագուստի կտորներ էին կապում մոտակա սրբազան ձառերից, լվացվում տեղի բուժիչ աղբյուրի ջրով, դիմում գուշակների օգնությանը: Նման մարդկանց մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Հ.Գյուլեցյանը: Ղալթախյիում լինում էին նաև քյաղակներ (Երկի հեթանոսական ժամանակներից մնացած ծիսակատարու-

թյան մնացորդներ): *Քյաղակները* (մեծ մասամբ կանայք) իրենց դիմող այցելուի համար գուշակում էին ապագան: *Քյաղակներն* իրենց համարում էին սրբի *դուլը* (ծառան), և իբր սրբի թելադրանքն էին բարձրաձայն հաղորդում իրենց դիմողին: Իհարկե, առանց խաչամբուրի (վարձի) ոչ ոք չէր դիմում քյաղակին: *Քյաղակը* գուշակում էր ուշագնաց վիճակում: Ժողովուրդը հավատում էր *քյաղակներին*, ամեն կերպ սիրաշահում էր նրանց, որպեսզի նրանց աղեն՝ սուրբը, չբարկանա և չպատժի:՝

Նկարագրելով ուխտագնացության կարևոր բաղադրիչներից մեկը կազմող մատաղի արարողությունը՝ Հ.Գյուլեցյանը գրում է. «Եկեղեցու երկու բակում էլ մայրում էին ոչխարները և գառները, որոնց բերել էին օշնած (օրհնած) աղ տալու: Մատաղացուներին երեք անգամ պատեցնում էին եկեղեցու շուրջը, որ մատաղը համով և ընդունելի լինի: Ուխտավորները եկեղեցու բակում մորթում էին գառը կամ ոչխարը, գլուխը, ոտներն ու մորթին տալիս էին ժամկոչին, հենց եկեղեցու բակում մատաղը եփում, բաժանում աղքատներին և մատաղ ուղողներին և ապա վերջում էլ իրենք ուտում:

Գյուլեցյանի մեծ ջերմառատությամբ էր մոտեցնում մատաղին: Ըստ նրա՝ մատաղը մեղքերին թողություն էր տալիս, հաջողության և առողջության գրավական է, և այդ պատճառով, եթե իրենք մատաղ չէին արել, բոլորովին անհարմար չէին համարում ուրիշից մատաղ ուզելը:՝ Ալեքսանդրի ուխտավորները վերադարձին բերում էին նվերներ՝ թաշկինակ, գլխաշոր, մանր-մունր զարդարանքներ և զագային (մանանա), որ նստում էր ձառերի տերևներին, կանաչ, քաղցրահամ ու բաժանում էին մոտիկ բարեկամներին, հարազատներին, հարևաններին: Ուխտից վերադարձողներին հարևանները դիմավորում էին «Մուրագո ի կատար» և «Ուխտը ընդունելի էղնի» խոսքերով:՝

² Հ. Գյուլեցյան, տեսք 2, էջ 155-156:

³ Նույն տեղում, էջ 161-162:

⁴ Նույն տեղում, էջ 151-153:

⁵ Կ. Բազեյան, ԴԱ, 2011:

¹ Ա. Մխիթարեանց, Փշրանք... էջ 272:

² Գ. Արամյան, ԴԱ, Լենինական, 1986:

³ Գ. Արամյան, ԴԱ, Լենինական, 1986:

⁴ Նույնը:

⁵ Նույնը:

¹ Ն. Նիկողոսյան, էջ 7270:

ՎԵՐՋԱՔԱՆ

Մենագրության մեջ օգտագործվել են քաղաքի ազգագրությանը վերաբերող բազմաթիվ նոր, արխիվային նյութեր, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Գրքում քաղաքի կենցաղամշակութային համալիրի բոլոր ոլորտներն ու երևույթները չեն, որ ընդգրկվել են: Ալեքսանդրապոլյան բազմաթիվ մշակութային տարրեր ու համակարգեր ներկայացված են ընդհանուր գծերով՝ առանց մանրամասների, մի քանիսն ուղղակի բացակայում են, քանի որ դեռ շատ աշխատանք կա կատարելու նոր նյութերի հայտնաբերման ու ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Հետագայում աշխատությունը կլրացվի՝ ընդգրկելով քաղաքային մշակույթի բացակայող ոլորտները, ազգագրական հետաքրքիր նկարագրություններ, բանահյուսական տիպական նմուշներ:

Աշխատանքն ունի ավելի նկարագրական, քան խորը վերլուծական բնույթ և ուղղված է հասարակության ամենալայն շրջանակներին: Աշխատության մեջ ներկայացված մի շարք երևույթների ու իրողությունների վերաբերյալ հեղինակների գիտական հետազոտությունները տարբեր տարիներին հրատարակվել են առանձին գիտական հոդվածներով:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԲԱ - Ազգագրության բաժնի արխիվ

ԲԲԱ - Բանահյուսության բաժնի արխիվ

ԳԱԱ - Գիտությունների ազգային ակադեմիա

ԴԱՆ - Դաշտային ազգագրական նյութեր

ՀԱԱ - Հայաստանի ազգային արխիվ

ՀԱԲ - «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշար

ՀԱԻ - Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՀՊԹ - Հայաստանի պատմության թանգարան

ՇՀՀԿ - Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՇՊՄԺ - Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը

ՊԲՀ - Պատմաբանասիրական հանդես

ՊԻ - Պատմության ինստիտուտ

СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа

АЛЕКСАНДРАПОЛЬ. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭСКИЗЫ

Монография посвящена анализу этнографической картины города Александрополя. Выбор города неслучаен, поскольку со второй половины XIX в. это поселение в Восточной Армении, имеющее уникальный культурно-бытовой комплекс, несет в себе множество этнокультурных ценностей городов Западной Армении: Карина, Карса, Баязета, и представлял, и продолжает представлять своеобразный синтез восточно- и западноармянских культур. Культурно-бытовой ансамбль города, который является наилучшим примером смешения традиционно армянских и пришедших извне интернациональных урбанистических ценностей и элементов, рассматривается в ряду городов, адаптированных к ранним урбанистическим проявлениям.

Известно, что город это открытая культурная система, быстро адаптируемая к новым веяниям. Это относится и к Александрополю. Городская культура, наряду с многочисленными элементами традиционных культурно-бытовых комплексов, довольно быстро воспринимала и новаторски выражала и отражала явления, пришедшие извне, придавая им новое качество. Это проявлялось, в частности, в местном говоре и повседневной жизни. Однако новые ценности с трудом пробивали себе дорогу, что было обусловлено этническим и конфессиональным многообразием городского населения: рядом с преобладающим армянским населением проживали турки, греки, русские, боша (армянские цыгане). Основатели города – западноармянские ремесленники и торговцы, которые являлись посетителями армянской традиционной городской культуры, на новом культурном поприще – в Восточной Армении, пытались, отрицая местные обычаи, создать привычную и родную им городскую культуру.

Несмотря на все это, новое проникло в Александрополь и заняло устойчивое место в быту населения. Этот процесс имел здесь очень интересные проявления, поскольку протекал в условиях противостояния старое-новое, город-село, своё-чужое. Это и явилось причиной того, что в конце XIX и начале XX вв. в городе, хотя и чётко разграничивались, но рядом сосуществовали старые традиции – в быту ремесленников и новоевропейские – в среде богатых торговцев. В Александрополе сосуществовали местные (восточно- и западноармянские), русские и западноевропейские многочисленные культурные традиции, которые проявлялись в культуре градостроительства, в ремёслах и торговле, а особенно ярко, в социально-нормативной и гуманитарной сферах жизни городского населения. Многие этнокультурные явления, свойственные Алек-

сандраполю, единственны в своём роде и являются результатом тех процессов урбанизации, которые протекали здесь в XIX и в начале XX вв.

Следует отметить, что комплексное изучение этнографии Александрополя, требует нового научного подхода. Название работы в своё время предложил наш учитель, известный армянский учёный-этнограф Ю. Мкртумян, поэтому мы руководствовались предложенной им “теорией культуры” и соответствующей ей типологией. Данная монография посвящена его памяти.

В первой главе, названной “Культура первичного производства Александрополя”, представлены основные хозяйственные занятия: сельское хозяйство, ремесла и торговля. Во второй главе – “Культура жизнеобеспечения Александрополя”, исследованы особенности градостроительства, городские жилища и их интерьер, традиционные пища и костюм. Третья глава посвящена социально-нормативной культуре города, в которой особое место отведено цехам и органам городского самоуправления, семье и семейным обрядам. Не обойдены вниманием и такие характерные для Александрополя культурные явления, как досуг, сплетни, уличные драки и др. В четвертой главе представлены некоторые важные составные гуманитарной культуры Александрополя. Это, в частности, национальные церковные праздники, городская празднично-обрядовая жизнь, а также особенности народной медицины.

ALEKSANDRAPOL: ETHNOGRAPHICAL SKETCHES

The monograph is devoted to the analysis of the ethnographic picture in Alexandrapol town. The choice of the town is not accidental as since the second half of the XIXth century it was the settlement of a unique complex in Eastern Armenia and bears numerous ethnocultural values of such towns as Karin, Kars, Bayazet and has presented and presents the synthesis- mixture of Eastern and Western Armenian cultures. The complex of the town, as the best successful example of mixture of both Armenian traditional and outside international urbanized values and elements, is observed in the series of the towns that have been adapted to the manifestations of early urbanization.

It is common knowledge that the town is an open system and is adapted to the new one. This one also refers to Alexandrapol Gyumri town. Next to the numerous traditional elements of its household complex the urban culture gets, perceives and newly expresses the outside phenomena giving them new qualities; they were noticeable in local dialect and life. But here the values of new nature entered with difficulties that was conditioned by the urban population's ethnic and confessional diversity as among the majority of Armenians there were Turks, Greek, Russian, Armenian- gipsies. Being the bearers of Armenian traditional urban culture, Western-Armenian craftsmen and tradesmen, who had founded the town, were trying to create a new urban native environment in a new cultural field denying the local customs.

The new one could enter Alexandrapol and have a stable place in population's household life. That process had many interesting manifestations as it was being carried out in the conditions of old and new, urban and rural, close and foreign conflicts. That is why at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries new and the traditional were side by side in the town: old-traditional (in the environment of craftsmen) and new- European (in the environment of rich tradesmen) were next to each other. In Alexandrapol numerous manifestations of local (Eastern- Armenian and Western-Armenian), Russian and Western European cultures were together that are presented in trade and art and more in socionormative and liberal cultures of the town. Ethnocultural phenomena typical to Alexandrapol are unique in their own way and are the result of the activities of urbanization that occurred in the course of the XIX and the beginning of the XXth centuries.

It is worth mentioning the fact that the complex ethnographic study of Alexandrapol needed a new scientific approach. As the title of the work had been prompted by our teacher, devoted and great

scholar Yu. Mkrtumyan of the Armenian ethnography, we take into account 'culture theory' and corresponding classifications suggested by him, and dedicate the monograph to his memorial.

In the first chapter of the book entitled /Primary Industrial Culture in Alexandrapol/ is devoted to the study of the main economic occupations of the town: agriculture, trades and art. The second chapter entitled /Life support culture in Alexandrapol/ touches upon the peculiarities of urban apartment and its interior, traditional food and clothes complex. The third chapter is devoted to the town's socio- normative culture where craftsmanship, governance structure, family and the series of domestic rites have their specific place.

We have not ignored such cultural phenomena typical to Alexandrapol dwellers as entertainment, gossip, communal contests. Some important components of liberal culture especially national holidays belonging to the church, urban ritual life as well as the methods of traditional medicine are presented in the fourth chapter.

Աղբյուրներ

1. Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությամբ Ա.Ս.Հայրապետյանի, Երևան, 2001:
2. Աղանյան Գ., ԴԱՆ, Լենինական Գյումրի, 1981-2007:
3. Բազեյան Կ., ԴԱՆ, Լենինական Գյումրի 1983, 1986, 1997:
4. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Ա, Երևան, 1971:
5. ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 208:
6. ՀԱԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս:
7. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, գործ 4/99, Հ. Գյոլեցյան, Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական), տետրեր 1-2, 1976, 1980:
8. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, Ն. Նիկողոսյան, Լենինական, ԲԲ II:
9. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, Հր. Մկրտչյանի հավաքածու, ԲԲVI: 4094-4833, ԲԲXI: 0001-2048, ԲԲXI: 7253-7830:
10. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, ԲԲ I, Խայթ Զահրիյան, Հիշողություններ հին Գյումրիից:
11. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, ԲԲ VI, տետր 4, Պ.Բարսեղյան, Պոլոզ Մուկուչ (բնութագիր), Երևան, 1969:
12. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ պարարվեստի բաժնի արխիվ, Ժ. Խաչատրյանի ֆոնդ:
13. ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, գործ 103, Թամրազյան Ս., Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը (1938թ.):
14. ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, գործ 103, Ն.Նիկողոսյան, Գյումրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.):
15. ՀՊԹ արխիվ, գործ 176 (ա), Ատրպետ, Ինչ ժառանգեցինք, անտիպ ձեռագիր:
16. Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ա.Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982:
17. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 1886:
18. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Շախաբունյանի արխիվ, թղթ. 63, վավ. 28:
19. «Մշակ», 1876, №№ 2; 6; 1877, №№ 32; 42; 53; 68; 75; 80: 1878, № № 46; 70: 1880, № 125; 1882, № 46:
20. Սոցիալաբանական արդյունքներ, թղթապանակ 2007թ., ՇՀՀԿ արխիվ:
21. Սոցիալաբանական արդյունքներ, թղթապանակ 2011թ., ՇՀՀԿ արխիվ:
22. Военный сборник, т. XI, отд. II, СПб, 1894.
23. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, Эриванская губерния, СПб, 1853.
24. Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993.
25. Кавказский календарь на 1852г., Тифлис, 1851.
26. Кавказский календарь на 1855г., Тифлис, 1854.
27. Кавказский календарь на 1866г., Тифлис, 1865.
28. Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. II, СПб, 1836.
29. Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издавал Н. Воронов, т. I, отд. I, Тифлис, 1869.

30. Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, отд. III,
31. СМОИИК, вып. XI, 1891.

Գրականություն

32. Արուսյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1952:
33. Արրահամյան Վ., Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դ. սկիզբ), Երևան, 1971:
34. Աթանեսյան Լ., Գյումրեցի նկարիչներ. Գևորգ Բրուսյան, ՇՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007:
35. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881:
36. Աղաբեկյան Հ., Հացի պատրաստման արարողակարգը Ալեքսանդրապոլում. հացի պատմությունը, ՇՊՄԺ հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996:
37. Աղաբեկյան Հ., Ակնարկ Ալեքսանդրապոլու կերակրացանկից, ՇՊՄԺ հանրապետական երրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998:
38. Աղանյան Գյուտ քին., Կանոն ոսկերիչ արհեստավորաց. «Լուսա» գրական հանդես, գիրք Ա, Թիֆլիս, 1898:
39. Աղանյան Գ., XIXդ. և XXդ. սկզբի ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուները որպես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և նրա բնակչության տնտեսական զբաղմունքների ուսումնասիրության աղբյուր. Հայաստանի բնակչության տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությունը, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1985:
40. Աղանյան Գ., Պայտի հետ կապված արհեստները երկաթագործության համակարգում, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքները, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1990:
41. Աղանյան Գ., Երկաթագործական արհեստները հայոց մեջ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999:
42. Աղանյան Գ., Հայկական զինագործությունը XIX դ.- XX դ. սկզբին (ըստ Կարևո և Ախագիայի նյութերի), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000:
43. Աղանյան Գ., Երկաթագործական արհեստները հովանավորող պատրոն-փիրերի համակարգը, ՇՊՄԺ հանրապետական չորրորդ գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 38-39:
44. Աղանյան Գ., Մեկ անգամ ևս հայ համբարությունների հարցի շուրջ, ՇՊՄԺ հանրապետական հինգերորդ գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002:
45. Աղանյան Գ., Երկաթը և երկաթագործական առարկաները հայ ժողովրդի հավատալիքներում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004:
46. Աղանյան Գ., Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում (XIXդ. երկրորդ կես-XXդ. առաջին կես), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 48:
47. Աղանյան Գ., Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ-XX դարասկիզբ), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. X, Գյումրի, 2007:

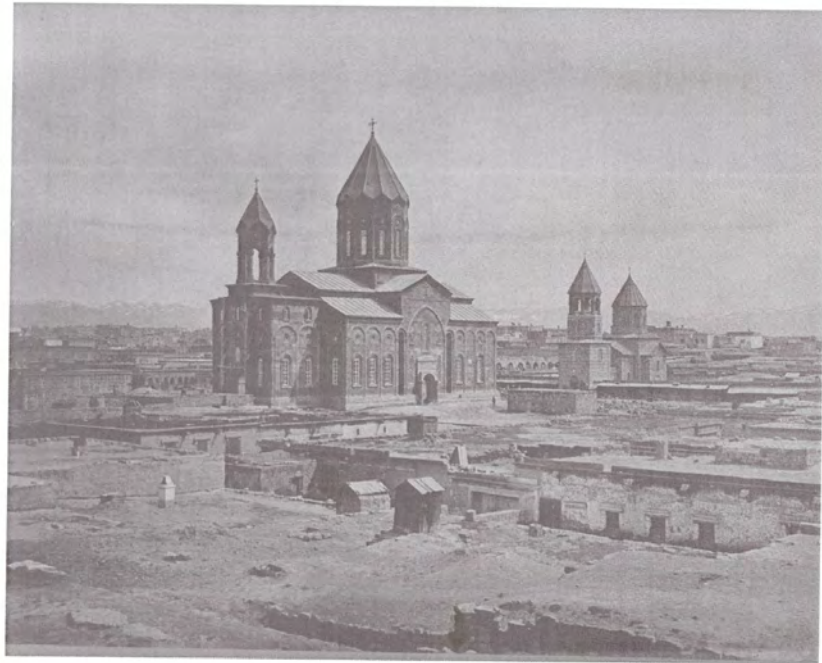
48. Աղանյան Գ., Ալեքսանդրապոլի էսնաֆությունները XIXդ. (համբարական ծիսակարգ), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XI, Գյումրի, 2008:
49. Աղանյան Գ., Լորիության դրսևորումները Ալեքսանդրապոլում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., 2014:
50. Աճառյան Հ., Արմատական բառարան, հ. I, Եր., 1971:
51. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, Եր., 1958:
52. Ասլանյան Ա., Ախալցխայի համբարությունը, «Մշակ», 1891, № 6:
53. Ավագյան Ն., Հայկական ժողովրդական տարազը (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Եր., 1983:
54. Ավետիսյան Խ., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914թթ., ՊԲՀ, 1978, № 3:
55. Արմեն Մ., Հեղնար աղբյուր, Եր., 1961:
56. Բազեյան Կ., Ասեղնագործությունը և ժանեկագործությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998:
57. Բազեյան Կ., Կանանց արհեստները հայոց մեջ XIXդ. և դրանց կապը համբարությունների հետ, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001:
58. Բազեյան Կ., Ալեքսանդրապոլի ժանեկագործական մշակույթը, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VI, Գյումրի, 2003:
59. Բազեյան Կ., Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղը Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VIII, Գյումրի, 2005:
60. Բազեյան Կ., Ալեքսանդրապոլի թաղային կոմիտեի մասին, ՇՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007:
61. Բազեյան Կ., Ասեկոսների և բամբասանքի կենցաղավարումը Գյումրիում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. X, Գյումրի, 2007:
62. Բազեյան Կ., Աղանյան Գ., Ռուսական մշակութային ազդեցության մի քանի դրսևորումներ Ալեքսանդրապոլի կենցաղում, Մշակութային երկխոսություն. Հայ-ռուսական մշակութային կապեր (պատմություն և արդիականություն), Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2008:
63. Բազեյան Կ., Ալեքսանդրապոլի ավանդական ուտեստն ու հացկերույթը, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XI, Գյումրի, 2008:
64. Բազեյան Կ., Դերձակությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում (XIXդ. վերջ-XXդ. սկիզբ), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XII, Գյումրի, 2009:
65. Բազեյան Կ., Աղանյան Գ., Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները ցյուրեքցիների տոնածիսական վարքում, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XIV, Գյումրի, 2011:
66. Բազեյան Կ., Աղանյան Գ., Ալեքսանդրապոլը 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին (ըստ «Մշակ»-ի տեղեկությունների), ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XVI, Գյումրի, 2013:
67. Գեղամեանց Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ», Տիֆլիս, 1880, № 4:
68. Գեորգ-Մետրոպ, Աշխարհագրութիւն Պատմական Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1924:
69. Գրիգորյան Վ., Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների «Կտրիճվորաց եղբայրությունների» մասին, ՊԲՀ, 1963, № 2:

70. Եղիազարյանց Ս., Արհեստների ճիւղերը Կարինում XIXդ. առաջին երեք տասնամյակում, «Մշակ», 1891, № 65:
71. Երիցեանց Աղ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մասն Ա., Թիֆլիս, 1894:
72. Էլիզե Ռելիս, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ավազան, Ուրմիա լիճ եւ Առաջուոր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890:
73. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1969:
74. Բսահակյան Ավ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1975:
75. Լալայան Ե., Ջավախք, Երկեր, հ. I, Երևան 1983:
76. Լևո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984:
77. Խաչատրյան Ժ., Ջավախքի ժողովրդական պարերը, ՀԱԲ, հ. 7, Եր. 1975:
78. Խաչատրյան Ռ., Բամբասանքն իբրև բանահյուսության տեսակ, ՇՊՄԺ հանրապետական կրկնորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996:
79. Խաչիկյան Լ., Երզնկայում 1280թ. կազմակերպված «Եղբայրությունը», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկատու», Եր. 1951, № 12:
80. Խաչիկյան Լ., Երզնկա քաղաքի «Եղբայր միաբանության» կանոնադրությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6:
81. Խառատյան-Առաքելյան Հ., Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005:
82. Կոզմոյան Կ., Լենինական, Երևան, 1957:
83. Կոզմոյան Կ., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանում. 1920-1970, Երևան, 1977:
84. Կորկոտյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931թթ.), Երևան, 1932:
85. Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկուա, 1893:
86. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879թթ.), Երևան, 1959:
87. Հայրապետյան Ա., Էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը Ալեքսանդրապոլի գավառում (1840-50-ական թթ.), ՇՀՀ Կ Գիտական աշխատություններ, հ. VI, Գյումրի, 2003:
88. Հայաստանյայց առաքելական սուրբ Եկեղեցի, Քրիստոնեական, Վանաձոր, 2001:
89. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ. հ. V., Երևան, 1974:
90. Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Գյումրի, 2005:
91. Հարությունյան Հ., Երաժշտական կյանքը, Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ, Գյումրի, 2009:
92. Հարությունյան Ս., Անեձքի և օրինանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, 1975:
93. Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, № 297:
94. Ղլտճյան Ա, Համառոտ պատմություն Ալեքսանդրապոլի Հայոց Հոգևոր Վիճակային դպրոցի (1840-1912), Ալեքսանդրապոլ, 1912:
95. Մաթևոսյան Ս., Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985:
96. Մառանիզյան Խ., Երզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, № 65:

97. Մատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1874, 2 փետրվարի, թիվ 5:
98. Մարության Հ., «Տան սուրբ» Երևույթը. Ակունքների հարցը և մերօրյա դրսևորումները, Հայոց սրբերն ու սրբավայրերը, ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը, Երևան, 2001:
99. Մինասյան Ա., Շիրակի և Ջավախքի հայոց ժողովրդական բժշկությունը (պատմագագահական ուսումնասիրություն), Ատենախոսության սեղմագիր, Երևան 1995:
100. Մխիթարեանց Ալ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 28 ապրիլի, №15:
101. Մխիթարեանց Աղ., Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. 1, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901:
102. Մկրտչյան Ս., Տոներ. Հայկական ժողովրդական ծեսեր, սովորույթներ, հավատավիքներ (ավանդույթ և արդիականություն), Երևան, 2010:
103. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, Երևան, 1979:
104. Նորյան Մ., Արովյանը և Գյումրին, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 15 մայիս, № 62:
105. Պարսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Ուսումնասիրություն և փաստաթղթեր, Եր., 1958:
106. Պտույտ Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1869, № 21:
107. Պողոսյան Սմբատ արևդա, «Տան սրբերը Շիրակում», ՇՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007:
108. Պողոսյան Ս., Ներքնազեզստը հայոց տարազի համակարգում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000:
109. Պողոս պատրիարք Ադրիանուպոլսեցի, Խրատի թանգարան, Ս. Էջմիածին, 2004:
110. Սարգսյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնաշխարհագրական բնութագիրը XIX դարի վերջերին, ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998:
111. Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, ՀԱԲ, պրակ 6, Երևան, 1974:
112. Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պողոս վարդապետ Պետրոսեան, «Արարատ», Էջմիածին, 1870, թիւ Գ:
113. Акопян М., Сельская община в Восточной Армении во второй половине XIX- начале XX вв., Ереван, 1988.
114. Аганян Г., К.Базеян, Городская община Александрополя и эснафства, South-West Georgia (History, Archeology, Etnology) II, International science Conference, Tbilisi, 2012, с. 190-193.
115. Аганян Г., К.Базеян, Городское самоуправление и органы власти Александрополя по архивным материалам, South-West Georgia (History, Archeology, Etnology) III, International science Conference, Tbilisi, 2013, с. 102-105.
116. Акоюн Т. X., Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Ер., 1978.
117. Анчабадзе Ю., Волкова Н., Старый Тифлис. Город и горожане в XIX веке, М., 1990.
118. Аствацатурян Э., История оружейного и серебрянного производства на Кавказе в XIX- начале XX в., Дагестан и Закавказье, ч.ч. 1- 2, М., 1977.

119. Базеян К., Особенности интерьера городского жилища Александрополя, Археология, этнография и фольклористика Кавказа. Материалы международной научной конференции, Махачкала, 2007.
120. Базеян К., Некоторые формы взаимопомощи в Александрополе (начало XX века), Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа», Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2010.
121. Варданян Л., Традиции мужских возрастных групп у армян в конце XIX-начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование), ՀԱԲ, ցր.12, Եր.1981.
122. Волкова Н.Г., Джавахишвили Г.Н., Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, М., 1982.
123. Григулевич Н., Этническая экология питания, М., 1996.
124. Гришавици И., Литературная богема старого Тбилиси, Тбилиси, 1977.
125. Даль Вл., Толковый словарь живаго великорусского языка, т. IV, С.116., 1882.
126. Культура жизнеобеспечения и этнос, под. ред. Э.Маркарян и Ю.Мкртумяна, Ереван, 1983.
127. Муравьев А. Н., Грузия и Армения, ч.2, СПб, 1848.
128. Переваленко В. Поездка в Александрополь. «Закавказский Вестник», Тифлис, 1853, 22 января, № 4.
129. Пиралов А., Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, СПб, 1913.
130. Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.
131. Рудевич В., Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III.
132. Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XXв., Этнодемографическое исследование, Ереван, 2002.
133. Токарев С. А., К методике этнографического изучения материальной культуры, «Советская этнография», М., 1974, №4.
134. Халпахчян О., Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ер., 1957.
135. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907.
136. Яралов Ю. С., Города Армении, М., 1950.
137. Aghanyan G., Memorials to the Russo-Ottoman War of 1877 – 1878 in Gyumri /Armenia/, Balkanistic Forum (1-2-3/ 2014), Published of the Bulgarian Science fond of the ministry of Education and Science, Blahoevgrad, 2014, p. 89-94.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Տեսարան Ալեքսանդրապոլից XIXդ. վերջ

II

Общий Видъ - Vue générale

Александрополь - Alexandropol

Տեսարաններ Ալեքսանդրապոլից XIXդ. վերջ

III

Ալեքսանդրապոլի բնակելի տները

Քաղաքային կահույքի նմուշներ
(Գյումրու Ավ. Բահակյանի տուն-թանգարան)

Խոհանոցային պարագաներ
(Գյումրու Ավ. Բահակյանի տուն-թանգարան)

Դրամփյանների ընտանեկան լուսանկար
(Կումայրի արգելո՞թանգարան)

Ֆայտոն
(Երևան քաղաքի պատմության թանգարան)

Ալեքսանդրապոլցիները
(Շիրակի երկրագիտական թանգարան)

ԼԱՈՒՐԱ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ԲՐՈՒՏՅԱՆ.

Կյանքն ու գործը

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գրաֆիկական արվեստը մարդկությանը հայտնի է դեռևս քարանձավային պատկերագրումից (Լա-Մարտ քարանձավը՝ Ֆրանսիայում, Ալտամիրան՝ Իսպանիայում, ժայռապատկերները՝ Ամուր և Միր Դարյա գետերի ափին, ինչպես նաև Սևանի ավազանը՝ Հայկական լեռնաշխարհում):

Կերպարվեստի այս տեսակը տեսողական արվեստի «քերականությունն» է՝ տարաբնույթ պատկերագրմամբ և կայացման տեխնոլոգիաներով: Այն ունի լայն աշխարհագրություն և եղել ու մնում է գեղարվեստական հաղորդակցության անփոխարինելի միջոց:

20-րդ դարի առաջին կեսին հայ արվեստագետների շրջանում գրաֆիկայով զբաղվող նկարիչները սակավաթիվ էին: Բավական երկար ժամանակ կերպարվեստի այս տեսակը հիմնականում ներկայացնում էին արտերկրի հայ նկարիչները՝ Է. Շահին, Ժանսեն, Գարզու, Վ. Խոջարեկյան և այլք: Բացառապես գրաֆիկայով զբաղվում էին հատուկնստ նկարիչներ՝ Վ. Խոջարեկյանը Թիֆլիսում և Գ. Բրուտյանը Ալեքսանդրապոլում:

Գրաֆիկան՝ որպես կերպարվեստի տեսակ, զարգացում ապրեց խորհրդային տարիներին՝ առավելապես Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին, իսկ մեր օրերում այն կերպարվեստի ամենակիրառական և պահանջված տեսակն է:

1920թ. ից հայկական գրաֆիկական արվեստը մուտք է գործում մի նոր ժամանակաշրջան: Խորհրդային դպրոցի զարգացող կերպարվեստը ներկայացնող գրաֆիկական ժանրի նկարիչները (Գևորգ Բրուտյան, Արարատ Ղարիբյան, Գաբրիել Գյուրջյան, Անարոն Խուրավերյան և ուրիշներ) իրենց ստեղծագործություններում մոտ կանգնեցին Հայաստան երկրի բնությանը, մարդուն և ժամանակակից հայ իրականությանը:

1910-1950-ական թվականներին Հայաստանի գրաֆիկայի ավագ սերնդի ներկայացու-

ցիչը Գևորգ Բրուտյանն է: Նա առաջադեմ արվեստագետ էր՝ համոզված ու հետևողականորեն իրատես, միշտ կապված իր ժամանակին: Գ.Բրուտյանը ստեղծագործական չափազանց լայն հետաքրքրությունների տեր նկարիչ էր. պատկերել է հեղափոխական իրադարձությունների, ապա՝ Հայրենական մեծ պատերազմի դրվագներ, հարազատ վայրերի բնապատկերներ, ազգագրական կերպարատիպեր ու հանդերձներ:

Գ. Բրուտյանի ստեղծագործությունները քիչ են լուսաբանված և արժանի են լուրջ ուշա-

Աշխատանքում առաջին անգամ համապարփակ ներկայացվում են հայ գրաֆիկայի ներկայացուցիչ Գևորգ Բրուտյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը Ալեքսանդրապոլ-Լենինական քաղաքային մշակույթի համապատկերում: Աշխատությունը նախատեսված է հայ կերպարվեստի պատմության խնդիրներով զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

դրության: Արվեստում մեծ ճանաչման արժանատի համար պարտադիր չէ միայն լինել հանճարեղ գործի հեղինակ: Պակաս կարևոր չէ այն քաղաքացիական, հասարակական գործունեությունը, որ ծավալում է արվեստագետը իր ժամանակյի և մշակույթի համար: Այս առումով անգնահատելի են Գ.Բրուսյանի ներդրումները ազգային մշակույթում:

Նկարիչն անցել է կյանքի բեղմնավոր ուղի, ստեղծագործական գեղեցիկ ճանապարհ և իբրև մշակույթի երախտավոր ունի անգնահատելի վաստակ մեր արվեստում:

Գ.Բրուսյանը ծնվել է 1888թ., Ալեքսանդրապոլում՝ Երաժիշտ և ազգագրագետ Արշակ Բրուսյանի ընտանիքում: Ընդհանուր կրթությունն ստացել է տեղում, իսկ մասնագիտականը՝ Թիֆլիսում՝ Օսկար Շմերլինգի նկարչական դպրոցում:

1908-1910թթ. Գ.Բրուսյանն աշխատանքի է անցնում Թիֆլիսի օրիորդաց դպրոցում՝ որպես նկարչության ուսուցիչ, և միաժամանակ զբաղվում ստեղծագործությամբ: 1910թ.-ից նա արդեն Ալեքսանդրապոլում էր և իր նման երկու նվիրյալների հետ 1913թ. կազմակերպում է գրաֆիկական և գեղանկարչական աշխատանքների առաջին ցուցադրությունը, որն այդ ժամանակների համար մեծ համարակալություն էր: Այդ տարիներին Ալեքսանդրապոլում ապրում և ստեղծագործում էին Յու. Վերժիցկայան, Բ.Մոլևան, Ն. Պատկանյանը, Ե. Նազարյանը, և շատ հավանական է, որ հենց նրանցից երկուսն էլ եղել են անորանիկ ցուցահանդեսի մասնակիցները: Յուցադրությունը գոհունակությամբ է ընդունվում քաղաքի արվեստասեր հասարակության կողմից:

Բայց դա արվեստագետի առաջին քայլն էր, առաջին խիզախումը: Դրան հետևելու էին իսկական սխրագործություններ, որոնք մեր արվեստի պատմության մեջ ուրույն տեղ էին ապահովելու բազմաստեղծ նկարչին: Նա հայ առաջին նկարիչներից էր, որ 1910-ական թվականների կեսերից կապվում է հեղափոխական շրջանների հետ, աշխատակցում հեղափոխական մամուլին:

1913թ.-ին կազմակերպված ցուցադրանքում նկարչի ներկայացրած աշխատանքները որոշ հոռետեսական, նույնիսկ խորհրդավաշտա-

կան երփնագիր ունեին: Դրա վկայությունը հենց նկարների թեմաներն են՝ «Հիվանդ ընկերոջ մոտ», «Հուղարկավորություն», «Ճակատագրական հարսնացուս» և այլն:

Համագործակցելով հեղափոխական շրջանների հետ և խորապես գիտակցելով իր քաղաքացիական պարտքը կյանքում ու արվեստում Բրուսյանն արագ և վճռական բեկում է մըտցնում իր ստեղծագործական հետաքրքրությունների, գեղագիտական հայացքների, թեմատիկայի, նույնիսկ կատարողական ձևերի ու տեխնիկայի մեջ:

Գ.Բրուսյան նկարչի կայացման ուղին ընթացել է դժվար ժամանակներում, դժվար միջավայրում: XX դարի սկզբին Ալեքսանդրապոլը հայտնվել էր հեղափոխության շեմին: Բնակվելով Ալեքսանդրապոլում՝ արվեստագետը ակտիվորեն մասնակցում է քաղաքի հասարակական կյանքին: Տեղի հեղափոխական կոմիտեի պատվերով 1920թ. նկարիչը պատրաստում է հեղկոմի կնիքն ու շտամպը, պարբերաբար մասնակցում հայկական և ռուսական թերթերի հրատարակմանը:

Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից հրատարակվող «Наша жизнь» լրագրում, սկսած 1916թ. ից, տպագրում է իր կենցաղային նկարներն ու ծաղրանկարները: 1920թ. մասնակցում է Մայիսյան ապստամբությանը, որը հետագայում հարուստ նյութ էր դառնալու նրա գրաֆիկաների համար:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո Բրուսյանն սկսում է ակտիվ մասնակցել քաղաքի հասարակական-մշակութային կյանքին: 1921թ. հունվարից նշանակվում է Հայկական հեռագրական գործակալության Ալեքսանդրապոլի բաժանմունքի բաժնի վարիչ և զինվորական «Մահ կամ ազատություն» N17 գրահազմագրի ակումբի վարիչ, «Կրասնի նարատ», «Շիրակի ռանչպար» և «Բանվոր» թերթերում հանդես է գալիս օրվա հրատապ թեմաներին վերաբերող բազմաթիվ գրչանկարներով ու ծաղրանկարներով, նկարում է մեծաթիվ պատասոներ (պլակատ), որոնք բազմացվում ու զանգվածաբար տարածվում են քաղաքում ու շրջաններում: Այդ ժամանակաշրջանի ստեղծագործությունից հատկանշական են 1922թ. վիմագրական տեխնիկայով

կատարված պատարը և «Մեք էնք տերը» լի-նոփորագրությունը (1923թ.), որոնք ցույց են տալիս նկարչի ակտիվ վերաբերմունքը նոր կարգերի նկատմամբ:

1921թվականից Բրուսյանը աշխատանքի է անցնում Ալեքսանդրապոլի նկարչական դպրոցում, սկզբում որպես դասատու, ապա տնօրեն՝ մինչև 1928թ.: 1937թ.-ից նա եղել է նաև Հայաստանի նկարիչների առաջին ասոցիացիայի նախագահը:

Նկարիչը մինչև 1937թ. ապրել է Լենինականում: Քաղաքային կոմիտեի հանձնարարությամբ ֆարրիկաներում ու գործարաններում կազմակերպել է կերպարվեստի ինքնագործ խմբեր, ցուցահանդեսներ: Բրուսյանը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև Լենինականում կերպարվեստի թանգարանի հիմնադրման, Պիոներների տան ու Երկաթուղայինների ակումբի գեղարվեստական խմբակների ձևավորման ու գործունեության մեջ:

Ճանաչված նկարչին են հանձնարարվում ժողովրդական նշանավոր տոների առթիվ քաղաքային հրատարակի և բեմահարթակի գեղարվեստական ձևավորման աշխատանքները, որոնք նա կատարում է արհեստավարժությամբ և ամենայն բարեխղճությամբ, և որի համար մի քանի անգամ պարգևատրվում է:

Բացի գրաֆիկական ստեղծագործություններից, Բրուսյանը միաժամանակ աշխատում

է գունանկարչության, թատերական նկարչության և քանդակագործության բնագավառներում: Նրան են հանձնարարվում նաև նախին Սպայի տան և Ա.Մոսվանի (այժմ՝ Վ.ԱՃեմյանի) անվան պետթատրոնի մի շարք բեմադրությունների նկարչական ձևավորումները:

1937թ. Գ.Բրուսյանը մեկնում է Երևան, որտեղ շարունակում է իր բեղմնավոր ստեղծագործական աշխատանքը, հիմնականում նկարագրում է մանկական գրքեր ու դասագրքեր, աշխատակցում «Հոկտեմբերիկ» ամսագրին: 1950թ. ամագրի 20-ամյակի առիթով նկարիչը պարգևատրվում է Համ.ՎեՄ Վեռնոկովի պատվոգրով:

1939թ.-ից մինչև 1941 թ.-ի հուլիսը Գ.Բրուսյանն աշխատում է Ռ.Մելքյանի անվան գիտահետազոտական բաժնում որպես նկարիչ: Իսկ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ակտիվորեն մասնակցում է կազմակերպված շեֆական տարբեր աշխատանքներին և ցուցահանդեսներին: Պարգևատրվում է «За доблестный труд в Великой Отечественной Войне 1941-45гг.» մեդալով:

1942թ. մինչև կյանքի ավարտը Գ. Բրուսյանը ժողովրդագործության տան մշտական խորհրդական էր:

Նկարիչը վախճանվել է 1952թ. Երևանում:

«ՀԻՆ ԳՅՈՒՐԻ» ՇԱՐՔԸ

Գ. Բրուտյանի ստեղծագործական աշխատանքներն ընթանում են հիմնականում լինոփորագրության և գրչանկարչության բնագավառում: 20-ական թվականների հայ գրաֆիկների շարքում Գ. Բրուտյանը միակն էր, որ համատորեն և հետևողականորեն աշխատում էր լինոլեումի վրա՝ հաստոցային գրաֆիկայի այդ տեսակի մեջ մշակելով գեղարվեստական լեզու և ինքնօրինակ ձևեր:

Գ. Բրուտյանը իր ժամանակի առաջադեմ արվեստագետներից էր, համոզված իրապաշտ, միշտ կապված իր ժամանակին: Նա իր շրջապատի իրադարձությունների ճշմարիտ մեկնաբանն էր, ստեղծագործական չափազանց լայն հետաքրքրությունների տեր մի նկարիչ, որը պատկերել է և հեղափոխական իրադարձությունները, և անհետացող հին Գյումրին, և խորհրդային շինարարությունն ու Մեծ հայրենականը:

Գ. Բրուտյանի ստեղծագործությունների զգալի մասը գրչանկար է. դրանց մեջ ուրույն տեղ ունի «Հին Գյումրի» շարքը, որտեղ նկարիչը ճշմարտացիությամբ պատկերել է հին Գյումրին իր ողջ էությունը:

Շարքը ճանապարհորդություն է դեպի կորուսյալ անցյալ: Այն հիշողությունների թատրոն է: Իհարկե, սսվածից չպետք է եզրակացնել, թե նրա ստեղծագործությունը որակվում է որպես լոկ անցյալի ազգագրական, փաստական անհույզ պատկերագրում: Նկարիչը ներկայացրել է այդ կյանքի գեղարվեստական նշկարագրությունը. հիշտ է, էրբեմն հուժկորով, էրբեմն քննադատորեն, անգամ ծաղրով: Սակայն նրան հազիվ է հաջողվել թաքցնել իր սերն ու համակրանքը այդ բարի, խոքաշեն ու «դարդիմաս» մարդկանց նկատմամբ: «Հին Գյումրի» շարքը վերհուշ է (նկարել է 1937թ.) խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, և հավանաբար հուժկորի ու ծաղրի առկայությունը նկարներում թելադրված է ժամանակի պա-

հանցով), հաճելի, աչք շոյող պատկերներ՝ կոմպոզիցիոն հետաքրքիր լուծումներով ու հյութեղ կոլորիտով: Արվեստագետը պատկերել է մի անհետացող աշխարհ, որն իր հետ տարել է շատերի մանկությունը: Նկարներից պարզ երևում է զգայական թրթիռը, որ ունենում է մարդ, երբ խոսքը իր սիրելի քաղաքի մասին է, այն թախճոտ խնդությունը, որը համակում է մանկությունը վերհիշող մարդուն: Կերպարվեստում տեղական «դիալեկտ» համարվող այս ժանրին դիմել են նաև Վ. Խոջաբեկյանը, Հ. Ծամշիկյանը, շատ ավելի ուշ՝ Հ. Անանիկյանը և այլք:

Գ. Բրուտյանը հին Գյումրին դարձնում է իր ստեղծագործության գլխավոր թեմաներից մեկը: Բայց նրա մեկնաբանությունները եղերական հիշողություններ կամ տխուր մտորումներ չեն առաջացնում: Բրուտյանը քաղաքի մասին պատմում է գեղեցիկ լեզվով, ներդաշնակ հնարքներով ու հումորով՝ հիանալով «Բնօրինակ» կենցաղային միջավայրով, որը նրան քաջ ծանոթ էր:

«Հին Գյումրի» շարքում նկարիչն անդրադարձել է նաև սնտիպապաշտությանը, հեքիմությանը, կրոնական նախապաշարումներին («Խոստովանություն», «Հեքիմի մոտ», «Աղջկատես», «Օժծ», «Քաղաքի փողոցներից մեկում» և այլն):

Բրուտյան նկարչի ավանդը հայկական արվեստում կարևոր է ոչ միայն հին Գյումրու կյանքը հարազատորեն, ազգագրական ճշշվորությունով և գեղարվեստական պատկերավորությամբ կերպավորելու, այլև գծանկարի՝ գրաֆիկական այդ տեսակի ավանդույթը ամրապնդելու առումով:

Գյումրին իր անդադր, ուրախ «լոթիններով», փողոցային տոնակատարություններով, աղմկույտ իրադարձություններով անսպասելիորեն էր գեղարվեստական բազմաբնույթ մարմնավորումների համար:

«Հին Գյումրի» շարքը կենցաղային ժանրի տևարաններ են՝ հարսանական, թաղման, տոնակատարության, խրախճանքի, փողոցի ու շուկայի: Չնայած նկարները պարզ են, ինչ որ տեղ պարզունակ, բայց կան նրբորեն ընկալված և վարպետորեն պատկերված կերպարներ, որոնք հատկորոշ են արհեստավարժ մակարդակի հասած արվեստագետին: Իր ստեղծագործություններում Գ. Բրուտյանը փորձել է հմտորեն լուծել շարժման խնդիրը՝ մարդկանց պատկերելով բարդ իրավիճակներում. «Լոթիների քեֆը փողոցում», «Օժծը»: «Լոթիներ» կոչվող այս խավը առիթ էր փնտրում տուրուզմիտը սարքելու, անմեղ մարդկանց ծաղր ու ծանակի ենթադրելու հատկապես տոներին և կիրակի օրերին: Նրանք ընկերովի, կառքերով, օդու ու գիւնու մեծ պաշարով, գունաչիների ուղեկցությամբ գինովցած թափառում էին փողոցներում: Նկարիչը նրանց պատկերել է իրենց բնական տարբերի մեջ՝ հարբած վիճակում, օրորվելիս: Նկարն իրոք լոթիների անհող կյանքին բնորոշ մի պատկեր է: Անչափ տիպական են դեմքերն ու հագուստները՝ արխայուղով, գլխներին շապխա, երկարաթև չեքեզիով, արծաթից մեծ «թոխայավոր» գոտիով, երկարաձիտ, անկրունկ կոշիկներով ու դաշույնով: Նմանօրինակ մանրամասները պատկերին հաղորդում են ճշմարտացիություն՝ պահպանելով ազգային կենցաղային կոլորիտը, օժանդակելով բովանդակության հարստությանը:

Գյումրեցին միշտ աչքի է ընկել իր պատկասիրությամբ ու ավանդապահությամբ, որոնք էրբեմն կարող էին վերածվել ցուցամոության: Նրանք կարող էին արարողության վերածել անգամ բաղնիք կամ վարսավիրանոց գնալը: Կանայք հաճախ իրենց հարստությունն ու գերազանցությունը ցուցադրելու համար բաղնիք էին գնում ոսկեկար շքեղ զգեստներով ու թանկագին զարդերով: «Բաղնիսի ճանապարհին» նկարում Գ. Բրուտյանը ծաղրում է քաղցեխությունն ու ցուցամոությունը: Երկու հաստամարմին կանայք ծառաների ուղեկցու-

թյամբ գնում են բաղնիք: Առջևից գնացող փորձամարմին ծառան, հագուստի կապոցի ու եղակների ծանրության տակ կրած, հազիվ է քաշ տալիս ոտքերը: Նկարիչը, դիմելով կերպարների հակադրության, փորձել է ուժեղացնել դրության կոմիզմը: Նկարն արված է մեծ դիտողականությամբ, կերպարների հաջող տիպականացմամբ: Ինքնահավան, սեփական արժանապատվության գերազնահատումով տառապող այս կանայք, իրենց գերազանցությունն ի ցույց դրած, ընդամենը բաղնիք են գնում: Ինչպիսի խորաթափանցություն ու բարբերի ինչպիսի իմացություն, ինչպիսի հմտություն պետք է ունենար նկարիչը՝ տեղական կենցաղային այսպիսի հումոր ծանրային պատկերներ ստեղծելու համար:

Գյումրու քաղաքային կենցաղի բնորոշ կողմերից էր բամբասանքը: «Պատավ կանանց բամբասանքը» պատկերում նկարչի վերաբերմունքը համարյա հասցված է չափազանցության: Բակերից մեկում պատի տակ, հավաքվել են բամբասանք կանայք և հավանաբար զվանում են աղջիկների ու ջահել հարսների ոսկորները: Ոմանք էլ թաքուն ականջ են դրնում: Հաջողված են հասկապես կիսադժուկ կանանց պատկերները, նրանց բնութագրական թբերը, դիմախաղը: Կանանցից մեկը հավանաբար վրտա լսողության պատճառով հրգեր է գործադրում տեղեկատվության կորուստ չունենալու համար:

Անթաքույց է նկարչի վերաբերմունքը հասարակական այս չարիքի նկատմամբ: Բացահայտ է, որ բամբասանքը այս կանանց ամենօրյա գրադուներն է: Նրանք նստած են անբըռնազրույց, յուրաքանչյուրն իր դերին համապատասխան:

Օտարանկարներ համարվող այս աշխատանքները իրենց բնույթով ավելի մոտ են շարժին: Նկարիչն ընդամենը փորձ է արել ներկայացնելու անցյալի մնացուկ համարվող սովորությունները, սակայն, այստեղանկերը, նրա խառնվածքը թույլ չի տվել խայթող ծաղր դրամաբեկաբազմաբարձրվել է չափավոր հումորով: Նկարիչը իր նկարներում մեծ ուշադրություն է դարձնում ոչ միայն գործող անձանց հոգեվիճակին, այլև ձևերի շարժումներին, որոնք ավելի արտահայտականություն են հաղորդում

¹ Կ. Մեղրյան, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականների կենցաղում: Պատմագագարական ուսումնասիրություն, Հայ ազգագրություն և լուսնախոսություն, Եր., 1974, հ. 6, էջ 32:

նկարների բովանդակությանը: Բրուտյանը միայն աչքերի ու բերանի շարժումների, զծերի աննշան տատանումների միջոցով կարողացել է վերարտադրել տարբեր նկարագրի տեր մարդկանց կերպարներն ու նույնիսկ տրամադրությունները: Բիարկե, պատկերներում նկատելի են մարմնաձևերի համաչափությունների և հեռանկարի անճշտություններ, սակայն դրանք նվազ կարևոր են թվում արարողություններն ու ձեսերն այդպես անմիջականորեն, անկեղծորեն, դիտողունակ հայացքով և ճշմարտացիորեն ընկալելու ու պարզ միջոցներով պատկերելու շնորհիվ:

Գյումրեցիների կենցաղի ու շագրավ պատկերացումներ են կապված թաղման արարողության հետ. հանգուցյալի մահից հետո մի «քառսունք» սուգը շարունակվում էր, հարազատները չէին սափրվում, չէին լողանում, կանայք մնում էին սև հագուստների մեջ: Քառսունքին հաջորդող հարազատների սգահանի արարողության նկարագրությունն է Բրուտյանի «Սգահան» պատկերում: Երբեմն «սգահանը» ուղեկցվում էր գուսնաչիների նվագակցությամբ. սկզբում նվագում էին տխուր մեղեդիներ, որոնք աստիճանաբար փոխարինվում էին ուրախ երգերով: Ամբողջ ծիսակատարու-

թյան ժամանակ ուտում, խմում, մաղթանքներ էին անում:

Գյումրու թաղման ծիսակարգը պատկերող հետաքրքիր դրվագներ են նաև «Մեռնողի երկրորդ օրը», «Գերեզմանոցում» բազմաֆիգուր կոմպոզիցիաները: Երկրորդ պատկերում գերեզմանաքարերի կողքին նստած անգործ մարդկանց մի ստվար խումբ կա, որն անհամբերությամբ սպասում է թաղման ծիսակատարության ավարտին, որպեսզի օգտվի «հանգուցյալի փայաբաժնից»: Կերուխումն ուղեկցվում է հիշատակի հարգման ճառերով: Շիրմաքարից շիրմաքար էին անցնում տերտերն ու նվագածուները՝ հանգուցյալների մաղթելով «բախտավոր գնացք»:

Գյումրու կենցաղին ու բարքերին քաջաճանոթ նկարչի համար, որը ծնվել ու մեծացել էր այդ միջավայրում, դժվար չէր ստեղծել հետաքրքրաշարժ, կենսական արտահայտչականությամբ օժտված ինքնատիպ կերպարներ ու բնութագրեր:

Կարծում ենք՝ Գ.Բրուտյանի «Հին Գյումրի» շարքը արժեքավոր է նաև այն տեսակետից, որ ունի ճանաչողական կարևոր նշանակություն և կարող է սկզբնաղբյուր հանդիսանալ ազգագրական ու սոցիոսափրությունների համար:

1. Բաղնիքի ճամփին

2. Բամբասանք

3. Սգանան

4. Մեծնոյի երկրորդ օրը (Էգնահոյ)

5. Գերեզմանոցում

6. Լոթիների պարը փողոցում

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ Գ. ԲՐՈՒՏՅԱՆԻ ԳՐՉԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

1920-ական թվականներին Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպության առավել ուժեղ թևը Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունն էր, որն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում ոչ միայն բանվորների, այլ նաև զինվորների շրջանում: Այդ հեղափոխական շարժման գործուն մասնակիցն էր նաև Բրուտյանը: Նա պարբերաբար հանդես էր գալիս սուր ծաղրանկարներով ընդդեմ դաշնակների, Անտանտի զավթողական պլանների, տեղի հարուստների: Նա նկարում էր պլակատներ, ինքն էլ բազմացնում և տարածում էր ազգաբնակչության շրջանում:

Բրուտյան նկարիչը, որ խորապես ապրում էր հայրենիքի բախտով, չէր կարող անտարբերությամբ անցնել այնպիսի մի իրադարձության կողքից, ինչպիսին Ալեքսպոլում Մայիսյան ապստամբությունն էր, որը խթանում է նրկարչի ստեղծագործական թափը: Եվ այդ օրերին, հասարակական գործունեությանը գուցա հետ, նա մեծ եռանդով ու ինքնամոռաց զբաղվել է նաև նկարչությամբ:

1920թ. մայիսը բուռն իրադարձություններով լի ամիս եղավ ալեքսանդրապոլցիների կյանքում: Մայիսի 5-ի վաղ առավոտյան երկաթուղու և քաղաքի մյուս ձեռնարկությունների բանվորները դադարեցրին աշխատանքը և փողոց դուրս ելան հեղափոխական կարգախոսներով: Ցուցարարների և դաշնակցականների միջև քաղաքի մի շարք փողոցներում ընդհարումներ տեղի ունեցան, որոնք երբեմն վերածվում էին ձեռնամարտի:

Մայիսի ամսվա այդ ցույցը ղեկավարում էին դեպոյի բանվորները: Ակարիչը անձամբ մասնակցել է թե՛ ցույցերին, թե՛ ապստամբությանը և խորությամբ ապրել այդ օրերի շիկացած

զգացողությունները: Տրամաբանական է, որ հասարակական ակտիվ գործիչն ու նկարիչը չէր կարող այդ իրադարձությունները չարտահայտել իր գրչանկարներում:

Մայիսյան իրադարձություններին են նվիրված նրա այդ օրերի մի շարք պատկերազրույթները, որոնցից են՝ «Մայիսյան ապստամբությունը Ալեքսանդրապոլում», «Ապստամբությունն ամրոցում», «Առաջին ուրախ գիշերն Ալեքսանդրապոլում», «Ապստամբության ցույց Ալեքսպոլի ամրոցում», «Ամրոցի գրավումը» և այլն:⁷

Աշխատանքները բազմաֆիգուր են: Բոլորն էլ համարյա կառուցված են նույն սկզբունքով: Պատկերներում կան կրկնվող դեպքեր ու դեմքեր: Այսպես՝ դրոշակակիր ցուցարարը կրկնվում է բոլոր տարբերակներում, համարյա առանց փոփոխության: Նույնը կարելի է ասել վազող հրացանակիր զինվորների վերաբերյալ: Մակայն նրան հաջողվել է ստեղծել ցանկորական ցույցերի հաջողված զանգվածային տեսարաններ, պայքարի նույն տրամադրությամբ համակված ապստամբների հախուռն շարժումը դեպի ամրոցի մուտք:

Մայիսյան դեպքերը Ալեքսանդրապոլի տարբերության, նրա պատմության անբախտելի մասն են: Եվ դրանցով ոգևորված նկարիչը, իր դավանած գաղափարներին հավատարիմ, դրանց գեղարվեստական լուծումներ տվեց, որոնք արվեստի փայլատակույթներ չեն, իհարկե, սակայն շատ բան են պատմում այդ օրերի մասին:

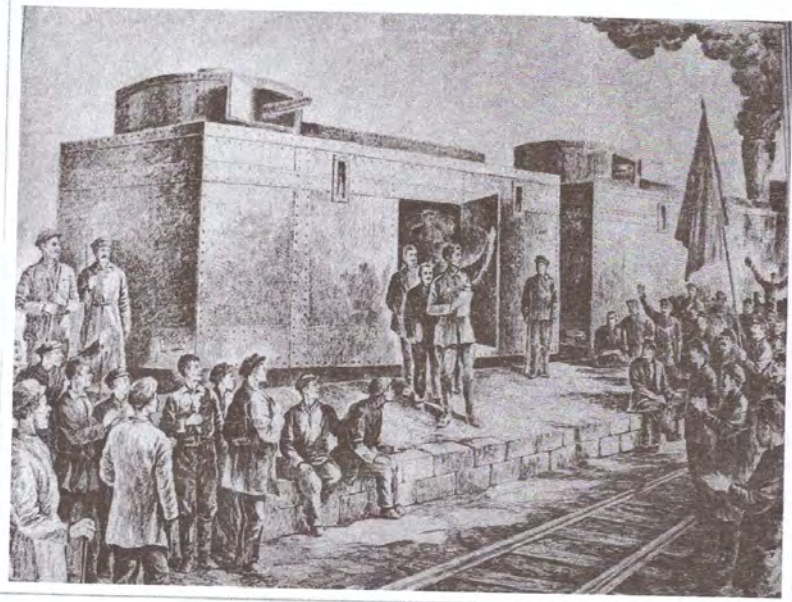
⁷ Բնօրինակները պահպանվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում

7. Շաղթանակի կրք

8. Առաջին ուրախ օրը Ալեքսպոլում

9. «Կարդան գորավար» գրահագնացքը

10. Ապստամբություն ամբողջում

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՀԱՎԻՐՔՆԵՐԸ

Գ.Բրուտյանի ստեղծագործական ժառանգության մեջ քիչ չեն նաև պատերազմական իրադարձությունների գեղարվեստական պատկերումները:

Նրա մի շարք աշխատանքներ արձարծում են թուրք զավթիչների կողմից Ալեքսանդրապոլի ռազմակալման շրջանին: 1934թ. Գ. Բրուտյանն ստեղծում է «Պատերազմի արհավիրքը» շարքի գործերը (թուղթ, տուշ), որոնք՝ պատերազմի ահավոր հետևանքների վավերագրեր են՝ արված ակնատեսի անմիջական տպավորությունների ազդեցության տակ: Նա տեսել էր հարյուրավոր մահեր, հազարավոր անապաստան փախստականների, որոնք համաճարակների ու հիվանդությունների զոհ դարձան՝ զրկված նույնիսկ ամենանվազ օգնությունից ու խնամքից: Եվ նկարիչն այս ամենը մտազուրյան մատնել չէր կարող, որովհետև ցավին անհաղորդ մնալ արվեստագետն իրավունք չունի:

Բրուտյանի նման ազնիվ ստեղծագործողի հավատը բանականության հանդեպ խարխրվեց՝ տեսնելով այն դաժանությունն ու բռնությունը, որ՝ որպես հետևանք, պարտադրում էր պատերազմի արսուրդ տրամաբանությունը: Բռնությունը, թալանը, տանջանքը փաստեցին, որ մարդու մեջ նեջող կենդանական բընագըղ այնուամենայնիվ իշխում է նրա բանականությանը:

«Պատերազմի արհավիրքները» վերտառությամբ շարքի «Դիակի մուտ» աշխատանքը համր վշտի տեսարան է: Այս ահասարսուռ դրամատիկական պահը զարմացնում է իր հուզականությամբ: Հերոսամարտի անանուն գո-

ների պատմությունն ուժեղ ազդեցություն է թողնում դիտողի վրա:

Անհանգստության վիճակ կա աշխատանքում: Հետևի պլանում դիակներ փոխադրող մարդիկ են, հեծյալներ, և այս ամենը գիշերային մթության մեջ: Ամբողջ տեսարանի վրա իշխում է վշտամորմոք ծեր կնոջ ուրվապատկերը:

«Դիակի մուտ» կոմպոզիցիայում գաղթական կանանցից մեկը սպանվածների մեջ գտել է որդու դին և ողբում է նրա վրա: Սգավոր մայրը պատկերված է սնագգեստ, շարժման մեջ, այնպիսի բնական արտահայտությամբ, որ կարծես լսելի են նրա ողբաձայն լացը, անեծքի կանչը, սրտամուռն բողբոջ, ցատուրը, անօդնական հառաչանքը, որոնք, թվում է, աղեկտուր հնչում են կենդանի շնչից գուրկ այս ամայի տարածության մեջ՝ մալրվ անարձագանք: Անշուշտ, տեսարանը չափազանց դրամատիկ է, ցնցող և հուզիչ:

Շարքի մեկ այլ աշխատանքում Լրկու գաղթական կանայք են՝ լուսնի աղոտ լույսի տակ միմյանց հպված ու վշտոտ: Կանանցից մեկը հուսակոտոր, ահավոր կորստից համրացած, գրկել է հավանաբար արդեն որբ մնացած մանուկներին: Նրան սարսափեցնում է անհայտությունը: Թեև կնոջը շրջապատում են ինչ-որ մարդիկ, հնարավոր է հարազատներ, բայց նա իր ողբերգության մեջ միայնակ է, լքված ու անօգնական՝ անհայտության մշուշի մեջ:

«Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում» աշխատանքում նկարիչը փորձում է ոչ միայն մեկնել պատերազմի արհավիրքները, այլև լուծել մեկ այլ խնդիր՝ գրաֆիկական սուղ միջոցներով ընկալելի և վերարտադրելի դարձնել տվյալ

* Բնորինակները պահպանվում են Եփրակի երկրագիտական թանգարանի պահոցներում:

պահի տրամադրությունը: Պատկերում ավերված հուշարձանի մոտ նստածի դեմքը չի երևում, բայց, անկասկած, նա անմխիթար վշտի մեջ է: Կոմպոզիցիայի նման մեկնաբանության Գ.Բրուտյանը հավանաբար հանդիպել էր ռուս նկարիչներ Ի.Կրամսկոյի և Վ.Պերովի աշխատանքներում: Եկեղեցի է՝ այդ մարդը գիշերային սառը քարի վրա նստել է մինչև լուսաբաց՝ տառապելով մտածմունքներից: Նրան տանջում է անձնական վիշտը: Խոհերի ծանրությունը նրան կոտցրել է, համարյա երկտակել է: Պատկերի դրամատիզմը խտացված է նաև բնության նկարագրությամբ՝ քամուց բշտկոտ ամպի քուլաներ, ծառեր՝ թեքված կատարներով:

«Պատերազմի արհավիրք» շարքից «Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում» նկարում ռազմի դաշտ է, մեռելային ամայություն, անթաղ դիակներ, երկնքից կախված ծանր ամպ. մահվան շունչն է թնաձում դաշտում: Բռնի մահվան

մեկնաբանման նոր հայեցակետ է ներկայացրել նկարիչը: Սա դրամատիկ բացատրություն չէ, այլ աներևակայելի անարդարության ու դաժանության հոգեցունց վիճակ, որն ապրում են սոցիալական արդարության հույսը դեռևս փայփայող մարդիկ:

«Պատերազմի արհավիրքները» գրաֆիկական շարքի ստեղծագործությունների բնորոշ գիծն այն է, որ Բրուտյանն իր մտահղացումները մարմնավորում է կենդանի, կոնկրետ կերպարներում՝ չհորինելով և չկրկնօրինակելով դրանք ու չլիմելով դասականների պատրաստի օրինակներին, օգտագործում է շրջապատող կենդանի միջավայրը, իրական դեպքեր և իրադարձություններ: Նկարիչն ընտրել է այդպիսի թեմաներ՝ սփոփելու իր խոտվահույզ հոգին: Կերպարվեստի լեզվով փորձել է մարմնավորել իրեն հուզող հարցերը՝ բարձրաձայն աղաղակելով իր ժողովրդի նկատմամբ գործած անարդարությունների մասին:

11. Զոհվածի դիակի մոտ

12. Ալեքսպոլի շրջակայքում

«ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ» ՇԱՐՔԸ

Հարազատ քաղաքի հետ հոգևոր մտերմիկ կապը պայմանավորել է Գ.Բրուտյանի տարբեր ժամանակների անդրադարձումները քաղաքային կենցաղի երևույթներին վերաբերող թեմաներին: Դրանցից են խորհրդային Լենինականի առօրյան նկարագրող գրաֆիկական ստեղծագործությունները:

1920-30-ական թվականներին նկարիչն ստեղծում է քաղաքի վերակառուցման, շինարարական եռուն աշխատանքներն արտացոլող լինոփորագրությունների «Մոցիալիստական Լենինական» շարքը:^{*}

Այդ տարիներին էր, որ քաղաքում սկսեց տրոփել մշակութային կյանքի զարկերակը, սկզբում թույլ հետո՝ ավելի համարձակ ու տեսանելի: Գ.Բրուտյանն առաջին նկարիչներից էր, որ եռանդուն մասնակցություն ունեցավ գեղարվեստին վերաբերող քաղաքային բոլոր ձեռնարկումներին: 1923 ից մինչև 1940 թվականները նրա գործուն մասնակցությամբ Լենինականում կազմակերպվեցին նկարիչների աշխատանքների չորս ցուցադրություններ:

Նա ներկայացնում է «Մենք ենք տերը» (1923թ.), «Բանվորները զինաթափում են ցարական ժանդարմներին» (1928), «Պատերազմի արիավիրքները» (1934) լինոփորագրությունները: Իսկ 1940 թվականին նա արդեն ցուցադրում է իր «Հին Գյումրի» և «Մոցիալիստական Լենինական» շարքերը:

Գ.Բրուտյանի «Մոցիալիստական Լենինական» շարքը բարի հիշողություններ է արթնացնում քաղաքի արդեն վաղուց անցյալի գիրկն անցած ու մոռացված վայրերի մասին: Այդ աշխատանքներում դիտողի աչքի առջև հասնում են շատ սիրելի ու հարազատ վայրեր, տեսարաններ, որոնք կարծես հետ են բերում անցած մանկության և երիտասարդության անկրկնելի պահերը:

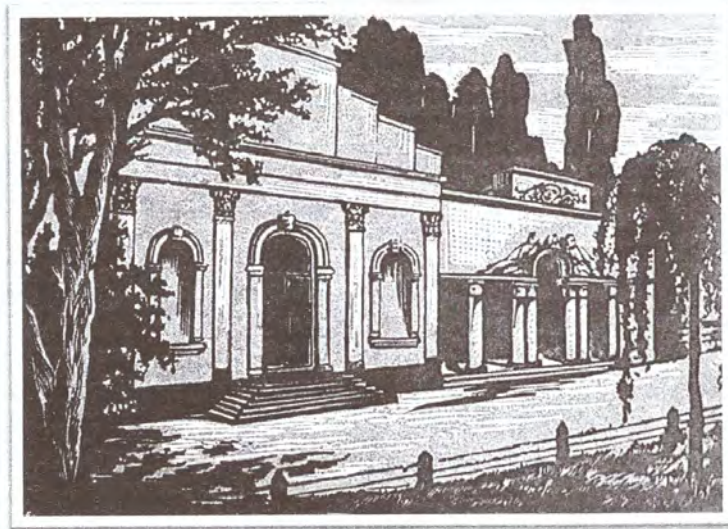
Հիմա, երբ քաղաքը թոթափում է 88-ի Աղետի ծանր ու դաժան հետևանքները, արդեն անդարձ կորած քաղաքային հին պատկերները, որ կան նկարչի գործերում, ավելի են արժանավորում՝ լցնելով քաղաքի տարեգրության անցյալ էջերը: Այս շարքի հաջողված պատկերները («Կուլտուրայի և հանգստի պուրակում», «Լենինի անվան պուրակում», «Գորկա Լենինական» և այլն) արարված են շատ իրատեսորեն հաճախ նույնիսկ հասցված լուսանկարի աստիճանի. Օրինակ՝ «Թատրոնի շենքը», «Զրուցատեղի» (1946) աշխատանքներում իսպառ բացակայում է հույզը, ընդամենը ներկայացված են ճարտարապետական արժեք ունեցող կառույցներ:

Քիչ այլ է պատկերը «Գորկա» աշխատանքում: Նկարիչը պատկերել է քաղաքի ամենսիրելի վայրերից մեկը՝ կենտրոնական այգին, որը զվարճանքի ու հանգստի վայր էր հատկապես կիրակի օրերին: Բրուտյանը ճշգրտորեն վերարտադրել է այգու կենտրոնական արահետը, որը ձգվում է դեպի խորքը: Ծառերի թույլ լուսավորված սաղարթների ստվերում նստարանի վրա, հանգստացող զույգ է: Նկարիչը փորձել է պատկերին հաղորդել քնարական տրամադրություն: Բայց դա նրան մասամբ է հաջողվել: Պատկերը գերծ չէ նաև այլ թերություններից. հեռանկարչական առումով մարդիկ անհամապատասխան չափերի մեջ են: Թերևս այս շարքի բնության տեսարաններում նկարչին քիչ թե շատ հաջողվել է հուզական տրամադրություն ստեղծել:

Այս ամենով հանդերձ՝ նկարչի «Մոցիալիստական Լենինական» շարքը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ վերարտադրելով 30-ական թվականների Լենինականն իր բնակիչներով, նրանց կենցաղով ու ապրելակերպով:

13. Զրուցատեղի

14. Թատրոնի շենքը

^{*} Բնօրինակները պահպանվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանի պահոցներում:

ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԸ ԼԿԱՐՉԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1941թ. սովետական ժողովրդի խաղաղ ստեղծագործական կյանքն ընդհատվեց հիտլերյան Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակմամբ: Չնայած ստեղծված դժվար պայմաններին՝ հայ կերպարվեստն ապրում է անսխառնադեպ վերելք: Համակված հայրենասիրության զգացումով՝ հայ նկարիչներն իրենց աշխատանքները նվիրում էին ռազմաճակատի և թիկունքի իրադարձություններին: Ի հայտ են գալիս նկարիչներ, որոնց ստեղծագործությունները թե՛ Հայրենական մեծ պատերազմի և թե՛ հետագա տարիներին նշանակալի դեր խաղացին հայ արվեստում:

Պատերազմը չէր կարող էական փոփոխություններ չմտցնել հայ նկարիչների թեմատիկայում: Հատկապես այդ օրերին ակնհայտ դարձավ, թե ինչպիսի հսկայական քարոզչական ուժով է օժտված արվեստը: Հայրենական պատերազմի տարիները շրջադարձային էին հատկապես հայկական գրաֆիկայի զարգացման բնագավառում: Մասնավորապես ակտիվանում են Լրգիծական գրաֆիկան և մատիտանկարը: Երգիծական գրաֆիկային զուգահեռ՝ մեծանում է նաև պաստառի դերը: Ընդարձակվում է նաև հայ կերպարվեստի թեմաների շրջանակը: Ի հայտ են գալիս նոր ժանրեր, մասնավորապես մարտական նկարի ժանրը, որ մինչ պատերազմը գոյություն չուներ: Այս տարիներին ստեղծվել են ոչ թիչ գծանկարներ, փորագրություններ, օֆորտներ՝ մարտերի գանգառն զրվագների պատկերմամբ: Նկարիչներից շատերն մարտադաշտերում էին: Պատերազմը նրանց համար երևակայության արդյունք չէր, այլ դաժան ու հերոսական իրականություն: Կային նկարիչներ էլ, որ մնացին թիկունքում, բայց մեկ օր անգամ չդադարեցրին իրենց հայրենանվեր ստեղծագործական աշխատանքը: Գ. Բրուտյանը նրանցից էր: Պատերազմի տարիներին նրա մարտական թեմաներով պաստառներն ու լինոփորագրությունները հայրենասիրական ուղղվածությամբ պա-

տասխանում էին այն խնդիրներին, որոնք ծառայել էին մեր ժողովրդի առջև ծանրագույն փորձության ահեղ օրերին:

Նկարիչը պատերազմի անմիջական մասնակիցը չի եղել, նրա բազմաթիվ փորագրանկարներն սյուժեները հիմնականում վերցված են ռուսական մամուլից կամ նկարչի Երևակայության արդյունք են: Այնուհանդերձ այդ իրողությունը չի նվազեցնում Գ. Բրուտյանի լինոգրաֆիաների հուզական ազդեցությունը: Հավանաբար նկարչին հետաքրքրել է այդ աշխատանքների ոչ այնքան որակական կողմը, որքան անհրաժեշտությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի թեմայով Գ. Բրուտյանն ստեղծել է ավելի քան 50 լինոգրաֆյուրաներ, որոնք այժմ գտնվում են Երևանի և Գյումրու թանգարաններում, Հայաստանի ազգային պատկերասրահում:

Գ. Բրուտյանի գործերում իրենց արտացոլումն են գտել հայրենասեր քաղաքացու մտքումները, զգացումները և ապրումները վրտանգված հայրենիքի համար, բացահայտվել են այն զայրույթն ու ներքին խռովքը, որ նկարիչն ապրել է ոճրագործ գավթիչների հանդեպ:

Միտո և առեւտրյան, վշտի ու զայրույթի իրարամերձ զգացումներն իրենցումն են նկարչի «Գրոն», «Հարձակում», «Պարտիզանների հարձակումը գերմանական շտաբի վրա», «Գիշերային մարտ» պատկերները: Բրուտյանի այս և այլ գործերում ժողովրդի հերոսական կերպարն է ներկայացված նրա որդիների ու դուստրերի անօրինակ սխառներով: Ահա «Պարտիզանուհի Տանյայի մահապատիժը» ստեղծագործությունը: Տանյան իրական կերպար է. մերձսովորյան գյուղակներից մեկում ապրող աղջնակի սխրանքը ստեղծագործական ներշնչանքի աղբյուր է դարձել շատ նկարիչներին, նաև Բրուտյանի համար: Նրա արարքը լինոգրաֆիայի Լաիկական կյանքով լի է: Պարտիզանուհու կերպարն ընկալվում է որպես նրան ծնած ժողովրդի հա-

վերժության ու անպարտելիության խորհրդանիշ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ նկարիչը անձամբ չի մասնակցել մարտերին, դա չի խանգարել, որ նա իր քաղաքացիական վերաբերմունքն արտահայտի հայրենիքի նկատմամբ: Բայց նաև այդ է պատճառը, որ նկարները ստացվել են պարզունակ, ինչ-որ առումով նաև անհամոզիչ: Արվեստագետն աշխատել է վերարտադրել միայն իրադարձությունների արտաքին կողմը՝ աշխատելով հեռավորին հավատարիմ մնալ բնօրինակին: Աշխատանքներում բացակայում է նկարչի ստեղծագործական վերաբերմունքը նույնիսկ գործողություն պատկերող սյուժեումայն ստեղծագործություններում: Այս ամենը նրա «Հայրենական պատերազմ» շարքի գործերը դարձնում է միօրինակ և միապաղաղ: Դրանք ավելի շատ փաստագրություն են, պատմական իրադարձությունների արձագանք, քան գեղարվեստական արժեքներ:

Ընդհանրապես Հայրենական պատերազմի տարիներին Գ. Բրուտյանի ստեղծած գործերից քչերն են դիմանում գեղարվեստական լուրջ փորձության. դրանք հետապնդել են զուտ հրապարակախոսական նպատակ ազդել դիտողի ոչ այնքան գեղագիտական ճաշակի, որքան քաղաքացիական պարտքի զգացողության ամրապնդման վրա: Սովորաբար այդ պատկերներն ուղեկցվում էին ազիտկոչերով:

Այդօրինակ աշխատանքներից է «Պարտիզանուհի Տանյայի մահապատիժը» բազմաֆիգուր կոմպոզիցիան: Տանյան պատկերված է կանխադրված բարձրաձև լուրջ պահին՝ առանց կեղծ, արհեստական պաթոսի: Հավաքվածները վշտից քարացել են: Կանանցից մեկն ատելությամբ լի հայացքը ուղղել է գերմանացի սպայի կողմը: Նրանց հայացքները խաչաձևվել են: Դա բոնության ու ցավի բախումն է, ցավի, որը ծնում է առեւտրյան ու մինչև հաղթանակ պայքարելու կամբ:

Կոմպոզիցիան ավելի շատ քարոզչական նշանակություն ունի: Այդ ահեղ օրերին ծնված նմանօրինակ աշխատանքները կարևորվում էին առաջին հերթին նրանով, որ նաև նպաս-

տում էին բորբոքելու թշնամու հանդեպ սատելության կրակը, օգնում էին պահպանելու հավատը հաղթանակի նկատմամբ և անհանդուրժողականություն սերմանելու ոսոխի նկատմամբ:

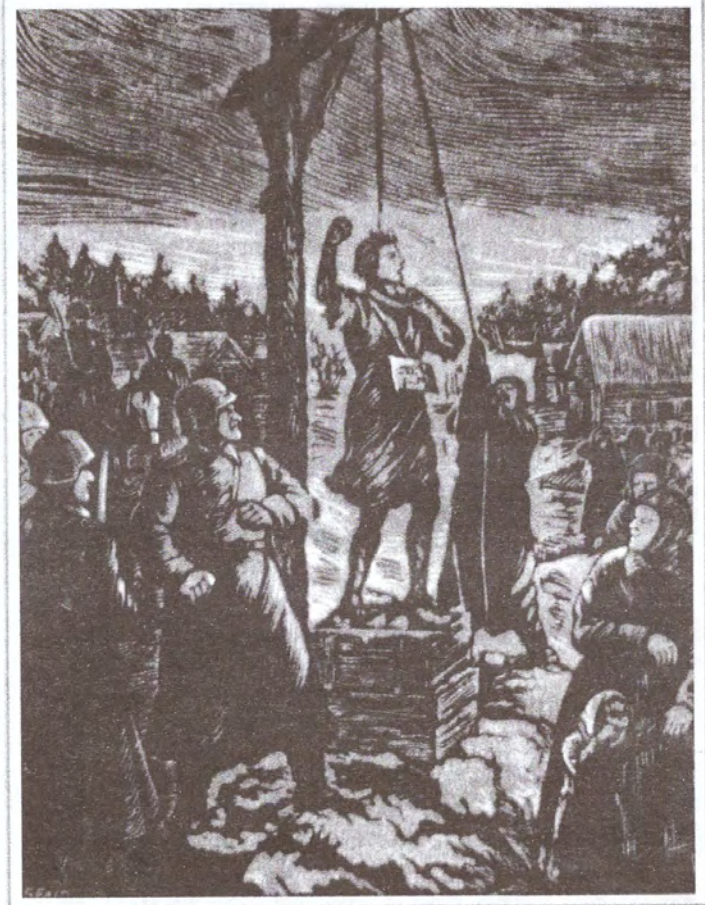
«Պարտիզանները դատում են դավաճանին» աշխատանքում հեղինակը դավաճանին ներկայացրել է ժողովրդի դատին: Հավաքվածներից մեկը, որն իր հայկական փափախով առանձնանում է մնացածներից (հավանաբար նկարիչը նման միամիտ եղանակով փորձել է ընդգծել հայերի մասնակցությունը սրբազան պատերազմին), վրդովված բարձրացրել է ձեռքը և ուղղել իր դատավճռին սպասող անարգ դավաճանի կողմը՝ մեղադրանքի և պարսավանքի խոսքերով դատապարտելով նրա արարքը: Նրանց հայացքները հատվել են: Այդ ժեստով նկարիչը փորձել է դրամատիզմ հագորդել դրությանը, բայց դա նրան մասամբ է հաջողվել: Կոմպոզիցիայի մյուս մասնակիցները կարծես անհաղորդ են շրջապատում կատարվածին, բացակայում են շարժումը գործողության կենսունակությունն ու շիթը:

Անհամեմատելի ակտիվություն կա «Դեպի մարտ» փորձակարում: Ձիկուրները պատկերված են մարտի ամենաթեժ պահին: Պայթած տնակների ծխի սև թուլաները կարծես ծածկել են երկինքը: Կյանքի ու մահվան բախումն է: Համազարկերի ցուլերից լուսավորված ռազմադաշտում թե՛ մարտ է:

Հայրենական պատերազմի թեմայով արված մեծաքանակ աշխատանքները Գ. Բրուտյանի ստեղծագործական ժառանգության բավականին սովորաբար հատվածն են: Նրանք թեև շատ հաճախ գեղարվեստականության նկատելի պակաս ունեն, այնուամենայնիվ որոշակի դեր անշուշտ խաղացել են ֆաշիստների դեմ անհաշտ պայքարի տարիներին նպաստելով թիկունքի մարդկանց հայրենասիրական դաստիարակության, նրանց բարոյահոգեբանական բարձր որակների ձևավորման ու ամրակայման կարևորագույն գործին և հետևաբար իրենց արժանի տեղն ունեն հայ կերպարվեստի 20-րդ դարի առաջին կեսի պատմության մեջ:

15. Չեպի մահ

16. Պարտիզանուհի Տանյայի մահապատիժը

17. Պարտիզանները դատում են դավաճանին

18. Պարտիզանների հարձակումը գերմանական շտաբի վրա

19. Հարձակում

20. Գրոհ

Գ. ԲՐՈՒՏՅԱՆԸ ԴԻՄԱՆԿԱՐԻՉ

Գ. Բրուտյանի բազմաբնույթ ստեղծագործությունների մի սովոր մասը դիմանկարներ են: Այս ժանրին նա անորոշորակ է: Իր ստեղծագործական կյանքի համարյա բոլոր փուլերում նկարելով թե՛ գիտության ու մշակույթի երախտավորների, թե՛ քաղաքական գործիչների ու հասարակ մարդկանց: Բնականաբար, ժամանակը նկարչին շատ հաճախ թելադրել է իր պահանջը. այստեղից էլ՝ Վ.Լ.Լենինի, Բ.Ստալինի, Գ.Բուդյոնոսի, Գ.Վորոշիլովի և էրկրի քաղաքական ու ռազմական այլ խոշոր գործիչների դիմանկարների զգալի քանակը: Բայց և այնպես քիչ չեն նաև ժամանակի մշակութային գործիչների ու գիտնականների դիմանկարները: Գործերից շատերը չեն պահպանվել, մեր պատկերացումները հեղինակի դիմանկարների շարքի մասին ամբողջական չեն, սակայն ձեռքի տակ եղած կոտորված պատկերները հարավորություն է տալիս արձանագրելու, որ դիմանկարը Բրուտյան նկարչի համար հաջողված ժանր է:

Նկարիչն առանձնահատուկ ակնածանքով ու սիրով է անդրադարձել հոր ժամանակի ճանաչված մտավորականներից մեկի՝ Արշակ Բրուտյանի կերպարին: Հոր դիմանկարում նրա նկարիչն աշխատել է բացահայտել նրա իբրև հայտնի անձնավորության, անհատական հոգեբանական նկարագիրը: Բրուտյանը հատուկ ուշադրություն է նվիրել նրա աչքերի արտահայտությանը՝ այն դարձնելով խոստուն ու կենդանի: Խորունկ հայացքի մեջ կարելի է կարգալ ներհուն, երագող անձի էությունը: Նրա շատ համակրելի դիմագծերը, բարեկիրք տեսքը, փառահեղ մորուքն ու բեղերը կերպարին հաղորդում են պատկառազորու տպավորություն: Ի դեպ, երաժիշտ, ազգագրագետ Արշակ Բրուտյանը զբաղվել է նաև նկարչությամբ: Նրան են պատկանում Գյումրու Յոթվեքը և Կենդանու առագաստների նկարագրողումները:

«Վորոշիլովը ձիու վրա» աշխատանքում նրա կարիքը փորձել է պատկերել խորհրդային շրջանի պանծալի գորավարին: Նկարիչը գորավարին պատկերել է ձիու վրա՝ հպարտ, հաղթական՝ ընդգծելով նրա բնավորության կամային գծերը: Բայց աշխատանքը հեռու է լրիվ դիմանկար լինելուց: Այն պարզապես Հայրենական պատերազմի մոտիվներով արված գործ է, որը կարելի է ընկալել նաև որպես դիմանկար: Նկարչի ստեղծած դիմանկարների պատկերասրահում տեղ են գտել նաև էրևելի մտավորականներ Գ.Լենյանի, Խ.Արմյանի, Երզրահան Պ.Չայկովսկու, սիրված աշուղ Շերամի դիմանկարները:

Պ.Չայկովսկու դիմանկարից մեզ է նայում բարեհամբույր, խոհուն հայացքով կոմպոզիտորը, որի ինքնությունն ավելի ընդգծելու համար նկարիչը դիմանկարի ֆոնի վրա պատկերել է նրա «Եվգենի Օնեգին» և «Պիկովայա դամա» օպերաները խորհրդանշող պատկերներ: Ճիշտ է, Բրուտյանը դիմել է նկարչական պարզունակ հնարքների (հատկապես կոստյումի վրայի նտաները և այլն), բայց դա ընդամենը երգահանի կերպարի ամբողջացման փորձ է, որ ոչնչով չի խանգարել վերջինիս բնավորության ու էության բացահայտմանը: Պատկերն աչքի է ընկնում դիպուկ նմանությամբ, կենսական ուժով, խորը արտահայտված բնավորությամբ: Ցայտունորեն շեշտված է խոհեղով տարված մտավորական մարդու հուզախոյվ ներաշխարհը:

Բրուտյանի մեր ձեռքի տակ եղած դիմանկարներից ամենաուշագրավը Ավդալենց Թաթոսի դիմանկարն է: Վերջինս նշանավոր վառարանագործ էր և մարդկանց իրենց մասնագիտությամբ անվանելու գյումրեցիների ընդգծված սովորության համաձայն կրում էր նաև «Պեչնիկ Թաթոս» մականունը:

Նկարը գտնվել է նրա որդու տանը և հետաքրքրական է մասնավորաբար այն առումով, որ Գ.Բրուտյանի յուղաներկով արված հազվագյուտ աշխատանքներից է: Դիմանկարն անմիջապես հուշում է Ավդալենց Թաթոսի՝ գա-

վառային արհեստավորական խավին պատկանելու մասին: Նկարից մեզ է նայում աչքերի կենսահաստատ արտահայտությամբ, առույգ արտաքինով, բարեկեցիկ կյանքով ապրած մի տղամարդ: Այս կերպարը բավականաչափ հարգատու ու բնորոշ է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարասկզբի Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական դասին: Դիմանկարն արված է բնորոշ ստացած անմիջական տպավորությամբ, նրանում պատվասեր գյումրեցին է տոհմիկ տարագով: Արհեստավոր այս մարդը պատկերված է փաստագրական սահմաններից դուրս չնկող ճշգրտությամբ: Դիմանկարն ավելի շատ ազգագրական է, քան հոգեբանական: Սա մենուղ աշխարհի վերջին մոհիկաններից է: Պեչնիկ Թաթոսը գյումրեցուն բնորոշ կենսափոխափայլական մտածելակերպի արտահայտիչն է: Նրա դեմքին կա պատվասիրության, թանձի ու կրուստների դառնության զգացողություն:

Հիմա՝ մերօրյա անդեն ժամանակներում, որքան հարագատ ու մտերմիկ է թվում արդեն կորուսյալ դարձած աշխարհի այս վերջին մոհիկանը:

Գ.Բրուտյանն իր բեղուն ստեղծագործական կյանքի ընթացքում զբաղվել է նաև գրքերի նրկարագրումով: Նա պատկերագրող է Ավ. Իսահայանի «Ռազմակոչ» և Հ. Շիրազի «Իմ ընկեր Լորիկը» բանաստեղծությունները, «Բուստանի Ավազի բահը» մանկական պատմվածքը: Զբաղվել է նաև տարագրությամբ: Նրան է պատկանում «Հայկական տարագրություն» արված:

Նկատելի է Բրուտյան նկարչի որոշակի ավանդը Գյումրու արվեստում: Այն կարևոր է ոչ միայն հին և նոր քաղաքի կյանքը հարագատորեն, ազգագրական ճշգրտությամբ ու զնորարարական պատկերավորությամբ կերպավորելու, այլև գծանկարի գրաֆիկայի այդ տեսակի ավանդույթն ամրապնդելու առումով:

21. Արշակ Բրուտյան

22. Պեչնիկ Թաթոս

23. Խորեն քահանա Ավազյան

24. Կարգ Բրուտյան

* Ներկայացված դիմանկարների փոփոխականների վերատպուրությունները հեղինակին տրամադրել է Գյումրու «Կու մայրի» արգելոց-թանգարանը:

ՏԱՐԱԶԸ ԳԲՐՈՒՑՑԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Ալեքսանդրապոլում մեծ ճանաչում ու համարում ունեցող նկարիչը համագործակցում էր գրեթե բոլոր գեղարվեստական խմբակների, ժողովրդագործության տների (Սևյանի պալատ, Սպայի տուն), տիկնիկային և դրամատիկական թատրոնների ստեղծագործական հանրությունների հետ: Նրան էին վստահում ներկայացումների բեմահարթակների և տարազների ձևավորումները: Ցավոք, Գյումրու Աճեմյանի անվան դրամատիկ և Ալիխանյանի անվան տիկնիկային թատրոններում Բրուտյանի բեմանկարչությունից ոչինչ չի պահպանվել, բայց ծամանակակիցները (Հ. Մահալյան, Ա. Արքահամյան, Շ. Մարգսյան, Յու. Վերժբիցկայա) վերկայում են, որ դրանք բարձրաճաշակ ու գունազեղ աշխատանքներ էին, առանձին շուք ու հմայք էին հաղորդում բեմադրություններին և նպաստում նրանց գաղափարական բովանդակության բացահայտմանն ու հարստացմանը:

Եթե նյութի բացակայության պատճառով անհնար է խոսել արվեստագետի բեմանկարչության մասին, ապա նույնը չի կարելի ասել բեմական հագուստների, նաև ազգային տարազների ձևավորման առումով:

Գ. Բրուտյանի տարազի ձևավորման բնագավառում կատարածի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն երկարատև պատմագագահական որոնումների, գրականության մեջ եղած վկայությունների հանրագումարի արդյունք է: Անդրադարձել է սոցիալական գրեթե բոլոր շերտերին, պատմական տարբեր փուլերին, անգամ տարբեր զավատների ու քաղաքների մարդկանց, հեթանոսական, քրիստոնեական բնորոշ տարազներին (Կիլիկիա, Վասպուրական, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, Մյունիք, Արցախ) և այլն:

Բրուտյանը պատշաճ տեղեկություններ է հաղորդել նաև հայ հոգևոր-ճիսական և առօրյա տարազների, զինվորականների հագուստի, գեներլի, զարդերի մասին: Տարազանկարչությանը Բրուտյանը նվիրել է իր կյանքի վերջին

տասնամյակը: Վերջերս՝ 2007թ., «Հայկական տարազ» խորագրով լույս տեսավ պատմաբան Վարդան Բդոյանի հեղինակած ալբոմը՝ Գ. Բրուտյանի ձևավորած տարազների գունազարդ պատկերներով, որն ամբողջական ու ամփոփ պատկերացում է տալիս այս բնագավառում նկարչի անգուցական աշխատանքի մասին, հետևաբար մենք կսահմանափակվենք ալբոմի հեղինակի հետևյալ գնահատականով.

«Գեղագիտական և պատմական տեսակետից ազգային տարազի բեմականացումը կիրառական արվեստի կարևոր հարցերից մեկն է: Բրուտյանի գործն անգնահատելի է թե՛ ազգագրական-ճանաչողական, թե՛ գեղարվեստական առումով: Այն մեծ արժեք է ներկայացնում նաև գործնական տեսակետից՝ որպես անսպառ նյութ հագուստի մոդելավորմամբ զբաղվողների համար»:

Թեև Գ. Բրուտյանը հիմնականում զբաղվել է գրաֆիկայով, սակայն գեղանկարչության բնագավառում արված աշխատանքները (դիմանկարները), մասնավորապես տարազանկարչությունը վկայում են նրա բարձր ճաշակի, հարուստ ներկապնակի և հստակ ու հազեցած գունային ընկալման մասին: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ տարազի գույների ընտրությունը կապված է սոցիալական կոնկրետ խմբերի պատկանելության հետ: Բարձրաստիճան անձանց (գորավար, իշխան) տարազները ավելի գունազեղ են, ունեն համեմատաբար հարուստ գունաշար:

Արքունական տարազներում զերիշխում են դեղինը, ոսկին, կարմիրն ու կապույտը, առավելապես տաք, հնչեղ գույները, իսկ չունևոր դասի տարազներում ախրոմատիկը սևը, հատկապես մուգ կապույտն ու շագանակագույնը: Ավելի ժլատ միջոցներով են արված հասարակ մարդկանց (քաղաքացիներ, գեղուկներ) տարազները, եթե անգամ նախատեսված են հատուկ օրերի համար:

ГЕВОРГ БРУТЯН: Жизнь и творчество

Видным представителем поколения художников Армении 1910-1950 гг. является график Г. Брутян.

Г. Брутян был убежденным реалистом, тесно связанным со своим временем и действительностью. Он был художником широких творческих интересов, отображающий как революционный период, так и эпизоды Великой Отечественной войны, изображающий красоты родных мест, его жителей, пародные торжества.

Заслуги в искусстве не означают только наличие масштабных работ. Наиболее важной является общественная деятельность художника, его вклад в популяризацию национального искусства.

Как художник Г. Брутян состоялся в тяжелых условиях неспокойного времени - город Александрополь стоял на пороге революции. Художник втянулся в политическую жизнь: он начал сотрудничать с революционной прессой. С 1920-х годов Г. Брутян является инициатором формирования художественной жизни города. Произведения Г. Брутяна этого периода относятся к области графики и линографии, причем он был одним из художников, кто упорно и последовательно работал с линолиумом, разработал в станковой графике свой собственный язык, индивидуальный метод работы.

В его графических работах особое место занимает цикл "Старый Гюмри", где Г. Брутян изображает старый Гюмри, со всей правдивостью и обаянием. Цикл "Гюмри" - напоминание о жизни многострадальных и добрых людей. Художник отобразил эту жизнь в творческом представлении. Правда, где-то с добрым юмором, где-то критически, но с любовью и обожанием, поскольку речь идет и о его любимом городе, о его детских годах.

Цикл "Старый Гюмри" - это картины бытового жанра: свадьбы, празднества и похороны, картинки рынка и улиц. Хорошо знакомому с бытом и традициями Гюмри, родившемуся в этой среде Брутяну нетрудно было создать увлекательные, выразительные образы и характеры.

Глубоко переживающий за судьбу своей Родины, Г. Брутян не мог не встретиться с энтузиазмом Майское восстание, став его активным участником. Он периодически выступал с карикатурами на местных богачей, высмеивал захватнические планы Антанты. Рисовал плакаты и самостоятельно распространял их среди населения.

В эти годы он создал работы "Майское восстание в Алекполе", "Взятие крепости", "Восстание в крепости Алекпол", "Красный Вардан" - отобразив в своих работах судьбоносную страницу в истории города.

Естественно, что Г. Брутян жил и дышал каждым днем города, и не мог не обращаться к героическим страницам Александрополя вновь и вновь. Цикл "Ужасы войны" Г. Брутян рисует во время оккупации Алекполя турками. Он был одним из первых армянских художников, который отобразил ужасные картины этих дней. Вера Брутяна в человеческий разум была поколеблена жестокостью и насилием, которыми была обусловлена абсурдная логика войны. Отличительной чертой цикла "Ужасы войны" является то, что свои представления Брутян воплотил в конкретные живые образы, используя реальную живую действительность, не выдумывая ее и не прибегая к готовым образам классиков.

Начавшаяся в 1941 году Великая Отечественная война внесла ощутимые изменения в тематику творчества Г. Брутяна. Несмотря на тяжелые времена, искусство Армении переживает подъем: активизируется сатирическая графика, возрастает роль плаката и батальной тематики. На эти темы Г. Брутян создает более 50-ти линогравюр, которые в настоящее время хранятся в музеях Еревана и Гюмри, в фондах Национальной художественной галереи.

В работах Г. Брутяна нашли отражение чувства и мысли, переживания истинного патриота за Родину, находящуюся в опасности. Работы созданные в период Великой Отечественной войны в основном несли агитационный характер - они способствовали поднятию национального духа, порождали ненависть к врагам.

Значительной частью работ Г. Брутяна являются портреты. К жанру портрета художник обращается во все периоды своей творческой деятельности. Он изображал ученых, работников искусства, многих политических деятелей. В национальной галерее имеют место также портреты интеллигенции, современников художника: Г. Леонова, Х. Абовяна, композитора П. Чайковского и ашуга Шерама.

В работе "Авдалец Татос" изображен уважаемый помрнец, в традиционной одежде. Ремесленник изображен с реалистичной точностью: он последний из могикан уходящей эпохи.

Значителен вклад художника Г. Брутяна в развитии армянского искусства. Его заслуга не только в том, что он с этнографичной точностью и художественной образностью изобразил жизнь старого и нового Гюмри, но и в том, что он утвердил традиции рисунка, как вида графики.

GEVORG BRUTYAN: Life and work

One of the representatives of older generation of Armenian graphics in 1910 -1950 is G. Brutyan. He was a progressive, consistent, realistic artist, corrected with the time and events.

His creative interests were rather large. He depicted Revolution events, fragments from the World War II native sceneries and folk types and garments.

To have a great merit in art it is not necessary to be an author of the genius works. It is more important to have political, public activity for the culture.

Brutyan rose as an artist in difficult conditions. Alexandrapol was close to revolution and the artist was in political life and in 1920 he took part in the May Strike.

In 1920 Brutyan began to format cultural life of the city. His works were mainly in linographia and pen painting. In the 20 ies he was the only one among Armenian graphic artists who consistently worked on linoleum, working out his own artistic language.

The series of "Old Gyumri" has a significant place among his art. There he described humorous and kind people of Gyumri. It is the scenes of everyday life – wedding, funeral, feast, streets and markets. It was not difficult for the artist to create such lively pictures as he was born in Gyumri and grew up in those surroundings.

Brutyan, who was an active participant of the May Strike, met its victory happily. He made cartoons on "dashnaks", Antanta plans and local rich men. He drew wallpapers, pen graphic pictures like "The May Strike in Alekpol", "Strike in the Castle of the Alekpol", "Red Vardan".

The May Strike was the inseparable part of the history of the city and Brutyan, who lived through each day of the city, could do nothing but reflect that heroic page of the city. "Disasters of the War" series was painted by Brutyan when Turkish aggressors invaded Alekpol. He saw death, epidemics. The important feature of this series "Disasters of the War" is that he depicted concrete characters.

In 1941 Germany invaded the USSR, in spite of difficult conditions, Armenian art was rising then. In Brutyan's art it was activated satiric graphics and painting posters about the War. Pictures, painted during the years of the World War II, had agitative natures, to keep strong the spirit of the people and grow hate towards the enemy.

A great part of Brutyan's art is portraits, which were painted during his lifetime. He depicted scientists, people of art and politics (V. Lenin, I. Stalin, K. Budonni, K. Voroshilov).

Among the portraits of the persons are G. Levonyan, Kh. Abovyan, P. Chaykovski, Sheram.

In "Tatos of the Avdals" picture is respectable man of Gyumri in his national garment. The artist depicted this craftsman precisely documental. The portrait is more ethnographic than physiologic. He was the last Mohican of the dying world.

Brutyan's contribution is great in Armenian art. It is important not only describing the life of the Old and New Gyumri, but also conforming the tradition of the graphic art.

ԿԱՐԵՎՈՐ ՏԱՐԵԹՎԵՐ

1888թ. - Գևորգ Բրուտյանը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում՝ Երաժիշտ-ազգագրագետ Արշակ Բրուտյանի ընտանիքում: Ընդհանուր մասնագիտական կրթությունն ստացել է Ալեքսանդրապոլում, իսկ մասնագիտականը՝ Թիֆլիսում՝ Օ. Շմերլինգի նկարչական դպրոցում:

1908-1910թթ. - Գ. Բրուտյանը աշխատանքի է անցնում Թիֆլիսի օրիորդաց դպրոցում՝ որպես նկարչության դասատու և միաժամանակ զբաղվում ստեղծագործությամբ:

1910թ.-ից Գ. Բրուտյանն Ալեքսանդրապոլում էր:

1913թ. - Գ. Բրուտյանը կազմակերպում է գրաֆիկական և գեղանկարչական աշխատանքների ցուցահանդես, որն այդ ժամանակների համար մեծ խիզախում էր: Այն գոհունակությամբ է ընդունվում Ալեքսանդրապոլի արվեստասեր հասարակության կողմից:

1916 թ. -ից սօցիալ-դեմոկրատների կողմից հրատարակվող «Наши дни» լրագրում Գ. Բրուտյանը տպագրում է իր կենցաղային նկարներն ու ծաղրանկարները:

1920թ. - Ես մասնակցում է Մայիսյան ապստամբությանը, որը հետո հարուստ նյութ էր դառնալու նրա զրչանկարների համար:

1921թ. -ից Գ. Բրուտյանն աշխատում է Ալեքսանդրապոլի նորաստեղծ նկարչական դպրոցում, նախ՝ որպես դասատու, ապա՝ տնօրեն, մինչև 1928թ.: Նա եղել է նաև Հայաստանում նկարիչների ասօցիացիայի առաջին նախագահը:

1937թ. - Գ. Բրուտյանը փոխադրվում է Երևան:

1939-1941թթ. - Գ. Բրուտյանն աշխատում է Ռ. Մելիքյանի ստուդիայում իրրև նկարիչ:

1952թ. - Գ. Բրուտյանը մահանում է Երկարատև ծանր հիվանդությունից հետո:

Օգտագործված գրականություն

1. Գ. Բրուտյան. Կատալոգ, Երևան, 1942, 1955:
2. Մ. Սարգսյան. Սովետական Հայաստանի գրաֆիկան. Երևան, 1961:
3. Վ. Բոլոյան, Գևորգ Բրուտյան. Հայկական տարագ, Երևան, 2007:
4. Կ. Մեղրոսյան, Ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6, Երևան, 1974:

Գ. ԲՐՈՒՑՑԱՆԻ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

1. Բաղնիքի ճամփին (գրչանկար)
2. Բամբասանք (գրչանկար)
3. Սգահան (գրչանկար)
4. Մեռնողի երկրորդ օրը (Էգնահող) (գրչանկար)
5. Գերեզմանոցում (գրչանկար)
6. Լոթիների պարը փողոցում (գրչանկար)
7. Հաղթանակի երթ (գրչանկար)
8. Առաջին ուրախ օրը Ալեքսյուլում (գրչանկար)
9. «Վարդան զորավար» գրահագնացքը (գրչանկար)
10. Ապստամբություն ամրոցում (գրչանկար)
11. Ջոհվածի դիակի մոտ (գրչանկար)
12. Ալեքսյուլի շրջակայքում (գրչանկար)
13. Զրուցատեղի (գրչանկար)
14. Թատրոնի շենքը (գրչանկար)
15. Դեպի մահ (լինոգրաֆիա)
16. Պարտիզանուհի Տանյայի մահապատիժը (լինոգրաֆիա)
17. Պարտիզանները դատում են դավաճանին (լինոգրաֆիա)
18. Պարտիզանների հարձակումը գերմանական շտաբի վրա (լինոգրաֆիա)
19. Հարձակում (լինոգրաֆիա)
20. Գրոհ (լինոգրաֆիա)
21. Արշակ Բրուտյան (յուղաներկ)
22. Պեչնիկ Թաթոս (յուղաներկ)
23. Խորեն քահանա Աբգարյան (յուղաներկ)

24. Գևորգ Բրուտյան (գրչանկար)
25. Տարազը (ջրաներկ)

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

1. Հեքիմի մոտ (գրչանկար)
2. «Բուֆետ կայարանում». տեսարան Ալեքսյուլից (գրչանկար)
3. Խոստովանություն (գրչանկար)
4. Ծեծ (գրչանկար)
5. Հարսնատես (գրչանկար)
6. Ալեքսյուլի փողոցներից մեկում (գրչանկար)
7. Մունետիկ (գրչանկար)
8. Գրոհ (գրչանկար)
9. Ամրոցի գրավումը (գրչանկար)
10. Ժուլյուվը ձիու վրա (լինոգրաֆիա)
11. Հերոսի գերեզմանի մոտ (լինոգրաֆիա)
12. Տանկիստներ (լինոգրաֆիա)
13. Տանկիստը (լինոգրաֆիա)
14. Օղամարտ (լինոգրաֆիա)
15. Վրեժ թշնամուց (լինոգրաֆիա)
16. Վրեժ թշնամուց (լինոգրաֆիա)
17. Վրեժ թշնամուց (լինոգրաֆիա)
18. Պարտիզանը (լինոգրաֆիա)
19. Գիշերային մարտ (լինոգրաֆիա)
20. Օղաչու (լինոգրաֆիա)
21. Ռմբակոծություն (լինոգրաֆիա)
22. Ալեքսյուլի շրջակայքում (գրչանկար)
23. Բնակար Ալեքսյուլից (գրչանկար)
24. Երևանի հրապարակը (գրչանկար)
25. Տեսարան Երևանից (գրչանկար)

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. Հեթիմի մտ

3. Խոստովանություն

2. «Բուֆետ կայարանում». Տեսարան Ալեքսպոլից

4. Օճծ

5. Հարսնատես

7. Մունետիկ

6. Ալեքսանդրի փողոցներից մեկում

8. Գրոհ

9. Արիւցի գրավումը

11. Հերոսի գերեզմանի մոտ

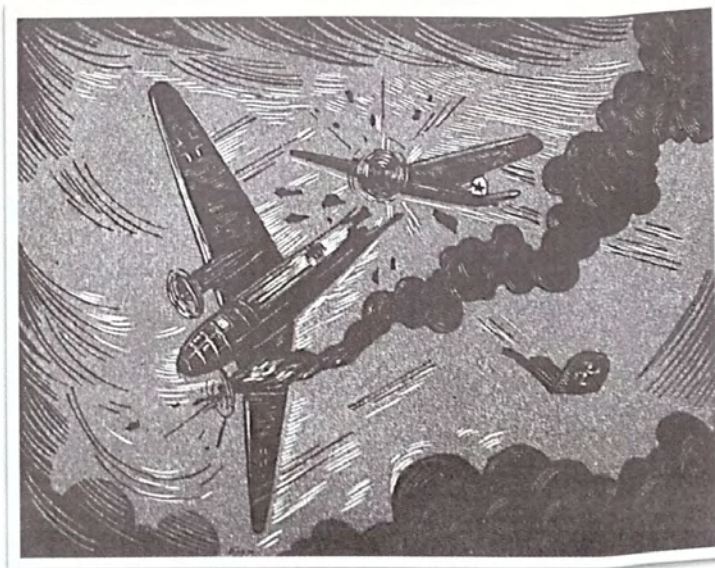
10. Ժուկովը ձիու վրա

12. Տանկիստներ

13. Տանկիստը

14. Օդամարտ

15. Վրեժ թշամուց

16. Վրեժ թշամուց

18. Պարտիզանը

17. Վրեժ թշամուց

19. Գիշերային մարտ

20. Օդաչու

21. Ռաբակոնուբուն

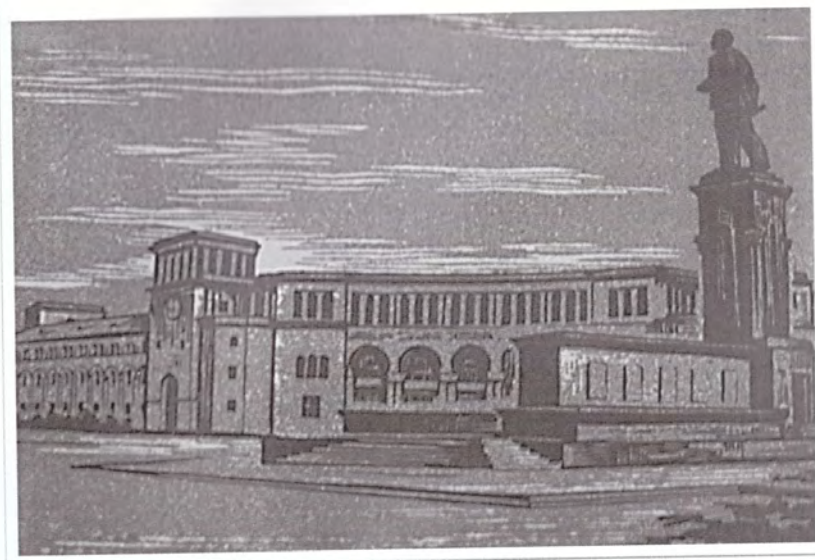

22. Ալեքսի Զրջակայքում

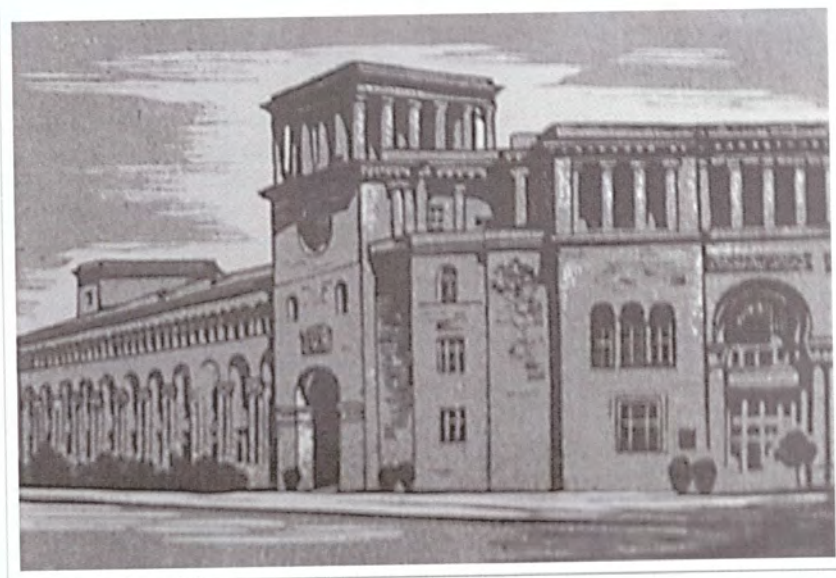

23. Բանկար Ալեքսիից

XIV

24. Երևանի հրապարակը

25. Տեսարան Երևանից

XV

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐՈՆ ԲԱԶԵՑԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՆՑԱՆ

ԱՒԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԷՍՔԻԶՆԵՐ
(պատմագագրական ուսումնասիրություն)

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
Կումայրի - Գյումրին Ալեքսանդրապոլ քաղաք դառնալու ճանապարհին.....	8
Պատմական ակնարկ.....	9
Քաղաքի բնակչության ձևավորումը և ներէթնիկ կազմը.....	11

Գ Լ Ո Ւ Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՒԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ԱՌԱՋԱՅԻՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	15
Արհեստներ.....	23

Գ Լ Ո Ւ Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱՒԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ԿԵՆՍԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	31
Բնակարան և բնակարանի ներսույթ.....	34
Հագուստ.....	40
Ուտեստ.....	45

Գ Լ Ո Ւ Ք Ե Ր Ը Ո Ր Դ

ԱՒԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ՍՈՑԻՈՆՈՐՄԱՏԻՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	
Քաղաքային համայնքը, ինքնակառավարման մարմինները.....	51
Ալեքսպոլյան Էսնաֆու թյունների կառուցվածքը, համքարական ծխակարգ.....	54
Քաղաքային ինքնակառավարման մարմինների բարեփոխումները.....	58
Ալեքսպոլյան ընտանիքը և ընտանեկան ծխակարգը.....	60
Համայնական և դրացիական հարաբերություններ.....	73

Գ Լ Ո Ւ Ք Չ Ո Ր Ը Ո Ր Դ

ԱՒԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	92
Տոներ.....	100
Ուխտագնացություն.....	106
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	107
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ.....	108
Ամփոփում (ռուսերեն).....	109
Ամփոփում (անգլերեն).....	112
ՄԿԶԲԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	112